

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

ANTROPOLOJİ

SAYI 45

ISSUE 45

Haziran 2023

June 2023

ISSN: 0378-2891

eISSN: 2687-4296

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

ANTROPOLOJİ

ISSN: 0378-2891

eISSN: 2687-4296

SAYI / ISSUE 45

**Haziran / June
2023**

ANKARA

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

ANTROPOLOJİ

Fakülte Adına Sahibi
Owner on behalf of the faculty
Prof. Dr. Levent Kayapınar
Dekan / Dean

Baş Editör ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Editor-in-Chief
Prof. Dr. Ayla Sevim Erol

Yardımcı Editörler
Co-editors
Hakan Mutlu
Sibel Önal
Öznur Gülhan
Ü. Berna Küçükoglu Öngören

Mizanpaj, Yayın ve Dil Editörü
Layout and Copyeditor
Hakan Mutlu

Editörler Kurulu
Editorial Board
Ayla Sevim Erol
Başak Koca Özer
İsmail Özer
Mehmet Sağır
Timur Gültekin
Ceren Aksoy Sugiyama
Halil Çağlar Enneli
Meryem Bulut
Yeşim Doğan
Hakan Mutlu
Sibel Önal
Öznur Gülhan
Ü. Berna Küçükoglu Öngören

Bilimsel Danışma Kurulu
Scientific Advisory Board

Bu kısım her sayıda güncellenmektedir. Erişim için:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/antropolojidergisi/page/11187>

This section is updated with each issue. To access:

<https://dergipark.org.tr/en/pub/antropolojidergisi/page/11187>

Yazışma Adresi ve Yayın İdare Merkezi
Editorial Correspondance Address

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü, 06100
Sıhhiye, Ankara / TÜRKİYE (TURKEY)
Tel: +90 312 310 32 80 / 1152 – 1159
E-posta / E-mail: antropoloji@ankara.edu.tr

Yayıncı
Publisher

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü
<http://antropoloji.humanity.ankara.edu.tr>
Ankara University
Faculty of Humanities (DTCF), Department of Anthropology
Atatürk Bulvarı 45, 06100
Sıhhiye, Ankara / TÜRKİYE
Tel: +90 312 310 32 80 / 1152
E-posta / E-mail: antropoloji@ankara.edu.tr
Yayımlanma Tarihi / Date of Publication: 30 Haziran / June 2023

45. sayının hakemleri
Reviewers in 45th issue

Abu Bakar Siddiq (Mardin Artuklu)
Adnan Baysal (Ankara)
Ahmet Kerim Gültekin (Freie Universität Berlin)
Betül Dilara Şeker (Van Yüzyüncü Yılı)
Betül Fındık (Burdur Mehmet Akif Ersoy)
Cansev Meşe Yavuz (Van Yüzyüncü Yılı)
Cenk Güner (Hatay Mustafa Kemal)
Ceren Aksoy Sugiyama (Ankara)
Ceyda Üstünel Alp (Ankara)
Derya Yılmaz (Ankara)
Emre Koyuncu (Ankara)
Erhan Alabay (Sağlık Bilimleri)
F. Arzu Demirel (Burdur Mehmet Akif Ersoy)
H. Çağlar Enneli (Ankara)
Hasan Münüsoğlu (Ankara)
Hilal Yakut İpeoğlu (Süleyman Demirel)
İ. Hamit Hancı (İzmir Kâtip Çelebi)
İrfan Deniz Yaman (Aksaray)
Mehmet Fuat Levendoğlu (Van Yüzyüncü Yılı)
Mehmet Sağır (Ankara)
Mert Ocak (Ankara)
N. Damla Yılmaz Usta (Süleyman Demirel)
Nergis Cantürk (Ankara)
Nilay Çabuk Kaya (Ankara)
Yasemin Yılmaz (Düzce)
Yavuz Unat (Kastamonu)

Dergi adı – Kısa adı

Antropoloji – Antropol.

Dergi hakkında

Antropoloji (bilinen adı ile Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi), bölümümüzün kurucusu Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu editörlüğünde 1963 yılında Türkiye’de yayımlanmaya başlanan ilk ve tek, hakemli Antropoloji alanı dergisidir. Antropoloji, Türkiye’de yalnızca antropolojik bilimlere özgü tek dergi olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir.

ISSN/eISSN

0378-2891 / 2687-4296

Derginin amacı

Antropoloji, Türkiye’de Antropoloji ve ilgili bilimler üzerine çalışan akademisyenler, araştırmacılar ve öğrencilerin Türkçe ve İngilizce yayın yapabilmesini sağlamak, ayrıca bu alanda nitelikli akademik yayınların, başta Türkçe olmak üzere, toplumsal ve bilimsel gelişime katkı sağlaması için bir ortam sunmak amacıyla gütmektedir.

Dergideki yayın çeşitliliği

Dergi, antropoloji ile ilgili tüm bilim dallarından özgün araştırma ve değerlendirme makalelerini, vaka raporlarını, çevirileri, kitap incelemelerini, bilimsel faaliyet değerlendirmelerini, biyografileri ve gerekli duyuruları kabul etmektedir.

Derginin kapsamı ve kitlesi

Dergi, paleoantropoloji, fizikî antropoloji, sosyal/kültürel antropoloji ve adli antropoloji ana başlıkları altında çok geniş kapsamda konuları içeren makaleler kabul etmektedir.

- **Paleoantropoloji:** İnsan paleontolojisi, biyoarkeoloji, hominin filojenisi, taş alet kültürleri, antik DNA ve paleogenetik çalışmaları, paleontoloji/sistemantik paleontoloji, paleodemografi, iskelet biyolojisi, osteoloji, insan iskeletlerindeki epigenetik karakterler, paleopatoloji, tafonomi, paleodontoloji, geometrik morfometri...
- **Fiziki antropoloji:** İnsanda büyüme gelişme, ergonomi, spor antropolojisi, gerontoloji, antropometri, somatometri, insanda biyolojik çeşitlilik, ekoloji, vücut kompozisyonu...
- **Sosyal/kültürel antropoloji:** Din antropolojisi, siyasal antropoloji, sanat antropolojisi, medikal antropoloji, beden antropolojisi, felsefi antropoloji, toplumsal cinsiyet, akrabalık ve sosyal organizasyon, kimlik/etnisite, etnografik çalışmalar...
- **Adli antropoloji:** Adli antropoloji, adli kimliklendirme, yeniden yüzlendirme, adli tafonomi...

Yazarlar bu konu başlıkları haricinde alanla ilgili olduğu hâlde listelenmemiş konulara dair çalışmalarını yollamak konusunda da özgürdürler.

Dizinleme

[ULAKBİM TR Dizin \(Fen Bilimleri / Sosyal ve Beşeri Bilimler\)](#)

[EBSCO Academic Search Complete](#)

[Sosyal Bilimler Atf Dizini \(SOBIAD\)](#)

[Directory of Open Access Journals \(DOAJ\)](#)

Yayın türü ve aralığı

Antropoloji yerel, süreli, hakemli ve akademik bir dergidir. Birincisi Haziran’da, ikincisi Aralık’ta olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayımlanır. Makale alımları, ilgili sayının yayımından bir buçuk ay önce kapanır (15 Nisan ve 15 Ekim). Belirtilen bu sürelerden sonra gönderilen makaleler, sıklıkla bir sonraki sayı için değerlendirmeye sokulur. Hakem değerlendirme ve editöryal süreci tamamlanarak yayına kabul edilen makaleler, Haziran veya Aralık sayılarının tamamının yayımlanması beklenmeden “Erken Görünüm” şeklinde yayımlanabilir, bahsi geçen aylarda sayının tamamının yayımlanması ardından ise yayının süreci kesin olarak tamamlanır.

Değerlendirme süreci

Antropoloji çift kör hakemli bir değerlendirme politikası izlemektedir. Dergiye yollanan çalışmaların yayımlanıp yayımlanmayacağına, editörlerin belirlediği en az iki kör hakemin değerlendirmelerine göre karar verilir. Hakemlerden biri, çalışmanın dergide yayımlanmasının uygun olmadığı yönünde bir fikir belirtir, diğeri ise yayımlanabileceğine dair bir değerlendirme yaparsa, çalışma en az bir başka hakeme daha gönderilir ve o hakem(ler)in vereceği cevaba göre son karar belirlenir. Kısacası, bir makalenin dergide yayımlanabilmesi için en az iki hakemden, düzeltmeli veya değil, olumlu bir değerlendirme alması gerekmektedir.

Dergi yönetimi, dergiye yollanan her çalışmanın yayımlanacağı garantisini vermemektedir. Bilimsel etiğe aykırı yazılar ve/veya derginin odak ve kapsamına girmeyen çalışmalar, hakemlere gönderilmeden önce editörler tarafından da reddedilebilirler. Alan editörü ve hakemlerin kabul ettiği bir makale de aynı şekilde baş editörün gerekçeli kararına göre yayımlanmaya da bilir.

Açık erişim, telif, lisanslama ve yeniden kullanım politikası

Antropoloji, DergiPark platformunda [Budapeşte Açık Erişim Girişimi](#)’ne uygun şekilde yayımlanan açık erişimli ve ücretsiz bir dergidir; yazar(lar)dan hiçbir şekilde, şekli ve miktarı ne olursa olsun, makale gönderme veya işleme ücreti ve benzeri başka bir ücret talep etmez. Yayımlanan içeriklerin tamamı, sadece akademik kurum ve kuruluşların erişimine değil, internet erişimi olan herkesin kullanımına açıktır. Açık erişim politikasıyla, yayımlanan makale ve çalışmaların, bilimin ve bilimsel yöntemin geliştirilmesine katkı sağlaması amaçlanmakta, bilimsel bilgiye herkesin kolayca ve bir ücret ödmeden ulaşabilmesi hedeflenmektedir.

Antropoloji’de yayımlanan makaleler ve diğer yazıların tümünün yayın hakkı [Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı \(CC BY-NC 4.0\)](#) altında lisanslanmıştır. Yani yayımlanan makale ve diğer muhtelif yazılar, başka yayınlarda ancak uygun referans gösterilerek, lisansa bağlantı sağlanarak, değişiklik yapıldıysa belirtilerek ve ticari amaç gütmeyerek kullanılabilirler. Kısaca yazar(lar) veya okuyucu(lar) herhangi bir maddi çıkar gözetmeksizin, Antropoloji’deki yayınları basılı ve/veya elektronik olarak çoğaltmakta ve/veya yaymakta özgürdürler. Bu durum yine de lisans sahibi olarak Antropoloji’nin sizi ve çalışmanızı onaylayacağı anlamına gelmek zorunda değildir.

Yasal sorumluluk politikası

Antropoloji’de yayımlanan makalelerin, her türlü muhtelif yazının ve görsellerin içeriği ve bundan doğabilecek olan hukukî sorumluluk(lar) yazarların kendilerine aittir. Herhangi bir fikri hak/telif hakkı ihlali sonucu üçüncü kişi ve/veya kişilerle istenilebilecek hak talebi ve/veya hukukî işlemlerde, Ankara Üniversitesi’nin ve/veya Antropoloji adına görev yapan kişilerin hiçbir sorumluluğu yoktur. Bu gibi durumlarda akademik, bilimsel, etik ve hukukî tüm sorumluluk yazara veya yazarlara aittir. Yazılar tarafından beyan edilen görüşler ve/veya fikirler editörlerin ve/veya yayıncılarınla bağdaşmak durumunda değildir.

Arşivleme

Antropoloji’ye gönderilen makale ve benzeri muhtelif yazılar ile bunlara ait yardımcı bilgi ve belgeler, dergi yönetimi gözetiminde arşivlenmek üzere süresiz olarak tutulmaktadır.

Derginin 2013 öncesi sayılarına şimdilik [Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi](#)’nden, 2013 sonrası sayılarına ise [DergiPark](#)’taki sayfasından ulaşılabilir.

İntihâl

Antropoloji, değerlendirilmek için yapılmış gönderileri [iThenticate®](#) yazılımı ile değerlendirmeye almaktadır. Bir gönderinin hakemlere yollanabilmesi için izin verilen en yüksek benzerlik oranı, alıntı ve kaynakça hariç, %20’dir. Bu değerden yüksek bir benzerliğe sahip gönderilerin değerlendirilme süreci iptal edilecektir. Gönderilmiş bir çalışmanın benzerlik oranı %20’nin altında çıkmasına rağmen akademik yöntem ve etiğe aykırı olduğu anlaşılır ise, çalışma kaynak gösteriminde tutarsızlık, amaçlı yanlışlık ya da sahtecilik gösteriyorsa benzerlik oranına bakılmaksızın reddedilir veya yeniden yazılması istenebilir.

Etik

Dergiye gönderilecek bilimsel yazılarda, [ICMJE](#) (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile [COPE](#) (Committee on Publication Ethics) standartları dikkate alınmalıdır.

Antropoloji - Antropol.

0378-2891 (Basılı)

2687-4296 (Elektronik)

<http://antropolojidergisi.ankara.edu.tr>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/antropolojidergisi>

Gönderim

Üyelikler

Antropoloji'ye yapılacak gönderimler, derginin [DergiPark platformundaki sayfası](#) aracılığıyla, "[Makale Gönder](#)" kısmından yapılmaktadır. E-posta yolu ile yollanan gönderiler dikkate alınmayacaktır. DergiPark'ta kullanıcı kaydı olmayan sorumlu yazarların, ve tercihen tüm yazarların, kendilerine ücretsiz bir hesap açmaları gerekmektedir.

Yazarlıklar

Gönderi işlemine geçildiğinde, sistem tarafından istenilen makale üst verilerinin girilmesinin ardından birden fazla yazarlı gönderiler için yazarların eklenmesi gerekecektir. Gönderi yapılan çalışmanın tüm yazarlarının [ORCID](#) numaralarının olması zorunludur. ORCID numarası olmayan araştırmacıların kendilerine [ilgili sayfadan](#) ücretsiz bir numara almaları gerekmektedir.

Dosyalar ve ek bilgiler

"Dosyalar" aşamasında gönderi yapacak sorumlu yazara dergi bilgilerinin bulunduğu bir bilgi paketi ve telif hakkı formu sunulmaktadır. Sorumlu yazarın telif formunu doldurup imzalaması ve çalışmasının tam metni ile birlikte sisteme yüklemesi gerekmektedir. Telif formu olmadan makale yollama işlemi gerçekleşmez. Yazarlar gönderecekleri çalışmalarına ait görsel malzeme, veri seti tabloları gibi ek dosyaları da bu aşamada ekleyebilirler.

Varsa ek bilgilerin de doldurulması ardından "Gönderi Önizleme" bölümünde yapılacak son kontrolün ardından, varsa yazarın editöre iletmek istediği notları ile birlikte gönderim işlemi tamamlanabilir.

Önemli noktalar

1. Gönderilerin tam metinleri sisteme tercihen .docx uzantılı metin dosyaları olarak yüklenmelidir. Metin dosyasının içeriği şablon kullanılmadan normal bir şekilde oluşturulmuş olmalı, herhangi bir özel formatlama kullanılmamalıdır. Gönderi dosyalarında Times New Roman, Arial, Calibri gibi jenerik yazı tipleri kullanılmalıdır.
2. Yazarlar dergiye gönderim yaptıklarında, ilgili çalışmalarının daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olduğunu, hâlihazırda aynı anda başka bir dergiye veya dergilere yayımlanmak veya değerlendirilmek üzere gönderilmemiş olduğunu kabul etmiş sayılırlar.

Sınırlamalar ve genel gönderi kuralları

1. Antropoloji genel yayın formatı olarak [APA 7](#)'yi kullanmaktadır.
2. Araştırma ve değerlendirme makalelerinde kelime sayısı, dipnotlar ve kaynakça dâhil olmak üzere 10000'i geçmemelidir.
3. Kitap incelemeleri ve bilimsel toplantı değerlendirmeleri için kelime sayısı toplam 7000'i geçmemelidir.
4. Araştırma makalelerinde başlık sistemi şu şekildedir: Giriş, Gereç ve Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuç. Yazar(lar) uygun gördükleri şekillerde alt başlıklar eklemekte özgürdür; ancak başlıklara numara verilmemelidir.
5. Değerlendirme makalelerinde başlıklar yazar(lar)ın uygun gördüğü şekilde uyarlanabilir; ancak Giriş ve Sonuç başlıkları bulunmak zorundadır.
6. Yazar(lar) istediği takdirde yazılarının sonuna, kaynakçalarından önce Teşekkür başlığı ekleyebilirler.
7. Çeviri makaleler için çevirmenler, yapacakları çevirinin fikri hak işlemleri için yapmaları gereken yazışmalardan kendileri sorumludurlar. Çevirmenler, yaptıkları çevirinin asıl dilinde yetkin olduklarını kanıtlamak ve aldıkları resmî izinleri de sisteme ek dosya olarak yüklemek kaydıyla yazılarını gönderebilirler.
8. Öz/Abstract 250'şer kelimeyi geçmemeli ve anahtar kelimelerin sayısı en az üç, fazla yedi olmalıdır. Her makalede Türkçe ve İngilizce Öz/Abstract ile her iki dilde makale ismi olmalıdır.
9. Paragraf girişleri "Boşluk" tuşu ile değil, "Tab" tuşu ile yapılmalıdır.

Görsel ve tablo kullanımı

1. Makale içinde kullanılan resim/grafik/şekil gibi görsellere metin içinde atıfta bulunulmalı ve görsellerin başklandırma ve açıklamaları görsellerin altında yer almalıdır.
2. Çalışmada kullanılan her türlü görsel öncelikle tam metin içinde yer almalı, ancak gönderi yayına kabul edilirse değerlendirme süreci bitip yayın aşamasına gelindiğinde dijital yayıncılığa uygun kalite ve büyüklükte, tercihen 300 DPI çözünürlükte ve .tif formatında sisteme ek dosya olarak yüklenmelidir. Sistemin izin vermeyeceği boyutta olan görsel dosyalar için antropoloji@ankara.edu.tr adresine bulut paylaşımı yapılabilir.
3. Yazarlar makale içerisinde kendi üretimleri olmayan görsel malzemeyi kullandıkları takdirde görselin kaynağını belirtmekle ve varsa yayın hakkını elinde tutanlardan izin almakla yükümlüdürler.
4. Metin içerisinde kullanılan tablolara metin içinde atıfta bulunulmalı ve tabloların başklandırma ve açıklamaları tabloların üstünde yer almalıdır.

5. Tablolar hazırlanırken tablo için tablo kullanımından kaçınılmalı, özel bir formatlama kullanılmamalıdır. Tablolara ait dipnotlar varsa sayfanın altına değil, tablonun altına konulmalıdır.

Dergi formatı, alıntılar, dipnotlar ve kaynak gösterme

1. Yazar(lar), gönderimlerinde metin içi ve metin sonu kaynakçaları ile gönderinin genelini [APA 7](#) formatına göre düzenlemekle yükümlüdürler.
2. Gönderimlerde diğer kaynaklardan yapılacak doğrudan alıntılar 40 kelimedenden kısa ise çift tırnak içinde "....." biçiminde, kaynağı ve doğrudan alıntının sayfa numarası ile birlikte verilmelidir. 40 kelimedenden fazla olan alıntılar sağ ve soldan bir sekme içeride olacak şekilde ve tırnak işaretleri olmaksızın yazılmalıdır. Alıntı yapılan metinde aralarda bazı cümleler atlıyorsa atlanan yer [...] şeklinde belirtilmelidir ve doğrudan alıntının asıl kaynaktaki sayfa numarası belirtilmelidir.
3. Dipnotlar yalnızca ana metin içerisinde yer alması uygun görülmeyen ve metnin akışını bozabilecek notlar için kullanılmalı ve 10 punto ile yazılmalıdır. Gereksiz dipnot kullanımından kaçınılmalıdır.
4. Metin içerisinde ve dipnotlarda kullanılan kaynakların hepsi kaynakçada yer almak zorundadır. Aynı şekilde kaynakçada verilen kaynaklara ise metin içinde (dipnotlar dâhil) atıf verilmek zorundadır.
5. Birincil gönderi dili Türkçe olan çalışmaların hem metin içi hem de metin sonu kaynaklarında "&" ve "et al.," ibareleri olmamalı, bunların yerine "ve", çalışma üç veya üçten fazla yazarlıysa "vd.," ibareleri kullanılmalıdır; "ve arkadaşları," ifadesi yerine de "vd.," kullanımı özendirilmektedir.
6. Digital Object Identifier (DOI) numarası mevcut kaynakların DOI numaralarının metin sonu kaynakçasında <https://doi.org/10.XXXX/XXXX> şeklinde verilmesi gerekmektedir.

Antropolojik ölçümler

Gereç ve yöntem başlığında kullanılan antropolojik ölçümler (antropoetrik, osteometrik vs.) özgün yöntemler değilse, ölçümlerin asıl tanımlarının olduğu kaynaklara her ölçüm için atıf yapılmalıdır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı bildirimleri

Antropoloji yayınlarında sıklıkla kullanılan Uluslararası Kazı, Araştırma ve Antropometri Sempozyumu bünyesinde yayımlanan [sonuç toplantıları bildiri kitapları](#)na yapılan atıflarda, atıf yapılan yayının bulunduğu kitabın URL'si, kaynakça kısmında verilmelidir.

Ayrıca basılan bildiri kitaplarının basım tarihleri ile bildirimlerin sunulduğu toplantıların yapıldığı tarihlerinin arasında genelde iki senelik bir fark bulunduğundan, kaynak gösterilirken toplantı tarihinin değil, atıf yapılan kitabın basım tarihinin dikkate alınması gerekmektedir.

Kazılar ve kazılardan çıkan malzemeler

Antropoloji'ye gönderilen çalışmaların gereçleri arasında arkeolojik, antropolojik veya paleontolojik kazılardan elde edilen ve eser kabul edilebilecek buluntular varsa, bu buluntularla ilgili çalışma/yayın yapma iznine dair yazılı veya yazısız beyanların, gönderiyi yapan sorumlu yazarda mevcut olduğu varsayılr. Bu konuda doğabilecek anlaşmazlıklarda Antropoloji Editörlüğü sorumluluk kabul etmez.

Kaynakça biçimi

Antropoloji, American Psychological Association (APA) atf sisteminin yedinci versiyonunu kullanmaktadır. Kaynakça hazırlanırken emin olunamayan durumlarda APA 7 rehberinden yararlanılabilir.

Metin içi atf örnekleri

Tek yazarlı makale ve kitap: (Steelman, 1986), (Steelman, 1986, s. 122), Steelman'a (1986) göre...

İki yazarlı makale ve kitap: (Tolunay ve Akyol, 2006), (Tolunay ve Akyol, 2006, s. 119), Tolunay ve Akyol'a (2006) göre...

Çok yazarlı makale ve kitap: (Fredriks vd., 2005), (Fredriks vd., 2005, s. 497), Fredriks ve ekibine (2005) göre...

Yazar adı kurum ise: [Türk Tarih Kurumu (TTK), 2000], aynı kaynak tekrar geçtiğinde (TTK, 2000)

Yazar adı yok ise: (Eserin kısa adı, 1928)

Tarih yok ise: (Shanjiabatti, b.t.), (Shanjiabatti, b.t., s. 69) – bt: bilinmeyen tarih

Ardıl atf yapılan kaynaklarda sıralama alfabetik değil, kaynakların yıllarına göre artan şekilde yapılır: (Poulantzas, 1979; İnalçık, 1985; Mardin, 1989; Özbek, 2018)

Kaynakça örnekleri**Dergide makale**

Bakker, P. (2012). Romani genetic linguistics and genetics: Results, prospects and problems. *Romani Studies*, 22(2), 113-140. <https://doi.org/10.3828/rs.2012.6>

20'den fazla yazarı olan makalelerde ilk 19 yazar ile son yazar belirtilir ve arasında üç nokta (...) konulur: Leung, W., Shaffer, C. D., Reed, L. K., Smith, S. T., Barshop, W., Dirkes, W., Dothager, M., Lee, P., Wong, J., Xiong, D., Yuan, H., Bedard, J. E. J., Machone, J. F., Patterson, S. D., Price, A. L., Turner, B. A., Robic, S., Luippold, E. K., McCartha, S. R., ... Elgin, S. C. R. (2015). *Drosophila* muller F elements maintain a distinct set of genomic properties over 40 million years of evolution. *G3: Genes, Genomes, Genetics*, 5(5), 719-740. <https://doi.org/10.1534/g3.114.015966>

Kitap

- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment*. Routledge.
- Malina, R. M., ve Bourchard, C. (1991). *Growth, maturation, and physical activity*. Human Kinetics Publishers, Inc.

Çeviri kitap

Sokal, A. ve Brichmont, J. (2002). *Son moda saçmalar: Postmodern aydınların bilimi költüye kullanmaları*. (M. Baydur ve O. Onaran, Çev). İletişim Yayınları. (Özgün eserin basımı 1997).

Editörlü kitap

Özbaş, C., Terzioğlu, A., ve Yasin, Y. (Ed.) (2011). *Neoliberalizm ve mahremiyet*. Metis Yayınları.

Tek editörlü kitaptan makale

Cengizkan, A. (2009). Cumhuriyet dönemi kamusal mekânları için bir çalışma programı. G. A. Sargın (Ed.) içinde, *Ankara'nın kamusal yüzleri: Başkent üzerine mekân-politik tezler* (s. 215-245). İletişim Yayınları.

Çok editörlü kitapta makale

Myers, F. (2006). Primitivism, anthropology and the category of 'primitive art'. C. Tilley, W. Keane, S. Küchler, M. Rowlands, ve P. Spyer (Ed.) içinde, *Handbook of material culture* (s. 267-285). Sage Publications.

Aynı yazar(lar)ın birden fazla eseri

Kronolojik olarak eski olan eser önce yazılır:

- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment*. Routledge.
- Ingold, T. (2011). *Being alive*. Routledge.

Aynı yazar(lar)ın aynı yıl yayımlanmış birden fazla eseri

Yayımlanan ilk eser, yayın yılının sonuna sırayla harf eklenerek yazılır:

- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001a). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. I. Supernumerary ossicle variations. *Journal of Anatomy*, 198(6), 689-706. <https://doi.org/10.1046/j.1469-7580.2001.19860689.x>

- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001b). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. II. Hypostotic variations. *Journal of Anatomy* 198(6), 707-725. <https://doi.org/10.1046/j.1469-7580.2001.19860707.x>
- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001c). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. III. Hyperostotic variations. *Journal of Anatomy* 199(3), 251-272. <https://doi.org/10.1046/j.1469-7580.2001.19930251.x>
- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001d). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. IV. Vessel and nerve Related variations. *Journal of Anatomy* 199(3), 273-287. <https://doi.org/10.1046/j.1469-7580.2001.19930273.x>

Ansiklopedi/Sözlük maddesi

Pietrusewsky, M. (2014). Biological distance in bioarchaeology and human osteology. C. Smith (Ed.) içinde, *Encyclopedia of global archaeology*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_146

Tez

Ersoy, A. (1994). *Paşalar (Bursa-MKP) hominoidlerinin fonksiyonel morfolojisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çevrimiçi haber makalesi

Yılmaz, Y. M. (9 Ocak 2006). Antalya'nın bir simgesi zaten var! *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/antalya-nin-bir-simgesi-zaten-var-3759391>

Rapor/Rehber

T.C. Adalet Bakanlığı. (2019). *Adli İstatistikler 2018*. Ankara: T.C. Adalet Bakanlığı, Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü. <http://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/1982019170455istatistik2018.pdf>

Film/Video:

Herzog, W. (Yönetmen) (1942). *Cave of forgotten dreams* [DVD]. IFC Independent Film.

Name of the journal – Short name

Antropoloji – Antropol.

About the journal

Antropoloji (also known as Ankara University Faculty of Letters Anthropology Journal) is the first and only peer-reviewed journal for the general anthropological field in Turkey, firstly published in 1963 under the editorial of the founder of our department Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu. The journal still keeps its peculiarity of being the sole purely anthropological journal in Turkey.

ISSN / eISSN

0378-2891 / 2687-4296

Aim of the journal

Antropoloji aims to provide a Turkish and English publication platform in Turkey for academics, researchers and students to publish on anthropology and all its related disciplines. Furthermore, the journal aims to provide a means of quality publication for the social and scientific development, especially in Turkish language.

Publication types

The journal accepts original research papers, review articles, case reports, translations, book reviews, scientific event reviews, biographies and various announcements.

Scope and readership of the Journal

Antropoloji accepts articles within an extensive scope, mainly from paleoanthropology, physical anthropology, social/cultural anthropology and forensic anthropology.

- **Paleoanthropology:** Human paleontology, hominin phylogeny, paleolithic cultures, ancient DNA, paleogenetics, paleontology/systematic paleontology, paleodemography, skeletal biology, osteology, epigenetic characters on human skeleton, paleodontology, cultural history of Anatolia...
- **Physical anthropology:** Human growth and development, ergonomics, anthropology of sport, gerontology, anthropometry, body composition...
- **Social/cultural anthropology:** Anthropology of religion, political anthropology, medical anthropology, anthropology of body, philosophical anthropology, gender studies, kinship and social organization, identity/ethnicity, ethnographic studies...
- **Forensic anthropology:** Forensic anthropology, forensic identification, facial reconstruction, forensic taphonomy etc.

Authors can also send their manuscripts about the key topics that are not listed above.

Indexing

[ULAKBİM TR Index \(Life Sciences, Social Sciences and Humanities Database\)](#)

[EBSCO Academic Search Complete](#)

[Turkish Social Sciences Index \(SOBIAD\)](#)

[Directory of Open Access Journals \(DOAJ\)](#)

Publication features and range

Antropoloji is a local, periodical and a double-blind-peer-reviewed academic journal. It is published biannually, first being in June and the second in December. The submissions are closed before 1.5 months prior the publication (April 15 and October 15). The submissions after these dates are often considered for the next issue. The manuscripts that completed their peer review and editorial phases are published online as “Early View” before the full June or December issues are published completely.

Reviewing process

Antropoloji follows a double-blind peer-review policy. At least two blind peers selected by the editor(s) decide whether the submitted manuscripts are publishable. If one of the reviewers reject the submission and deems the manuscript unpublishable while the other thinks the contrary, at least one other blind reviewer will be assigned and the final decision is made according to their call. Shortly, in order to be accepted for publication, at least two reviewers should accept a manuscript, whether with or without revisions.

The editorial does not guarantee publication to all the submitted manuscripts. Unethical works or research out-of-scope of the journal can be rejected even before sending to reviewers. Likewise, submissions can be rejected by the editor-in-chief even though the other editors or reviewers accepted them.

Open access, copyright, licensing and reuse policy

Antropoloji is an open access and a free of charge academic journal published in accordance with the [Budapest Open Access Initiative](#). The journal requests article

submission or processing charges under no circumstances. All the published contents are open not only to academic institutions, but to everyone who has access to the internet. With open access policy, we aim to contribute to science and the scientific methods by our published research and to help people to be able to reach scientific information without getting stuck behind a pay-wall.

Accordingly, all the published contents in Antropoloji are licensed under [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License \(CC BY-NC 4.0\)](#). That means the published contents can be used elsewhere by giving appropriate credits, references and a link to the license. Users should also indicate if any changes to the original work have been made. Moreover, users cannot use the original and/or derived material for any commercial purposes. Briefly, the author(s) and reader(s) can reproduce and/or spread the published and/or electronic content in Antropoloji, without any commercial purposes. Nevertheless, this does not necessarily mean that Antropoloji will endorse you or your work as the licensor.

Policy for legal responsibility

The complete legal responsibility that may arise from the submissions to the journal and their contents belong solely to the authors. Anything demanded from the third parties in case of any violation of copyrights will not oblige Ankara University and/or the editorial of Antropoloji to take any responsibility. In such cases, all the academic, scientific, ethical and legal responsibility belong to the author or and/or authors. The published articles and/or ideas does not necessarily have to reflect the perspective of Antropoloji and its staff.

Archiving

The manuscripts and other various submissions and related information/documents sent to Antropoloji are kept indefinitely by the editorial for archiving reasons.

While pre 2013 issues are found in [Ankara University Academic Archive System](#) at the moment, post 2013 issues can be reached at [DergiPark page](#) of the journal.

Plagiarism

Antropoloji evaluates the manuscripts sent to be peer-reviewed with [iThenticate®](#) software. In order for the manuscripts to be even peer-reviewed, the upper limit of similarity index is 20% excluding quotes and bibliography. The review process of manuscripts having more than this rate will be declined. Furthermore, if a submission appears to be under 20% threshold but is came out to be against the academic methods and ethics or includes conflicts in referencing, intended falsity or forgery, it will get declined directly regardless of its similarity index.

Ethics

The author(s) need(s) to mind the [ICMJE](#) (International Committee of Medical Journal Editors) recommendations and [COPE](#) (Committee on Publication Ethics) standards.

Antropoloji - Antropol.

0378-2891 (Print)

2687-4296 (Electronic)

<http://antropolojidergisi.ankara.edu.tr/en>

<https://dergipark.org.tr/en/pub/antropolojidergisi>

Submission

Registration

The submissions to Antropoloji are made through the “Submit Article” tab from the [DergiPark page](#) of the journal. The submissions made with e-mails will not be considered. The corresponding authors, preferably all authors, need to create a free DergiPark account if they do not have one.

Authorships

In the submission process, after the basic manuscript information is added, authors should be specified if the submission has more than one author. All the authors must have a registered [ORCID](#) number. If not, they must create a free account and get their unique numbers.

Files and additional information

In the “Files” step, the corresponding author (CA) is presented with an Author Information Pack and a Copyright Form. The CA needs to fill the form and upload it along with the full manuscript file. Without the Copyright Form, the submission process will not continue. The authors can upload materials, datasets and other related files in this step.

After the additional information, if available, is added, the submission process can be completed with the author’s optional notes to the editor in the “Review and Send” step.

Important notes

1. The submissions to the system should preferably be in .docx file format. The contents of the text file should be free of any special formatting or templates. The text should be written in generic typefaces such as Times New Roman, Arial or Calibri.
2. By sending their works to the journal, the authors acknowledge that their work has not been previously published elsewhere or sent for evaluation/publication to another journal or journals at the present time.

Limitations and general submission guidelines

1. Antropoloji uses [APA 7](#) for its general publication format.
2. The word count for research and review articles should not exceed 10000 including footnotes and bibliography.
3. The word count for book reviews and scientific meeting reviews should not exceed 7000.
4. In research articles the title format should be as follows: Introduction, Materials and Methods, Results, Discussion, Conclusion. The author(s) may add sub-titles as they deem necessary. However, the titles should not be numbered.
5. In review articles, the author(s) can change the titles as they see fit, but the sections must include the Introduction and Conclusion.
6. The author(s) may add an Acknowledgement title before the bibliography if they choose to do so.
7. For translations, the translators are responsible for the correspondance regarding the intellectual property of the original work. They can send their translations provided that they upload a proof of their proficiency in the original language and official permission documents.
8. The abstract (and Turkish Özet) should not exceed 250 words. The key words should be between three and seven. Each manuscript should have a Turkish and English abstract along with bilingual main title.
9. The paragraph indents should be made with the “Tab” key and not with the “Spacebar”.

Use of figures and tables

1. The authors must refer to all the visuals such as images, graphs or figures that they used in the manuscript and these must include their captions below them.
2. Each figure used in the manuscript should be included in the full text file. If the submission is accepted for publication, the CA should upload these preferably in 300 DPI resolution .tif formatted files that are suitable for digital publishing. For very large files, cloud-sharing can be directed to antropoloji@ankara.edu.tr address.
3. The author(s) bears the responsibility for giving credits to the visual materials that are not their creation and should get the permissions from the original publishers if needed.
4. The authors must refer to all the tables that they used in the manuscript and these must include their captions above them.
5. A special formatting for tables should be avoided and using tables in tables is highly discouraged. The footnotes for the tables must be given below the table and not at the foot of the page.

Journal format, quotations, footnotes and referencing

1. The author(s) should format their in-text and end-text citations according to [APA 7](#), along with the general formatting of the manuscript.
2. Direct quotations less than 40 words should be quoted between marks (“...”) with the original source information. If they are more than 40 words, they should be indented one tab on either side and be written without quotation marks. If any part of the quotation is skipped, the author(s) should indicate these parts with [...] and the original source information.
3. Footnotes should only be used if there is extra information that may flow the literary flow of the manuscript and certainly not for giving references. They should be written in 10 points with the same typeface used in the text.
4. All the in text references, including the footnotes, should be given in the references section and *vice versa*. Personal communications, if any, do not need to be specified in references.
5. If the primary language of the submission is Turkish, either in-text or end-text citations should not include the ampersand (&) or *et al.*. Instead, the author(s) should use *ve* or *vd.*. Accordingly, *ve arkadaşları* should not be used as well.
6. In the end-text citations, the sources with a Digital Object Identifier (DOI) should be specified at the end of the source as <https://doi.org/10.XXXX/XXXXXXXX>

Limitations and general submission guidelines

If the anthropological measurements (anthropometric, osteometric etc.) given in the “Materials and methods” section are not authentic, each of the sources giving the original measurements should be cited.

Proceedings of Ministry of Culture and Tourism

The citations to the [frequently-used proceedings](#) that are published within the scope of International Symposium of Excavations, Surveys and Anthropometry (tr. *Uluslararası Kazı, Arastırma ve Arkeometri Sempozyumu*) should include the URL at the end of the end-text citation.

Since the presentation date and the publication date are generally two years apart, the year given in the citation should specify the date of the proceedings book, not of the presentation itself.

Excavations and excavation materials

In case the submissions to Antropoloji include archaeological, anthropological or palaeontological finds and/or artifacts as their materials, the corresponding author is considered to have the written or unwritten permissions to study/publish these materials. The editorial of Antropoloji does not accept any liability in case of a disagreement.

Referencing style

Antropoloji uses the seventh version of American Psychological Association (APA) referencing system. When in doubt while writing the references section, the APA 7 guide can be helpful.

In-text citation examples

Single-authored article or book

(Steelman, 1986), (Steelman, 1986, s. 122), According to Steelman'a (1986)...

Two-authored article or book

(Tolunay and Akyol, 2006), (Tolunay and Akyol, 2006, s. 119), Tolunay and Akyol (2006) argues...

Multiple-authored article or book

(Fredriks *et al.*, 2005), (Fredriks *et al.*, 2005, p. 497), Fredriks and colleagues (2005) say that...

Institution as author

[World Health Organization (WHO), 2019]. When cited again (WHO, 2019)

No author

(Short name of the work, 1928)

No date

(Shanjibatti, n.d.), (Shanjibatti, n.d., p. 69) – n.d.: no date

Consequently-cited sources should be ordered chronologically, not alphabetically: (Poulantzas, 1979; İnalçık, 1985; Mardin, 1989; Özbek, 2018)

End-text reference examples

Article in journal

Bakker, P. (2012). Romani genetic linguistics and genetics: Results, prospects and problems. *Romani Studies*, 22(2), 113-140. <https://doi.org/10.3828/rs.2012.6>

The first 19 authors and the last author should be specified when citing works with more than 20 authors and an ellipsis (...) should be used between them: Leung, W., Shaffer, C. D., Reed, L. K., Smith, S. T., Barshop, W., Dirkes, W., Dothager, M., Lee, P., Wong, J., Xiong, D., Yuan, H., Bedard, J. E. J., Machone, J. F., Patterson, S. D., Price, A. L., Turner, B. A., Robic, S., Luippold, E. K., McCartha, S. R., ... Elgin, S. C. R. (2015). *Drosophila* muller F elements maintain a distinct set of genomic properties over 40 million years of evolution. *G3: Genes, Genomes, Genetics*, 5(5), 719-740. <https://doi.org/10.1534/g3.114.015966>

Book

- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment*. Routledge.
- Malina, R. M., ve Bourchard, C. (1991). *Growth, maturation, and physical activity*. Human Kinetics Publishers, Inc.

Translated book

Olivier, G. (1969). *Practical anthropology* (M. A. MacConaill, Trans.). Charles C Thomas Publisher. (Original work published in 1960).

Edited book

Özbay, C., Terzioğlu, A., ve Yasin, Y. (Ed.) (2011). *Neoliberalizm ve mabremiyet*. Metis Yayınları.

Article from edited book

- Rosenberg, M., & Redding, R. M. (2000). Hallan Çemi and early village organization in Eastern Anatolia. In I. Kuijt (Ed.), *Life in Neolithic farming communities* (pp. 39-62). Kluwer Academic Publishers. https://doi.org/10.1007/0-306-47166-3_3
- Myers, F. (2006). Primitivism, anthropology and the category of 'primitive art'. In C. Tilley, W. Keane, S. Küchler, M. Rowlands & P. Spyer (Eds.), *Handbook of material culture* (pp. 267-285). Sage Publications.

Multiple works from the same author(s)

The chronologically earlier work is specified first:

- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment*. Routledge.
- Ingold, T. (2011). *Being alive*. Routledge.

Multiple works from the same author(s) published in the same year

The earliest publication is specified with alphabetically ordered letters at the end of the year:

- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001a). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. I. Supernumerary ossicle variations. *Journal of Anatomy*, 198(6), 689-706. <https://doi.org/10.1046%2Fj.1469-7580.2001.19860689.x>

- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001b). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. II. Hypostotic variations. *Journal of Anatomy* 198(6), 707-725. <https://doi.org/10.1046%2Fj.1469-7580.2001.19860707.x>
- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001c). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. III. Hyperostotic variations. *Journal of Anatomy* 199(3), 251-272. <https://doi.org/10.1046%2Fj.1469-7580.2001.19930251.x>
- Hanihara, T., ve Ishida, H. (2001d). Frequency variation of discrete cranial traits in major human populations. IV. Vessel and verve Related variations. *Journal of Anatomy* 199(3), 273-287. <https://doi.org/10.1046/j.1469-7580.2001.19930273.x>

Encyclopedia/Dictionary entry

Pietrusewsky, M. (2014). Biological distance in bioarchaeology and human osteology. In C. Smith (Ed.), *Encyclopedia of global archaeology*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_146

Thesis/Dissertation

Ersoy, A. (1994). *Paşalar (Bursa-MKP) hominoidlerinin fonksiyonel morfolojisi* [Unpublished dissertation]. Ankara University, Graduate School of Social Sciences, Ankara.

Online news article

Sabuda, M. (2020, July 15). New ancient human species bones uncovered in the Philippines. Sciworthy. <https://sciworthy.com/new-ancient-human-species-bones-uncovered-in-the-philippines/>

Report/Guide

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) (2017). *Report on the human rights situation in Ukraine*. United Nations Human Rights: Office of the High Commissioner. http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UARreport19th_EN.pdf

Film/Video

Herzog, W. (Director) (1942). *Cave of forgotten dreams* [DVD]. IFC Independent Film.

Değerli Antropoloji okurları,

Dünyada ve ülkemizde hızla artan doğal felaketler (deprem, sel, tsunami vb.), cinayet, intihar, savaşlar, soykırımlar ve insanlığa karşı işlenen birçok suç adli bilimlerin araştırma ve uygulama alanına girmektedir. Uluslararası insancıl kuruluşlar ve uluslararası ceza mahkemeleri adli vakalara çözüm bulmak, soruşturmak, olay yeri ve gömü yerlerini tespit etmek, kazmak, delilleri toplamak ve kimliklendirme amacı ile adli bilimlerin çeşitli alanlarını kullanmaktadır. Bu tür vakalarda yapılan çalışmalar iki temel amaca yöneliktir. Bunlardan biri insanlık ve iyileştirme adına olup bulunan insan kalıntılarının ailelerine teslim edilmesi, diğeri de bu delilleri kullanarak adli soruşturmanın yönlendirilmesi ile olayın/olayların meydana gelmesine sebep olan kişi ya da kişilerin yargılanması amaçlarını taşımaktadır. Her iki amaca yönelik olarak adli antropologlar, savaş, soykırım, zorla kaybedilmeye bağlı ölümler, doğal felaketler, toplu taşıma kazaları (uçak/gemi/tren kazaları vb.) gibi durumlar sonucunda ölen veya kaybolan bireylerin bulunmaları ve kimliklendirilmeleri için çalışmaktadır. Her iki amacı gerçekleştirmek için de bilimsel adli antropolojik yöntemler kullanılarak, ölen veya kaybolan kişilerin kalıntılarının, kişisel giysiler/eşyaların ve DNA örneklerinin analiz edilmeleri ve kimlik tespitlerinin yapılması gerekmektedir. Bu tür vakalarda kalıntılarının, alanlarında uzmanlaşmış adli antropologlar tarafından eksiksiz ya da bütüne yakın bir şekilde çıkartılması (özellikle birbirine karışmış/üst üste gömülmüş iskeletleşmiş cesetlerde) kayıp yakınlarının, sevdiklerine ait kalıntıları doğru ve bütün bir şekilde teslim alabilmesine imkan vermektedir. Bu sebeple, multidisiplinler bir çalışma ile adli antropoloji disiplini ile biraraya gelen adli ekipler (örn. adli arkeoloji ve genetik) ölen ya da kaybolan bireylere ait kalıntıların kimliklendirilmesi aşamasında önemli rol oynamaktadır.

Bilindiği üzere ülkemizde çoğu olay yeri personelinin, çürümüş, yanmış ve iskeletleşmiş kalıntıları içeren ölüm olgularını çalışma konusunda sınırlı eğitim ve deneyime sahip olması nedeniyle, adli antropologlardan kolluk kuvvetlerine yardım etmeleri istenmektedir. Olay yeri incelenmesinde kimliği belirsiz kişiye ait kalıntıların bilimsel metotlar kullanılarak hatasız ele geçmesi, belgelenmesi, delil emanet zinciri protokolleri ile buluntuların zarar görmeden kriminal laboratuvara teslim edilmesi gibi konularda katkıları büyüktür. Adli antropologlar olay yerlerinde sergiledikleri bilimsel teknik bilgileriyle, örneğin olay yerine bulunan bir kemiğin insan veya hayvan olmasının ayırımı, gömünün adli veya ritüel olmasının ayırımına kadar, adli vakaların daha doğru, güvenilir ve hızlı bir şekilde çözümlenmesine sebep olmaktadır.

Bunun yanında Adli Tıp kurumlarında görev alan adli antropologlar, yalnızca bunlarla değil otopsi sırasında Adli Tıp hekimlerine kemik rekonstrüksiyonu konusunda da yardım etmektedir. Örneğin parçalanmış kafatası kemiklerinden rekonstrüksiyon

yapılarak cinayet aletinin şeklinin ortaya çıkması sağlanmaktadır. Bununla birlikte sadece ölü incelemelerinde değil cinsel istismar suçlarında dijital görüntülerden fiziksel özellik karşılaştırmaları da yapmaktadırlar.

Çok kısa bir süre önce yaşadığımız 6 Şubat deprem felaketinin ardından, felaket kurbanlarının ivedi bir şekilde bulunması, çıkarılması ve kimliklendirilmesinin önemi daha da artmış, toplu ölümlerde görev alacak uzman gerekliliğinin önemi de ön plana çıkmıştır. Dünyada felaket kurbanlarının kimliklendirilmesinde (örn. 1.ve 2. Dünya Savaşları, Bosna Soykırımı, 1963-64 ve 1974 Kıbrıs çatışmaları, ABD İkiz Kuleler saldırısı, Ukrayna-Rusya Savaşı) önemli rol üstlenen adli antropologların bu amaçla oluşturulan ekiplerde yer almasının önemi daha da ön plana çıkmıştır.

Halihazırda Ankara Üniversitesi'nde "Disiplinlerarası Adli Bilimler Anabilim Dalı" altında bulunan "Adli Antropoloji" programında tezli yüksek lisans ve doktora programlarında eğitimler verilmektedir. Fakat adli antropoloji henüz bir anabilim dalı olarak görülmemektedir. Dünyada 1980'lerden beri var olan ve tüm dünyada felaket kurbanlarının bulunması, incelenmesi, ölüm şekillerinin belirlenmesi ve kimliklendirilmesi amacıyla var olan bu adli bilim dalının öneminin artık daha ön planda olduğunun ve ülkemiz için bu alanda uzmanlar yetiştirmemizin gerekliliğini vurgulamak isteriz. Öldürülme/kayıp edilme, uluslararası hukuk kapsamında en ağır temel insan hakları ihlallerinden biri olduğunu, felaket kurbanlarının, kimlikleri teşhis edilemez durumda olsalar bile kimliklerini kaybetmeme, kim olduklarının tespit edilmesi ve ailelerine geri verilme hakkına sahip olduklarını, kurbanların ailelerinin de, yakınlarına ne olduğunu bilme, varsa faillerinin/şüphelilerin yakalanması ve yargılanması hakkına sahip olduklarını, bunun sadece bir hak değil, kurbanların ve ailelerinin onurunun devlet tarafından korunmasının gerekliliği ile de ilgili olduğuna dikkatinizi çekmek isteriz.

Adli vakalarda otopsi yapılamaz ve kimliği teşhis edilemez durumda bulunan çürümüş, yanmış, mumyalaşmış, sabunlaşmış, iskeletleşmiş kalıntılardan insan/hayvan kalıntısı/kemiği ayırımı yapabilecek, bu kalıntılardan biyolojik profil oluşturacak (yaş, boy, cinsiyet, etnik köken, hastalıklar ve dişlerle ilgili bilgiler) ve kemikler üzerindeki delillerden ölüm şekli tespit edecek nitelikli adli antropologlar yetiştirmek ve ülkemize, toplu cinayetler, soykırım, savaşlar, doğal afetler, cinayet, intihar ve kaza sonucu ölüm vakalarında çürümüş, yanmış, kimliği belirlenemeyen insan kalıntılarının, kimliklerinin tespiti için bilimsel ve teknik destek sağlayacak eğitimli kadroları oluşturulmalıdır. Böylece yasal davaların çözüme ulaşmasında yargıya bilirkişilik yapacak uzmanlar yetişebilecektir.

Buradan da hareketle dergimizin bu sayısını, adli antropolojinin öneminin bir kere daha anlaşıldığını -üzülerek- fark ettiğimiz 6 Şubat depremine adıyoruz. Hayatını kaybeden vatandaşlarımızın ailelerine baş sağlığı, yaralı vatandaşlarımıza hem fiziksel hem ruhsal yaralarını sarabilmeleri için sabır ve tüm bu süreçten maddi ve manevi olarak etkilenen vatandaşlarımıza huzur diliyor; toplumsal dayanışmanın ve iş birliğinin gücünü doğrudan görmemizi sağlayan tüm vatandaşlarımıza ise teşekkürlerimizi sunuyoruz. Şundan eminiz ki deprem öldürmez, ihmâl öldürür.

Bu sayımızın biyografik yazısı adli odontoloji için ülkemizde çok önemli bir isim olan Prof. Dr. Sema Aka için kaleme alındı. Ayrıca fethi kabir süreci için iş güvenliğini anlatan bir makale de yine bu sayımızda yer alıyor. Dergimizin bu sayısında ayrıca toplumsal cinsiyet ve çocuk yetiştirme pratikleri, Van'ın tescilli otlu peynirine dair etnografik bir araştırma, arkeolojide ölü gömme gelenekleri üzerinden kimliklendirme sorunsalı ile ilgili bir değerlendirme, Aydın'daki Nysa antik kentinden ele geçen bazı iskeletlere dair bir araştırma, Yalova'daki antik Havuzdere toplumunun odontolojik bir incelemesi, Hatay'da huzurevi ve ev ortamında yaşayan yaşlıların beden kitle endisine dair bir araştırma, posthümanizm ve robotlara karşı ayrımcılık kapsamında türcülüğü ele alan ilgi çekici bir değerlendirme, Türkiye paleontolojisine dair hem tarihsel hem güncel bir inceleme ve son olarak Maurice Godelier'nin İnsan Toplumlarının Temelinde isimli kitabının bir incelemesi yer alıyor.

Son olarak bildirmek isteriz ki cumhuriyetimizin 100. yıl ve dergimizinse 60. yıl dönümü hasebiyle 29 Ekim 2023 tarihinde yayımlanmak üzere dolu dolu bir özel sayı hazırlıyoruz. Dolayısıyla bu seneye üç sayı sığdırabilmek için var gücümüzle çalışıyoruz. Umuyoruz ki çalışmalarımız karşılık buluyordur ve hem okuyucularımız hem de yazarlarımız dergimizi ve dergimizin Türkiye antropolojisine katkılarını geliştirmek için heyecanlarını koruyorlardır.

Sonraki sayılarda görüşmek dileğiyle...

Saygılarımızla,

Prof. Dr. Ayla SEVİM EROL

Antropoloji Baş Editörü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Antropoloji, (45), 2023 (Haziran / June)

Biyografi / Biography

- Adli odontolojide bir diş hekimi: Prof. Dr. Sema Aka
A dentist in forensic odontology: Prof. Dr. Sema Aka 1-8
- [Meltem Dartar Öztan, Scrap Şahinoğlu](#)

Değerlendirme / Review

- Fethi kabirde iş güvenliği
Occupational safety in exhumation 9-14
- [Tuba Türk Çınar, Deren Çeker](#)

Araştırma / Research

- Ölü gömme gelenekleri ışığında kimliklendirme: Güç, statü ve cinsiyet
Identification in the light of burial traditions: Power, status, and sex 15-33
- [Derya Yılmaz](#)

Review / Değerlendirme

- Imagined families, contested childhoods: Doing gender as subversive deviances of children's agency
Çocuk failliğinin bir direnişi olarak cinsiyetin ifadesi 34-43
- [Ozan Can Yılmaz](#)

Araştırma / Research

- Huzurevinde ve ev ortamında yaşayan yaşlılarda beden kitle endisi (BKE) değerleri: Hatay örneği
Body mass index (BMI) rates among elderly people living in a nursing home and their own home in Hatay, Turkey 44-53
- [Derya Atamtürk, Ali Rıza Can, Ayşegül Şahin, Sadet Bıçak, İzzet Duyar](#)

Değerlendirme / Review

- Türkiye omurgalı paleontoloji çalışmaları tarihçesi
History of vertebrate paleontology studies in Turkey 54-63
- [Özge Kahya](#)

Değerlendirme / Review

- Posthümanizm ve yeni bir ayrımcılık biçimi olarak robotlara yönelik türcülük
Posthumanism and the speciesm against robots: A new form of discrimination 64-80
- [Mücahit Gültekin](#)

Araştırma / Research

- Havuzdere (Yalova) Orta Çağ toplumu bebek ve çocuk iskeletlerinde ağız ve diş sağlığı
Oral and dental health in infant and child skeletons from Havuzdere (Yalova) Medieval population 81-95
- [Ece Eren Kural, İsmail Özer](#)

Araştırma / Research

- Nysa ad Maeandrum'un son dönem sakinlerine dair yeni antropolojik bulgular
New anthropological findings of the later period inhabitants of Nysa ad Maeandrum 96-108
- [Tolga Köroğlu, Serdar Hakan Öztaner](#)

Araştırma / Research

- Bir kültürel anlatı olarak otlu peynir
Herby cheese as a cultural narration 109-118
- [Mehmet Fuat Levendoğlu](#)

Kitap İncelemesi / Book Review

- Kitap incelemesi: İnsan toplumlarının temelinde: Antropolojinin bize öğrettikleri. Maurice Godelier (2007). *Au fondement des sociétés humaines. Ce que nous apprend l'anthropologie*. Albin Michel, 292 s/p. ISBN: 9782226179036. 119-126
Book review: At the foundation of human societies. What anthropology teaches us?
- [Emre Aktürk](#)

Adli odontolojide bir diş hekimi:

Prof. Dr. Sema Aka

A dentist in forensic odontology: Prof. Dr. Sema Aka

Meltem Dartar Öztan^{1*}, Serap Şahinoğlu²¹ Prof. Dr. | Ankara Üniversitesi, Diş Hekimliği Fakültesi, Endodonti Anabilim Dalı, Ankara - Türkiye² Prof. Dr. | Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara - Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Meltem Dartar Öztan

Ankara Üniversitesi, Diş Hekimliği Fakültesi

Endodonti Anabilim Dalı

Emniyet Mah. Mevlana Blv.

06560 Yenimahalle, Ankara - Türkiye

E-posta/E-mail: mdartar18@gmail.com

Alındı/Received: 3 Mart / March 2023

Kabul edildi/Accepted: 28 Haziran / June 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

Bu makale hakemlerce değerlendirilmemiş, fakat editör onayından geçmiştir.

This article has not been peer-reviewed, but has been approved by the editors.

Resim 1. Prof. Dr. Sema Aka

Olgular yalnızca tarihçi onlara başvurunca konuşurlar.

- E. H. Carr (1987)

Adli odontoloji adli olaylarda dişler, çeneler ve çene yüz bölgesindeki yumuşak doku bulgularını değerlendirerek; cinsiyet belirleme, yaş tayini, kimlik saptama, delil tespiti ve ayrıca diş hekimlerinin tıbbi ve hukuki sorumlulukları konularında hukuka yardımcı olan bir diş hekimliği dalıdır. Dünyada sıklıkla adli odontoloji olarak bilinen bu dal, Türkiye’de adli diş hekimliği adıyla yaygın bir kullanım kazanmıştır.

Bir diş hekimi olan Paul Revere dişlerden yola çıkarak ilk kimlik belirlemesini 1776’da gerçekleştirdi (Fischer 1994). Revere’nin hastası ve yakın arkadaşı olan Dr. Joseph Warren Boston’da bir savaş sırasında öldürülüp üniforması ve kimliği olmadan toplu bir mezara gömülmüştü. Daha sonra Revere ve arkadaşları kayıp cesetleri aramak için gittikleri savaş alanında içinde tanınmaz halde iki cesedin bulunduğu bir mezar buldular ve Revere yaptığı protezi tanıyarak Dr. Warren’i kimliklendirdi (Nola, 2016). Dişlerin kimlik belirlenmesinde kullanılabileceği 1887’de Paris’teki Odontoloji Cemiyeti’nin toplantısında Charles Godon’un önerisiyle kabul edildi (Berck 1988).

Alanın ilklerinden olan ortodontist Viken Sassouni, 1963’te *Dentofacial Radiography in Forensic Dentistry* isimli makalesinde adli diş hekimliğinin çene ve dişlerin yanı sıra yüz ve başı bütünüyle dikkate alarak kranofasial yapının bütünüyle incelenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Sassouni, 1963).

Ülkemizde adli odontoloji konusunda 1990 yılından sonra yayımlanan makale sayısı artış göstererek ciddi çalışmalar yapılmaya başlandı. Bu alanda çalışmaların artması ile elde edilen bulgular ve deneyimler alanın önemine işaret etmektedir. Doktorasını adli diş hekimliği alanında yapan ilk hekimlerden birisi Dr. Dt. Hüseyin Afşin’dir (Harorlu, 2006). Dişe ait bulguları önemli yapan etken dişlerin ve kemik destek yapıların bireysel niteliğidir. İnsan dişlerinin niteliği tıpkı parmak izi gibidir; ikizlerde bile farklılık taşımaktadır. Bu nedenle dolgular, protezler, ortodontik apareyler ve bunların yanı sıra ısırık izleri de kimlik tespitinde çok önemli rol oynamaktadır (Afşin ve Günce, 2002).

Adli Tıp Kurumu’na 1992 yılından itibaren mahkemelerden gönderilen ve diş hekimliğini ilgilendiren dava dosyalarının, adli diş hekimliği eğitimi almış diş hekimleri tarafından değerlendirilmeye başlanması ile birlikte diş hekimlerinin alana ilgisi artmıştır. Bu alanda yaptığı akademik çalışmalarla dikkat çeken önemli isimlerden birisi Prof. Dr. Sema Aka’dır.¹ Aka, bilimsel yayınlarının yanı sıra Ankara Üniversitesi’nde “Adli Diş Hekimliği Birimi” ve “Yeniden Yüzlendirme Laboratuvarı”nı kurarak alana önemli katkılar sağlamıştır (Harorlu, 2006).

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de adli diş hekimliği tarihinde Prof. Dr. Sema Aka’nın (Resim 1) çalışmalarını, alana katkılarını belirlemektir. Ayrıca onun ve çalışma arkadaşlarının alana kazandırmış olduğu “Fetüs ve infantlarda 44 haftadan önce ve sonrası için diş boyutu ve yaş arasındaki bağıntı” ile ilgili 4 ATA formülünü (Aka vd., 2009) tanıtarak Aka’nın bilime olan katkılarını

¹ Sema Aka’nın resmî kayıtlardaki adı Penbe Sema Aka ve soyadı 1976-2004 yılları arasında Kedicidir.

Atf için / Cite as:

Dartar Öztan, M., ve Şahinoğlu, S. (2023). Adli odontolojide bir diş hekimi: Prof. Dr. Sema Aka. *Antropoloji*, 45, 1–8.
<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1259829>

dikkat çekmek ve Türk Diş Hekimliği tarihindeki öncü kadın kimliğini vurgulamaktır.

Yöntem

Bu çalışma temel olarak alanında öncü bir kişilik olan Prof. Dr. Sema Aka'nın görünürlüğünü arttırmak ve onu akademik yönden tanıtmak amacı ile tarih araştırma metodolojisine uygun olarak zaman, mekân ve toplumsal zemin üzerinde (Kodaman, 1997) ele alındı.

Çalışma için öncelikle Ankara'da yaşayan Prof. Dr. Sema Aka ile Kasım 2022-Şubat 2023 arasında birkaç kez evinde yarı yapılandırılmış sorular eşliğinde görüşülerek biyografisi oluşturuldu. Görüşme öncesinde bize anlatacağı yaşam öyküsü ve uygun gördüğü fotoğraf ve belgelerin yayımlanabilmesi için sözlü izni alındı. İlk taslak metin hazırlandıktan sonra konu ile ilgili daha detaylı bilgi edinmek amacıyla oluşturulan sorular e-posta aracılığı ile kendisine gönderilerek yanıtlar yazılı olarak alındı.

Çalışmamızda nitel bir araştırma yöntemi olan sözlü tarih çalışması yöntemi kullanıldı. Sözlü tarih çalışması, "belli bir döneme ait kişisel tanıklık ve/veya yaşantıların, belleğin derinliklerinden çıkarılıp değerlendirilmesi yoluyla toplumların tarihlerinin inşasına katkıda bulunan bir araştırma yöntemi olarak tanımlanır (Thompson, 1999). Sözlü tarih insanların yaşam öykülerinin tarihin bir parçası olduğu düşüncesi ile ortaya çıkmış ve insan hafızası tarihsel bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Belgelere dayalı tarihin yetersiz kaldığı durumlarda boşlukları doldurarak veri kaynağı niyetiyle kullanılmıştır. Sözlü tarih öncelikle yakın geçmişin incelenmesinde ilgili alana zenginlik getirmektedir (Sarı, 2006; Thompson, 1999).

Sema Aka ile yüz yüze görüşmelerden elde edilen bilgiler ve kişisel arşivinde bulunan özgeçmişi, makale, kitap, resim ve heykel gibi eserleri, belge ve fotoğraflar araştırmanın birincil veri kaynaklarını oluşturdu. Ayrıca tarama motorlarına "Sema Kedici Aka, Sema Aka, diş hekimi, adli diş hekimliği" gibi sözcükler yazılarak elde edilen kitap, makale, yazılı basın belgesi gibi bulgular ise ikincil veri kaynakları olarak kullanıldı. Elde edilen çok sayıda veri arasından Carr'ın (1987) da vurguladığı gibi bulgular yalnızca tarih sırasına göre sıralanmayıp, onlar arasından adli diş hekimliği alanı ile ilgili olanlar seçilerek değerlendirildi.

Tarafımızdan oluşturulan metin Sema Aka tarafından okunarak değerlendirildi, gerek duyduğu eklemeler ve düzeltmeler yapıldı.

Öz olarak yaşamı

Ressam Türkan Şatır Aka ile ODTÜ Metalurji Mühendisliği öğretim üyesi Doç. Dr. Eşref Zeki Aka'nın ilk çocuğu olarak 2 Eylül 1955 tarihinde

Resim 2. Annesi ressam Türkan Şatır Aka ile birlikte

Ankara'da dünyaya geldi. Sema Aka'nın ekonomist ve diplomat olan Bahar Aka adında bir kardeşi, Gizem Kedici Özbayraç ve İpek Kedici adında iki kızı ve Kanat Özbayraç adında bir torunu vardır.

Eğitim hayatı

TED Ankara Koleji'nde (1966-1973) tamamladığı orta ve lise öğreniminin ardından Ankara Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi'ne girdi. Diş hekimi olmak çocukluk hayalidir. Bu mesleği sevmesinde 5 yaşındayken teyzesinin tedavisi için gittikleri diş hekimi ve onun kliniğinde kullandığı tedavi aletleri belirleyici oldu. Böylece fakülte tercihinde ilk sıraya diş hekimliğini yazdı.

Ankara Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi'nden 1979 yılında lisans mezuniyetini takiben aynı fakültenin Protetik Diş Tedavisi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Hüsnü Yavuzylmaz danışmanlığında doktora eğitimine başladı ve *Kron Kısmında Aşırı Madde Kaybı Olan Dişlere Uygulanacak Kron-Köprü Protezlerinin Tutuculuğunu Arttırmak İçin Uygulanan Yöntemler ve Bunların Kıyaslanması* başlıklı doktora tezini 1983 yılında tamamlayarak "Bilim Doktoru" unvanını aldı.

Ayrıca rol modeli olan annesinin etkisi ile (Resim 2) yaşamında önemli bir yer tutan sanat konusunda Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde 1993-2000 yılları arasında Resim-İş Ana Sanat Dalı'nda eğitim aldı. Atölye çalışmalarında birçok büst ve heykel üretti (Resim 3 ve 4). Bu eserler arasında adli antropoloji alanında çok saygı duyduğu hocası Prof. Dr. Mehmet Yaşar İşcan'ın anısı için yaptığı ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü'ne armağan ettiği heykel de bulunmaktadır (Resim 5). Sanatta yüksek lisans derecesini ise öğretim üyesi Nusret Başöner danışmanlığında, *Türk Plastik Sanatlarında ve Dünya Kültüründe Melek Figürleri* başlıklı tezi ile 2000 yılında aldı ve aynı yıl Prof. Dr. Nihat Boydaş ile birlikte *Bir Sanat Eserine Bakış ve Görsel Sözlük Yöntemi ile Değerlendirme* isimli bir makale yayımladı (Boydaş ve Kedici, 2000).

Resim 3. Müzisyen ve orkestra şefi Prof. Hikmet Şimşek (1924-2001) anısına yapılmış heykel.

Resim 5. Prof. Dr. Mehmet Yaşar Işcan'ın anısına yapılmış heykel. Heykel şu anda Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü'nün 314 numaralı dersliğinde bulunmaktadır.

Resim 4. Prof. Dr. Sema Aka'nın "Yaradılış, Varoluş, Tükeniş" adlı eseri.

Akademik kariyeri

Akademik yaşamında 1986 yılında "Doçent" ve 1993 yılında "Profesör" unvanını aldı. Diş Hekimliği Fakültesi'nde pek çok diş hekimi yetişmesinde rol oynadı, doktora tez çalışmalarına danışmanlık yaptı, birçok ulusal ve uluslararası makale yayımladı ve konferanslar verdi. Çalışmaları çok sayıda atıf aldı.²

Akademisyenliğinin yanı sıra 1998 yılında kısa bir süre Ankara Üniversitesi Devlet Konservatuarı Müdürlüğü'nü yürüttü.

Diş Hekimliği Fakültesi'ndeki görevinden 20.07.2007 tarihinde emekli oldu. Başkent Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi'nde sözleşmeli öğretim üyesi olarak 2009-2011 tarihleri arasında Adli Diş Hekimliği dersleri verdi.

Adli diş hekimliğine bir yolculuk

İkinci kariyer alanı olan adli diş hekimliği ile ilgili ilk çalışmaları 1993 yılında başlamıştır. Anılarında bu konuyu şöyle ifade eder:

Bu konuya ilginç 1993 yılında 43 yaşındaki bir kadın hastamın metal seramik köprüsüne temas eden dişeti dokusundaki renklenmeler nedeniyle

köprü protezinin değiştirilmesi için kliniğimize başvurması ile başlamıştır. Bu hastamın klinik bulguları doku reaksiyonunun metal-seramik köprüden kaynaklandığı şüphesini yarattığı için, Emniyet Genel Müdürlüğü, Kriminal Polis Laboratuvarlarının yetkililerinden alınan izinin ardından, sökülen köprüyü Enerji Dağılımlı X-Işını Analizörlü Taramalı Elektron Mikroskobu ile analiz ederek alaşımın içeriğini ve böylece hastanın probleminin kaynağını tespit ettik. Daha sonra dental toksisite analizini kapsayan bu adli olgumuz bir dergide (Kedici vd., 1995) yayımlandı.

Aka, Kriminal Polis Laboratuvarı'ndaki çalışmaları sırasında burada çalışan kişilere akademik olarak destek olmuştur. *Cesetlerde Dental Dokuların Yapısından Enerji Dağılımlı X-ışını Analizörlü Taramalı Elektron Mikroskobu ile Yaş Saptanması* başlıklı bir doktora tezini bilimsel ve deneysel açıdan desteklemiş ve 1998 yılında tamamlanan doktora tezinin jürisinde yer almıştır (Gökdemir, 1998).

Bu dönemden başlayarak süreç içerisinde diş kron ve kök yapısından yaş saptama, odontometri ile cinsiyet tespiti, ısırık izleri analizi, dental toksisite analizi, diş yapısından DNA analizi için örnek hazırlama, çeşitli kimliklendirme analizleri konularında makaleler yayımlayarak adli diş hekimliği konusunda derinleşmiştir (*Yaş saptama için örn.* Aka vd., 2015b; Atsü, Gökdemir ve Kedici, 1998; Atsü vd., 2005; Atsü vd., 2006; Canturk vd., 2015; Kedici vd., 2000; *Cinsiyet tespiti için örn.* Doğan

² <https://scholar.google.com.tr/> (Erişim 09.02.2023).

Resim 6. Dental antropoloji çalışmaları. Üst sıra: 2002 Van-Yoncatepe. Alt sıra sol: 2004 Poros Arkeoloji Müzesi. Alt sıra sağ: 2016 Çankırı Çorakyerler.

Resim 7. Türkiye Adli Tıp Akademisi (TATA) amblemi

ve Aka, 2021; *Dental toksisite analizi için örn.* Bayramoğlu vd., 2000; Kedici vd., 1998; *DNA analizine örnek hazırlama için örn.* Alakoç ve Aka 2009; *Kimliklendirme için örn.* Bilge vd., 2003; Kansu vd., 2018; Karakuş vd., 2008).

Dental antropoloji alanında çalışmaya 2002 yılında Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü kazısı ile başlamıştır. Bunu 2003'te Çanakkale-Asos Nekropolü kazısı çalışmaları ve 2004'te Türk-Yunan akademisyenler iş birliği ile Poros Arkeoloji Müzesi'ndeki Miken kalıntıları üzerinde, Galata toplumunda diş yapısını incelediği çalışmalar takip etmiştir (Aka ve İşcan, 2007; İşcan ve Kedici, 2003; İşcan ve Aka, 2007; İşcan vd., 2007; Kedici ve İşcan, 2004). Prof. Dr. Ayla Sevim Erol'un yürüttüğü Çankırı Çorakyerler kazısında da 2016 yılında dental antropoloji çalışmalarında bulunmuştur (Resim 6).

Adli çalışmalarını yoğun bir şekilde sürdürürken, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü tarafından bir yazı³ ile Tıp Fakültesi, Adli Tıp Anabilim Dalı'nda "Adli Odontoloji" birimini kurmak üzere görevlendirildi. "Adli Odontoloji Birimini" 29.12.2003 tarihinde, "Yeniden Yüzlendirme ve Adli Sanat Laboratuvarı"nı ise 30.03.2006 tarihinde Prof. Dr. İ. Hamit Hancı başkanlığında kurdu, ancak Aka'nın 2007 yılında emekliliği ile her iki birim de kapandı. Emekli olana kadar 2003-2007 yılları arasında Protetik Diş Tedavisi ve Adli Odontoloji alanında öğretim üyesi olarak çalıştı.

Hindistan Punjabi Üniversitesi'nden Prof. Dr. O. P. Jasuja'nın daveti ile "Türkiye-Hindistan Adli Yüz Yapılandırma Çalıştayı"nın pratik ve teorik çalışmalarına katılmak üzere görevlendirilerek 4-8 Nisan 2005 tarihinde Hindistan'ın Patiala şehrinde, Punjabi Üniversitesi, Adli Bilimler Bölümü'nde bu çalışmayı gerçekleştirdi. Üç yıl sonra 2008'de *Indo Pacific*

Association of Forensic Odontologists (INPAFO) derneğinin başkan yardımcılığı görevi için seçilerek bu derneğin kurucu ve yaşam boyu üyesi olarak seçildi; aynı göreve 2011 ve 2017 yıllarında tekrar seçildi ve bu görevi hâlen devam etmektedir. Türk ve Hintli meslektaşları ile yüz rekonstrüksiyonu uygulamaları için "Türk ve Hint toplumlarında baş-yüz ölçümlerinin karşılaştırılması" konusunda çalışıp ortak makale yayımladılar (Jasuja vd., 2011).

Aka, Adli Bilimciler Derneği tarafından 05.12.2005 tarihinde, Adli Diş Hekimliği Komisyon Başkanlığına seçilerek Ankara Üniversitesi ve Adli Bilimciler Derneği'nin 2004-2017 yılları arasında ortak düzenlediği tüm sertifikalı adli diş hekimliği ve adli antropoloji kurslarında *Adli Diş Hekimliği* ile *Yeniden Yüzlendirme ve Adli Sanat* derslerini verdi. Adli Diş Hekimliği Komisyon Başkanlığı görevini emekli olduktan sonra da 2019 yılına kadar 14 yıl süre ile devam ettirdi. Bu süre içinde Türkiye'de bağımsız bir Adli Tıp Kurumu'nun oluşturulması ve birliktelik hizmetlerinin standardizasyonu için kurulması önerilen Türkiye Adli Tıp Akademisi (TATA) için (Hancı, 2009) Prof. Dr. İ. Hamit Hancı, Prof. Dr. Nevzat Alkan ve Adli Bilimciler Derneği Yönetim Kurulu üyeleri ile birlikte çalışmışlar ve TATA amblemini 2006 yılında Prof. Dr. İ. Hamit Hancı ve Makina Teknik Resim Öğretmeni Kemal Akçay ile birlikte tasarlamışlardır (Resim 7).

Aka, adli baş ve yüz yapılandırma teknikleri üzerinde çalıştı (Aka 2021; Kedici ve Dökmez 2003). Türkiye'de ilk kez 29.12.2003 tarihinde, anatomist Prof. Dr. Ufuk Şakül ile birlikte anatomik yeniden yüzlendirme tekniğini, bir baş iskeleti kimliklendirilmesinde balmumu kullanarak uyguladı (Resim 8) (Aka ve Şakül, 2007). Daha sonra 2009 yılında, Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi Anatomi Bilim Dalı'nda Prof. Dr. P. Valentini'nin kadavra üzerinde çene ve yüz diseksiyonu kursuna katıldı.

³ B.30.2.ANK.0.70.71 sayı ve 23.12.2002 tarihli yazı.

Resim 8. Anatomik yeniden yüzleştirme çalışması

Resim 9. Adli antropoloji 2014 yılı kursunda yeniden yüzleştirme eğitimi

Sema Aka öncü bir çalışma niteliğindeki Türkiye’de ilk sertifikalı Adli Diş Hekimliği kursunu 05-10.04 2004 tarihinde Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Adli Tıp Anabilim Dalı bünyesinde gerçekleştirdi. Bu kurs 6 Nisan 2017 tarihine kadar tekrarlandı. Bunun yanı sıra 2006, 2013 ve 2014 yıllarında düzenlenen adli antropoloji kurslarında da eğitimler verdi (Resim 9).

Türkiye’de diş hekimliği fakülteleri içinde ilk kez 2005 yılında Adli Tıp dersleri Ankara Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi’nde *Adli Tıp ve Adli Diş Hekimliği* adıyla Prof. Dr. Sema Aka tarafından verilmeye başlandı (Aka, 2008).

Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adli Tıp Anabilim Dalı, Disiplinlerarası Adli Biyoloji programında 2007 yılında tamamlanan *Diş Dokularından DNA Analizi ile Cinsiyet Tayini ve Sonuçların Odontometrik Veriler ile Karşılaştırılması* konulu doktora tezinin danışmanlığını yaptı (Alakoç ve Aka 2009; Doğan ve Aka 2021).

Tablo 1. 4 ATA yaş formülü

1	Maksiller santral kesici diş için yaşın 44 haftalık olmasından önce geçerli olan yaş formülü	$Age=17,785-2,026sex+4,978LL+0,744CT$
2	Mandibuler santral kesici diş için yaşın 44 haftalık olmasından önce geçerli olan yaş formülü	$Age=20,703-3,293sex+5,407LL+1,671CT$
3	Maksiller santral kesici diş için yaşın 44 haftalık olmasından sonra geçerli olan yaş formülü	$Age=43,419+6,997RH$
4	Mandibuler santral kesici diş için yaşın 44 haftalık olmasından sonra geçerli olan yaş formülü	$Age=8,434CH+5,671RH$

Resim 10. Fetüs ve İnfant Yaşı Hesaplama Yöntemi ve Sistemine ait patent belgesi (Aka, Cantürk vd., 2018).

Sema Aka adli diş hekimliği çalışmaları kapsamında meslektaşları ile süt dişi gelişimi ile ilgili uluslararası bir kitap ve atlas (Aka vd., 2015a) yayımladı. Ayrıca bu konuda geliştirdikleri ve ATA olarak adlandırdıkları diş yaşı formülleri için 24.04.2018 tarihinde bir patent aldılar (Resim 10). Bu buluş, adli bilimler alanında fetüs ya da infantlarda diş jermelerinden ölüm anındaki yaşın belirlenmesini sağlayan bir yöntem ve sistem ile ilgilidir. Geliştirdikleri bu formüllerden yaş tahmini $\pm 0-2$ haftalık bir doğruluk ile hesaplanabilmekte ve ayrıca ATA formülünden dişlerin kalsifikasyon zamanı da belirlenebilmektedir (Tablo 1) (Aka vd., 2009). Geliştirdikleri ATA formülleri Mustafa Kemâl Atatürk’e ithaf edilmiş olup yayınlarında “ATA, Büyük Türk Lideri Mustafa Kemal Atatürk’e (1881–1938) ithafen verilmiş özel bir isimdir” şeklinde yazılmıştır. Yayımlanan bu makaleye daha sonra *National Geographic* dergisinin Nisan 2009 sayısının, bilim sayfasında da değinilmiştir.

Bu çalışmalarının devamında kız ve erkek fetus ve infantlarda diş ve baş ölçümlerinin korelasyonu ile yaş arasındaki bağıntıyı gösteren bir diş yaşı saptama skalası da geliştirmişlerdir (Resim 11) (Aka, Yağan vd. 2018). Bu skala, adli bilimler alanında, otopsi sırasında, ölü fetüs ve infantlarda adli diş hekimliği metotları ile diş jermelerinden ölüm anındaki diş yaşının belirlenmesini sağlayan yuvarlak bir hesap cetvelidir.

Resim 11. Kız ve erkek çocukların yaş tespitlerini sağlayan yaş skalası

Takip eden yıllarda ekip arkadaşları ile birlikte fetüs ve infantlar için kendi tecrübelerini temel alarak hazırladıkları ağız otopsi protokolleri üzerine, kalın yapıda olduğunda canlı doğumun, ince olduğunda sezaryen doğumun ve var olmadığında ölü doğumun delili olan yenidoğan çizgisi (*neonatal line*) ile ilgili (Aka ve Canturk, 2014; Canturk vd., 2014), diş ve baş ölçümlerinden ve bilgisayarlı tomografi görüntü ölçümlerinden süt dişinin doğrudan ve dolaylı adli yaş tahmin yöntemleri (Aka vd., 2015b; Canturk vd., 2015; Dagalp vd., 2014) ve ısıruk izinden cinsiyet saptama (Atsü, Gökdemir, Kedici ve Ikyaz, 1998; Cakici vd., 2017) konularında uluslararası yayınlar yapmışlardır.

Tartışma ve Sonuç

Sema Aka çalışıp üretmeyi çok seven yaratıcı bir insan olarak resmi akademik yaşamı emeklilik ile sonlanmış olsa da “bağımsız araştırmacı” olarak çalışmalarına devam etmektedir. Diş hekimliği sırasında kariyerinin adli alana yönelmesi ile iki alanın bilgilerini birleştirmesi ona çalışma şevki vererek yeni konularda daha önce yapılmamış olan bilimsel çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Yaşamını bu akademik süreklilik içerisinde var etmesi onu saygıyı, takdiri hak eden örnek bir kişilik haline getirmektedir. Farklı disiplinlerden oluşturulmuş takımlar ile kolektif çalışmalar yapmaya önem vermiştir. Bu konudaki temel felsefesi ise “parlak buluşları beyin fırtınaları oluşturur” düşüncesidir. Bunu şöyle ifade eder:

İyi bir görüş için iki gözden gelen sinyallerin beynin arka kısmındaki bir görme noktasında birleşerek tek bir görüntü oluşturduğunu biliriz. Meslektaşların birlikte çalışması da iki gözün birlikte görmesi

gibi çok daha geniş ve doğru bir vizyon sağlar. Bu nedenle ekip arkadaşımız diğer gözümüz kadar önemlidir. Tek göz ile doğru odaklanamazsak, ortaya çıkan bilimsellik de kusurlu olabilir.

Ona göre, akademik takım çalışmalarında araştırmacıların isim sırasının çalışma başlangıcında ve araştırmaya katkıları oranında yazılması adil ve barışçıl bir davranış olup araştırmacıları motive eder. Kendisiyle çalışan meslektaşları bu kurala “Sema Aka Kuralı” adını vermişlerdir. Çok daha önceden onun benimsediği bu yaklaşım günümüzde giderek önem kazanan yayın etiği ilkeleri ile benzeşmektedir. Hatta günümüzde pek çok bilimsel akademik dergi yayın aşamasında yazarlardan yayına katkı oranlarını gösteren bir belge istemektedir.

Adli diş hekimliği alanının gelişmesi için lisans ve doktora düzeyinde eğitim faaliyetlerinin artırılması yönünde Okkesim vd. (2018) pratik uygulamaya yönelik kurs ve sempozyumların düzenlenmesi gerekliliğini vurgulamışlardır. Prof. Dr. Sema Aka adli diş hekimliği alanında üretmeye başladıktan sonra bilimsel yayınlarının yanı sıra alanın eğitimine de önem vermiştir. Sertifikalı adli diş hekimliği kursları düzenleyerek alanla ilgili farkındalık yaratıp, diş hekimlerini eğitim almaya teşvik etmiş ve pratikte pek çok kişinin yetişmesini sağlamıştır.

Onun bilim ve sanat yaşamında dürüstlük, saygı, adil olmak gibi etik ilkeleri barındıran felsefi bir derinliği vardır. Kendi çalışmaları dışında ona katkı sağlayan hocalarına vefa davranışı göstermiş, çalışma arkadaşlarına rutin davranış kalıplarının dışında sıradanlığı aşarak dostça akademik bir paylaşım ile yaklaşmıştır. Disiplinlerarası çalışma çerçevesinde onun bu insancıl tutumu patent almış oldukları ATA formüllerinde görüldüğü üzere beklenenin üstünde ve ötesinde hedeflere ulaşmasını sağlamıştır.

Bandura öğrenmenin temelinde, gözlem ve başkalarının yaptığı davranışların etkili olduğunu öne sürer (Bandura, 1989). On dokuzuncu yüz yıldan başlayarak diş hekimliğinde kadınlar var olmaya başlamışlar ve bu kadınların pek çoğu rol model olmuştur. Feminist tarihçilik kadınları tarihe “ekleyerek” onları görünür kılmaya yönelmiştir (Berktay, 2003). Bilim tarihi çalışmalarında bu açıdan kadınların biyografik çalışmalarını yaparak onları keşfetmek, bilinirliğini sağlamak ve alana katkılarını ortaya koymak önemlidir.

Sonuç olarak Sema Aka bilim insanı kimliğini ön planda tutarak, sanatsal yönünü ve diş hekimliği kimliğini disiplinlerarası alana taşıyıp adli diş hekimliği alanında çalışmalarını yürütmüştür. Ortaya koyduğu eserleri ile bir kadın akademisyen olarak genç kuşaklara çalışkanlığı ve yaratıcılığı ile rol model niteliği taşıyan bir öncüdür.

Kaynakça

- Afşin, H., ve Günce, M. E. (2002). Kimliklendirmenin bilimsel metodları. *Klinik Adli Tıp*, 2(2), 65-78.
- Aka, P. S., ve İscan, M. Y. (2007). Diş sağlığı ve eğitimi bulguları ile kimliklendirme. *Adli Bilimler Dergisi*, 6(1), 79-82. <https://www.jurix.com.tr/article/7061>
- Aka, P. S. (2008) Diş hekimliği fakültelerinde adli diş hekimliği eğitimi. *Adli Bilimler Dergisi*, 7(4), 7-14. <https://www.jurix.com.tr/article/7020>
- Aka PS (2021). Bilgisayar destekli adli baş ve yüz yapılandırma teknikleri. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, (58), 46-47. <http://www.sdplatform.com/Dergi/1417/Bilgisayar-destekli-adli-bas-ve-yuz-yapilandirma-teknikleri.aspx>
- Aka, P. S., Cantürk, N., Dağalp, R., ve Yağan, M. (2009). Age determination from central incisors of fetuses and infants. *Forensic Science International*, 184(1–3), 15–20. <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2008.11.005>
- Aka, P. S., Cantürk, N., Dağalp, R., ve Yağan, M. (2018). *Fetüs ve infant yaşı besaplama yöntemi ve sistemi*. (Türk Patent No. TR 2015 07200 B). Türk Patent ve Marka Kurumu.
- Aka, P. S., ve Şakul, B. U. (2007). Kimliği bilinmeyen bir olgunun anatomik yeniden yüzlendirme tekniği ile kimliklendirilmesi. *Adli Bilimler Dergisi*, 6(1), 65-70. <https://www.jurix.com.tr/article/7059>
- Aka, P. S., ve Canturk, N. (2014). Aka Canturk oral autopsy method for the dental identification of fetus and infant cases. *Forensic Medicine and Anatomy Research*, 2(3), 48-50. <https://doi.org/10.4236/fmar.2014.23009>
- Aka, P. S., Yagan, M., Canturk, N., ve Dagalp, R. (2015a). *Primary tooth development in infancy: A text and atlas*. CRC Press. <https://doi.org/10.1201/b18630>
- Aka, P. S., Yagan, M., Cantürk, N., Dagalp, R. (2015b). Direct and indirect forensic age estimation methods for deciduous teeth. *Journal of Forensic Research*, 6(2), 273-275. <https://doi.org/10.4172/2157-7145.1000273>
- Aka, P. S., Yağan, M., Cantürk, N., ve Dağalp, R. (2018). *Kız ve erkek çocukların yaş tespitlerini sağlayan bir yaş skalası* [Yayımlanmamış çalışma].
- Alakoç, Y. D., ve Aka, P. S. (2009). "Orthograde entrance technique" to recover DNA from ancient teeth preserving the physical structure. *Forensic Science International*, 188(1-3), 96-98. <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2009.03.020>
- Aksoy, Ö. B., ve Demir, M. (2022). Kafkas Üniversitesi Merkez Kampüsünde yer alan donatı elemanları üzerine bir araştırma. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 73-80. <https://doi.org/10.25308/aduziraat.1024938>
- Atsu, S. S., Aka, P. S., Kuçukesmen, H. C., Kilicarslan, M. A., Atakan, C. (2005). Age-related changes in tooth enamel as measured by electron microscopy: Implications for porcelain laminate veneers. *Journal of Prosthetic Dentistry*, 94(4), 336-341. <https://doi.org/10.1016/j.prosdent.2005.08.008>
- Atsü, S. S., Gökdemir, K., ve Kedici, P. S. (1998). Human dentinal structure as an indicator of age. *The Journal of Forensic Odontostomatology*, 16(2), 27-29.
- Atsü, S. S., Gökdemir, K., Kedici, P. S., ve İkyaz, Y. Y. (1998). Bitemarks in forensic odontology. *The Journal of Forensic Odontostomatology*, 16(2), 30-34.
- Atsü, S. S., Aka, P. S., ve Nergis, İ. (2006). Dişlerin kök şeffaflığından yaş tespiti. *Türkiye Klinikleri Diş Hekimliği Bilimleri Dergisi*, 12(2), 47-52.
- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, 44(9), 1175-1184. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.9.1175>
- Bayramoğlu, G., Alemdaroğlu, T., Kedici, S., ve Aksüt, A. A. (2000). The effect of pH on the corrosion of dental metal alloys. *Journal of Oral Rehabilitation*, 27(7), 563-575. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2842.2000.00549.x>
- Berktaş, F. (2003). *Tarihin cinsiyeti*. Metis Yayınları.
- Berck, R. (1988). Etude historique de l'identification par les dents en France [Fransa adli dişçiliğinin tarihsel hikâyesi]. *Bulletin officiel de Ordre National des Chirurgiens-Dentistes*, (2), 6-10.
- Bilge, Y., Kedici, P. S., Doğan Alakoç, Y., Ülküer, K. U., ve İlkyaz, Y. Y. (2003). The identification of a dismembered human body: A multidisciplinary approach. *Forensic Science International*, 137(2-3), 141-146. [https://doi.org/10.1016/S0379-0738\(03\)00334-7](https://doi.org/10.1016/S0379-0738(03)00334-7)
- Boydış, N., ve Kedici, P. S. (2000). Bir sanat eserine bakış ve görsel sözlük yöntemi ile değerlendirme. *Gazi Sanat Dergisi*, 1(1), 1-12.
- Cakici, B., Aka, P. S., Sevim Erol, A., ve Anıcı, G. (2017). Comparison of bimaxillary permanent canine arch width in terms of human sex identification for metric analysis of bite marks. *Journal of Anthropology Reports*, 2(1), 116-118. <https://doi.org/10.35248/2684-1304.17.2.116>
- Canturk, N., Atsu, S. S., Aka, P. S., ve Dagalp, R. (2014). Neonatal line on fetus and infant teeth: An indicator of live birth and mode of delivery. *Early Human Development*, 90(8), 393–397. <https://doi.org/10.1016/j.earlhumdev.2014.05.002>
- Canturk, N., Aka, P. S., Dagalp, R., Uzun, C., Canturk, G., ve Fitoz, S. (2015). Age estimation from deciduous infant tooth through virtual dental identification. *Australian Journal of Forensic Sciences*, 47(3), 293-305. <https://doi.org/10.1080/00450618.2014.960450>
- Carr, E. H. (1987). *Tarih nedir?* (M. G. Gürtürk, Çev.) (İkinci Baskı). İletişim Yayınları.
- Dağalp, R., Aka, P. S., Canturk, N., ve Kedici, I. (2014). Age estimation from fetus and infant tooth and head measurements. *International Journal of Legal Medicine*, 128, 501–508. <https://doi.org/10.1007/s00414-013-0935-3>
- Doğan, Y., ve Aka, P. S. (2021). Adli olgularda meziodistal ve bukkolingual diş boyutlarından cinsiyet tespitinin geçerliliğinin saptanması. *Antropoloji*, (41), 78-86. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.907808>
- Gökdemir, K. (1998). *Cesetlerde dental dokuların yapısından enerji dağılımlı x-ışını analizörülü taramalı elektron mikroskobu ile yaş saptanması* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Fischer, D. H. (1994). *Paul Revere's ride*. Oxford University Press.
- Hancı, H. İ. [Dr. Hamit Hancı]. (2009, Nisan 24). Türkiye adli tıp akademisi [Çevrimiçi forum gönderisi]. Türk Hukuk Sitesi. <http://www.turkhuksitesi.com/showpost.php?p=248809&postcount=1>

- Harorlu, A. (2006). *Adli dişhekimliği*. Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları.
- İşcan, M. Y., Aka, P. S., Kranioti, E. F., Michalodimitrakis, M., ve Konsolaki, E. (2007). Miken dönemi Galata toplumunda diş yapısı. *Adli Bilimler Dergisi*, 6(1), 27-33. <https://www.jurix.com.tr/article/7055>
- İşcan, M. Y., ve Kedici, P. S. (2003). Sexual variation in buccolingual dimensions in Turkish dentition. *Forensic Science International*, 137(2), 160-164. [https://doi.org/10.1016/S0379-0738\(03\)00349-9](https://doi.org/10.1016/S0379-0738(03)00349-9)
- İşcan, M. Y., ve Aka, P. S. (2007). Kemiklerde mesleki stres delilleri. *Adli Bilimler Dergisi*, 6(1), 43-51. <https://www.jurix.com.tr/article/7057>
- Jasuja, O. P., Aka, P. S., Gagan, D. S., Gurbuz, F., ve Koşkan, O. (2011). Comparison of Indian and Turkish cephalo-facial measurements: Data for facial reconstruction applications. *Journal of Indo Pacific Academy of Forensic Odontology*, 2(1), 1-6.
- Kansu, G., Aka, P. S., ve Keskin, Y. (2018). Phonetic analysis in forensic odontology. *Forensic Research & Criminology International Journal*, 6(1), 14-17. <https://doi.org/10.15406/frcij.2018.06.00177>
- Karakuş, O., Koç, F., Aka, P. S., Atakan, C., ve Bozkaya, S. (2008). Tek yumurta ikizlerinin parmak izleri. *Adli Bilimler Dergisi*, 7(2), 26-34. <https://www.jurix.com.tr/article/6996>
- Kedici, S. P., Aksüt, A. A., Kiliçarslan, M. A., Bayramoğlu, G., ve Gökdemir, K. (1998). Corrosion behaviour of dental metals and alloys in different media. *Journal of Oral Rehabilitation*, 25(10), 800-808. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2842.1998.00305.x>
- Kedici, P. S., ve Dökmez, B. (2003). İnsan yüzünün cinsiyete bağlı farklılıkları ve yeniden yüzlendirmede uygulanması. *Adli Bilimler Dergisi*, 2(1), 63-70. <https://www.jurix.com.tr/article/6792>
- Kedici, P. S., Memikoğlu, M. M., Kansu, G., İşimer, A., ve Günhan, O. (1995). Case report: Ionisation tendency of a base metal alloy in the oral environment. *The European Journal of Prosthodontics and Restorative Dentistry*, 3(5), 231-234.
- Kedici, S. P., Atsü, S., Gökdemir, K., Sarıkaya, Y., ve Gürbüz, F. (2000). Micrometric measurements by scanning electron microscope (SEM) for dental age estimation in adults. *The Journal of Forensic Odonto-stomatology*, 18(2), 22-26.
- Kedici, P. S., ve İşcan, M. Y. (2004). Diş boyutundan cinsiyet tayini. *Adli Bilimler Dergisi*, 3(1), 61-66. <https://www.jurix.com.tr/article/6803>
- Kodaman, B. (1997). Tarih araştırmalarında metod meselesi. *Akademik Açık*, (2), 1-8. <https://akademikaci.ankarabilim.edu.tr/Uploads/Pages/arsiv/QRVFI57934/dosya-19032021040008-3O3yv.pdf>
- Nola, M. F. (2016). Paul Revere and forensic dentistry. *Military Medicine*, 181(7), 714-715. <https://doi.org/10.7205/MILMED-D-16-00044>
- Okkesim, A., Mısırlıoğlu, M., Adışen, M. Z., ve Akyıl, Y. Y. (2018). Adli bilimlerde diş hekimliğinin yeri. *ADO Klinik Bilimler Dergisi*, 9(1), 1593-1600. <https://dergipark.org.tr/pub/adoklinikbilimler/issue/53970/727799>
- Sassouni, V. (1963). Dentofacial radiography in forensic dentistry. *Journal of Dental Research*, 42(1), 274-302. <https://doi.org/10.1177/00220345630420012901>
- Thompson, P. (1999). *Geçmişin sesi: Sözlü tarih* (Ş. Layıkel, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makaledir.

Fethi kabirde iş güvenliği

Tuba Türk Çınar^{1*}, Deren Çeker^{2,3}

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Tuba Türk Çınar
TÜBİTAK MAM Teknoloji Serbest Bölgesi
CBRN International
Kocaeli, Türkiye

E-posta/E-mail: tubatürkcinar@gmail.com

Alındı/Received: 29 Ekim / October 2022

Kabul/Accepted: 29 Aralık / December 2022

Düzeltildi/Revised: 19 Ocak / January 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

¹M.Sc. | TÜBİTAK MAM Teknoloji Serbest Bölgesi, CBRN International, Kocaeli - Türkiye

²Dr. | Dr. Burhan Nalbantoğlu Devlet Hastanesi, Adli Tıp Birimi, Lefkoşa - KKTC

³Doğu Akdeniz Üniversitesi DFK Tıp Fakültesi, Gazimağusa - KKTC

Öz

Defnedilmiş bir cesedin mezarının hukukî nedenlerle açılması ve/veya mezardan çıkarılması işlemleri fethi kabir (mezar açma) olarak adlandırılmaktadır. Fethi kabir işlemlerinde cesetten ve/veya vücut sıvılarından, cesedin üzerindeki kumaştan, cesedin bitişigindeki mezardan, cesedin bulunduğu konumundan, mezarın açılma yollarından vb. kaynaklanan birçok risk faktörleri bulunmaktadır. Bu risk faktörleri mezar açmada görevli uzman ekibin sağlığını ve güvenliğini tehdit etmekte, iş kazaları ve meslek hastalıkları oluşturabilmektedir. Çalışmamızda mezar açmada iş kazaları ve meslek hastalıklarının önüne geçebilmek, fethi kabir ortamlarında sağlık ve güvenliği sağlayabilmek amacıyla fethi kabirde bulunabilecek risk faktörleri belirlenmiş ve sonuçta iş güvenliği tedbirleri ve ajan tespit sistemleri önerilmiştir.

Anahtar sözcükler: Fethi kabir, fethi kabirde iş güvenliği, ajan tespit sistemleri, mezar açma, adli kazı, fethi kabirde biyogüvenlik

Giriş

Fethi kabir kısaca, defnedilmiş bir cesedin mezarının hukuki nedenlerle açılması ve/veya mezardan çıkarılması işlemidir. Fethi kabir işlemi için gereken mahkeme kararı çeşitli sebeplere bağlı olarak verilmektedir. Bunlar arasında ailevi nedenler (Ölenin ailesinin cenazeyi başka bir mezarlığa taşımak istemesi, aileden birinin ölen kişinin öldürüldüğünü iddia etmesi, anne-babalık-akrabalık testleri için DNA örneğinin temin edilmesi v.b), halk sağlığı ile ilgili nedenler (Ölen kişinin halk sağlığını tehdit edecek bir hastalıktan dolayı ölmüş olabileceği şüphesi), öldürülmüş olma şüphesi olan kişinin otopsi yapılmadan gömülmüş olması, gömüldükten sonra elde edilen yeni bilgilerin cinayet şüphesini ortaya çıkarması, defnedilmiş kişinin kimliği konusunda kuşku olması, meslek hastalığı/sigorta/yanlış tedavi iddiaları, cesedin suç teşkil eden bir yabancı cisimle gömülmüş olma şüphesi, savaş kayıplarının araştırılması, bulunması ve kimliklendirilmesi, kayıp kişi vakaları gibi nedenler başlıca sebepler arasında sayılabilir (Citizens Information, t.y., Yağmur vd., 2003)

Ülkemizde fethi kabir işlemi, Türkiye Cumhuriyeti

Occupational safety in exhumation

Abstract

Grave opening and/or exhumation of a buried body for legal purposes is called fethi kabir in Turkish. In grave opening process, there are many health and safety risk factors for the personnel which may result from the excavation/exhumation methods and/or body and body fluids, and clothings/artifacts belonging to the corpse. These risk factors may threaten the health and safety of the team involved in the exhumation, and may cause work accidents and occupational diseases. In our study, the potential risk factors found at burial places were determined, occupational safety measures and agent detection systems were proposed to help to prevent occupational accidents and occupational diseases in burial environments.

Key words: Exhumation, occupational safety in exhumation, agent detection systems, forensic excavation, grave opening, biosecurity in exhumation

Umumi Hıfzısıhha Kanunu'na göre düzenlenmekte ve bu kanunun 215. maddesi uyarınca defin ruhsatı olmayan cenaze gömülememektedir. Fethi kabir işlemi için mahkeme izni veya Cumhuriyet Savcısı izni gerekmektedir (Umumi Hıfzısıhha Kanunu, 1930). Ceza Muhakemesi Kanunu'nun (CMK) 87/4 maddesinde fethi kabirle ilgili temel hukuksal unsurlar (defnedilmiş cesedin tetkik edilmesi ve otopsisinin yapılması amacıyla mezarın açılması) düzenlenmiştir (Binicioğlu vd., 2009).

Uluslararası hukukî düzenlemelerde ise “1991 tarihli Minnesota Protokolü'nün, mezar açma işlemlerinin bilimsel ve aynı zamanda hukukî esaslara uygun olarak gerçekleştirilmesi için temel prensipleri ortaya koyan bir kaynak niteliğinde olduğunu görmekteyiz” (Fondebrider, 2020; Gök vd., 2013; Guiding Work National Human Rights, t.y.; International Committee of the Red Cross, 2020; New Jersey State Police, 2021; United Nations Human Rights Office of the High Committee, t.y.; Yetik vd., 2019). Protokolde, şüpheli tüm ölümlerin soruşturulmasına ilişkin prosedürler ve konularında uzman kişilerin soruşturma aşamasında izleyeceği yollar belirtilmiştir (Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 2008).

Atf için / Cite as:

Türk Çınar, T., ve Çeker, D. (2023). Fethi kabirde iş güvenliği. *Antropoloji*, (45), 9–14.
<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1196238>

Fethi kabirde iş güvenliği ve risk faktörleri

İş sağlığı ve güvenliği, işin yapıldığı yerde veya farklı ortamlarda, çeşitli nedenlerden kaynaklanan sağlığa zarar verebilecek koşullardan korunmak amacıyla yapılan sistemli ve bilimsel çalışmalardır (Çınar, 2021). İş sağlığı ve güvenliğinde amaç, güvenli ve sağlıklı çalışma ortamları oluşturabilmektir. Ülkemizde 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına bağlı olarak yürütülmektedir. Özel sektör veya kamu, asıl işçi veya stajyer ayrımı yapılmaksızın bu kanun hükümleri -yönetmelikte belirtilen iş kolları dışında- bütün çalışanlar için uygulanmaktadır.

5510 sayılı kanun iş kazasını; işyerinde veya işin yürütümü sırasında ve yönetmelikte belirtilen detayları ile (süt vermek için izin verilen sürede kaza, işverenin sağladığı servis aracı ile kazanın meydana gelmesi, işyeri dışında işverenin görevlendirdiği yerde iş kazasının oluşması vb.) kazanın meydana gelmesi, vücut bütünlüğünü ruhen veya bedenen bozan ve ölüme sebebiyet veren olay olarak tanımlamaktadır. Sosyal Güvenlik Kurumu meslek hastalığını, “personelin çalıştığı ortam veya yaptığı işten kaynaklanan sürekli veya işin yürütüm şartlarından dolayı maruz kaldığı geçici veya sürekli hastalık, bedensel veya ruhsal engellilik hali” olarak tanımlamaktadır. Kişisel koruyucu donanımlar (KKD), toplu korunma yöntemleri ile çözüme kavuşturulamayan durumlarda mesleki hastalıklar veya kazalanmaların önüne geçebilmek, personeli risk faktörlerine karşı koruyabilmek, sağlık ve güvenliklerini sağlayabilmek amacıyla kullanılmaktadır. (Kişisel Koruyucu Donanımlar, 2019).

Ülkemizde her iş kolunda tehlike sınıfına ve işletmede çalışan personel sayısına göre iş güvenliği uzmanı istihdamı zorunludur (İş Güvenliği Uzmanları, 2012). Bu uzmanlar, işveren ile işbirliği içinde işyerindeki personelin sağlığını ve/veya hayatını tehdit edecek risk faktörlerini önceden belirleyen ve önlem alınması için danışmanlık veren kişilerdir. Çalışma ortamlarında personelin sağlık ve güvenliğini tehdit edebilecek, iş kazası veya meslek hastalığına sebebiyet verebilecek risk etmenleri bulunmaktadır. Bunlar, biyolojik risk faktörleri, kimyasal risk faktörleri, ergonomik risk faktörleri, fiziksel risk faktörleri ve psikososyal risk faktörleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu risk faktörlerinden personeli koruyabilmek için çalışma ortamlarında risk kontrol hiyerarşisine uyulması önerilmektedir. Sırasıyla; tehlikenin ortadan kaldırılması, tehlikeli olanın daha az tehlikeli olanla değiştirilmesi, riskin izole edilmesi, mühendislik önlemlerinin alınması, idari önlemlerin alınması ve son olarak kişisel koruyucu donanım kullanılmasıdır.

Adli kazalar, personelin dış etkenlere oldukça fazla maruz kaldığı çalışma alanlarıdır. Kazı yapılan

bölgelerin özelliklerine (mezarlık, açık arazi, dere yatağı, su altı, dağ yamacı vb.) bağlı olarak da birçok risk faktörüyle karşılaşılmaktadır. Açık arazi veya fethi kabir kazılarında personelin yaz boyunca sıcağa, kış boyunca soğuğa maruz kalmasının yanında kazı yapılan alanda ve çevresinde bulunan risk faktörleri personelin sağlığını ve güvenliğini oldukça etkilemektedir. Araştırma konumuz fethi kabir olduğundan, bu alanda çalışacak personelin karşılaşabileceği başlıca risk faktörlerini başlıca şu şekilde toparlamak mümkündür:

1. Cesetten, cesedin üzerinde/içinde veya yakınında bulunan canlılardan veya vücut sıvılarından, cesedin üzerindeki kıyafetlerden ya da cesedin bulunduğu yerden kaynaklı bulaşıcı hastalıklar, enfeksiyonlar (Alper vd., 1999, Burton, 2003, Ganzcak vd., 2003). Hepatit virüsleri, Creutzfeldt-Jakob hastalığı, tüberküloz, yavaş virüs, lejyoner hastalığı, meningokok, streptokok, veba, sıtma, ebola, rubella, boğmaca, hantavirüs, difteri, haemophilus, influenza, prionlar, HIV enfeksiyonları, uyuz, kızamık, eritema infektözüm (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2013; Cha, 2015; Corder, 2016; Morgan, 2004; Pan American Health Organization, t.y.; World Health Organization, 2013).
2. Cesedin ölüm nedeninin bir enfeksiyon olduğunun bilinmesi,
3. Ölümün nedeni enfeksiyon olmasa da, bireylerin ölüm anında bulaşıcı bir hastalığı olabileceğini veya herhangi bir belirti-semptom göstermeden enfekte olmuş olabileceği riski,
4. Fethi kabir sırasında kullanılan aletlerin/vasıtaların oluşturabileceği risk faktörleri. Örneğin, enfekte olarak öldüğü bilinen ve tabutla gömülmüş kişilerin mezardan çıkarılmasında dozer kullanılması hem işi hızlandırmakta hem de enfeksiyon riskine karşı bir önlem niteliğindedir. Ancak dozer çalışırken personelin dozer kepçesinin yakınında durması ve/veya kazı alanı içerisine girmesi güvenlik açısından tehlike yaratmaktadır.
5. Çalışma alanında kullanılan defter/kalem, cep telefonları ile temas, elleri yüze/ağıza/buruna sürmek, havadaki aerosollerini solumak, kesici/delici bir ekipmanla yaralanma,
6. Ergonomik olmayan duruş pozisyonunda çalışmak,
7. Hava durumu, sıcaklık ve soğukluk, rüzgar, yağış.
8. Kimyasallara maruziyet. Örneğin asbestli mezar taşında bulunan asbeste uzun süre/sürekli maruz kalmadığı durumlarda bile bildirilmiş

Tablo 1. Fethi kabir ekibinin sağlığını tehdit edebilecek patojenler, bulaş yolları ve hayatta kalma süreleri.

Biyolojik ajan	Bulaş yolu	Patojenin hayatta kalma süresi	Kaynak
<i>Bacillus anthracis</i>	Genellikle enfekte hayvanla temas etme, nadiren şarbon solunması ile	Şarbon sporları ile kirlenmiş alanda 50-60 yıl hastalık yayma özelliğindedir	Public Health Agency of Canada (PHAC), 1999a
<i>Yersinia pestis</i>	Fare veya pire gibi canlılar yolu ile	Kanda 100 gün, insan vücudunda 270 gün, pirelerin ise aylarca enfekte kaldığı bilinmektedir	PHAC, 2001b
<i>Francisella tularensis</i>	Geyiklerdeki pireler yolu ile, mezarı açılan şahsın daha önce hayvanat bahçesi çalışanı olduğu veya avcılık ile ilgilenirken enfekte olmuş olabileceği unutulmamalıdır	Tahta kurularında 136 gün, tavşan etinde 31 gün, samanda 192 gün, suda 90 güne kadar -15 ° C'de dondurularak saklanan tavşan etinde 3 yıldan daha uzun süre enfekte kalmıştır	PHAC, 2001a
<i>Brucella</i> sp.	Büyük-küçük baş hayvanlar ile	Organlarda 135 güne kadar, kâğıtta 32 gün, toprakta 125 gün, 4 ° C sıcaklıkta kanda 180 gün	PHAC, 1999b
<i>Vibrio cholerae</i>	Kuş, kabuklu deniz hayvanları, balıklardan bulaştığı bilinmektedir	Bakteri çok çeşitli yiyecek ve içeceklerde oda sıcaklığında 1-14 gün ve buz kutusunda 1-35 gün yaşayabilir	PHAC, 2010e
<i>Salmonella</i> sp.	Evcil ve yabani hayvanlar	Islak domuz dışkı dışında en az 3 ay ve kuru domuz dışkısında en az 13 ay yaşayabilmektedir. Beton, kauçuk ve polyester üzerine yayılan dışkıda neredeyse 6 yıl yaşayabilir. Sığır gübresinde 38 gün, toprakta 231 gün ve suda 152 güne kadar hayatta kalabilmektedir	PHAC, 2010d
<i>Clostridium botulinum</i>	Toksinin ya da toksini üreten sporların solunum ya da sindirim yoluyla vücuda girmesiyle zehirlenme (Kümes hayvanları, balıklar, inekler, köpekler vb.)	Uyuşturucu kullananların enjeksiyon yaptıkları bölgelerde bulunan yara çevresinde bulunabilirler	PHAC, 2010a
Hantavirüs	Kemirgen idrarında, dışkısında ve kemirgenlerin ve diğer küçük hayvanların tükürüğünde	Dışkı ile kontamine olmuş materyal enfeksiyon kaynağıdır	PHAC, 2010b
Tetanoz	Toprakta veya gübrede bulunan bakteri sporları yolu ile	Genellikle vücudun yaralanması ile vücuta girer	PHAC, 2017
Kuduz	Enfekte salgıların bulaşması ile	4 ° C'de haftalarca, -70 ° C'de yıllarca canlı kalmaktadır	PHAC, 2010c

akciğer zarı hastalıkları, mezotelyoma vb. olduğu bilinmektedir (Türk Toraks Derneği, 2018).

9. Psikososyal risk faktörleri. Örneğin işin çok dikkatli olarak yapılması gerektiği gerçeği, hızlı çalışma, *mobbing*, sürekli ölümle iç içe olma.

Cesetler üzerlerinde veya çevrelerinde buldukları yerlere göre hastalık yapıcı ve bulaşıcı olabilecek enfeksiyöz mikroorganizmalar fethi kabir çalışmalarında personelin iş sağlığı ve güvenliği açısından başlıca tehditlerdir. Bazı patojenlerin uzun süre hayatta kalabilmeleri, örneğin Hepatit B'nin (HBV) çevresel faktörlere karşı dirençli olduğu ve ölümden bir hafta sonra bile cesetten izole edilebildiği gibi (Burton, 2003), fethi kabir işlemi sırasında patojenin hala canlılığını sürdürüyor olma ihtimali kazı öncesi alınması gereken tedbirlerin başında gelmektedir. Tablo 1'de dirençli patojenlerin bazılarına yer verilmiştir.

Tartışma

İş güvenliği düşünülmeden veya önemsenmeden yapılmış kazıların yıllar boyunca birçok bilim insanının ve teknik ekibin hayatlarına mal olduğu bildirilmektedir (Centers for Disease Control and Prevention, 2004; Çeker ve Stevens, 2015; Deatherage vd., 2004). Bu sebeple, sadece kazı tekniklerini bilmek yeterli değildir. Önemli olan, bu teknikleri uygularken kazıların ne kadar güvenli yapıldığının takibinin ve kontrolünün

düzenini sağlamaktır. Bir kazı anında oluşan göçük, tespiti yapılmamış kimyasal/ biyolojik risk faktörü, yanlış ya da eksik kullanılmış korunma ekipmanları sağlık ve güvenliği tehdit edebilecek, olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Personeli ve çevreyi korumak için; fethi kabir işlemi öncesinde, fethi kabir işlemi sırasında ve fethi kabir işlemleri sonrasında alınması gereken tedbirler vardır.

Fethi kabir işlemi öncesi alınması gereken tedbirler

1. Personel ve çevre sağlığını tehdit edecek potansiyel risklerin önlenmesi açısından, fethi kabirde görev alacak ekiplerde bir güvenlik uzmanının bulunması,
2. Bu uygulamalarda görev alacak personelin, iş makinesi kullanıcıları dahil tüm ekibin fiziksel, biyolojik ve kimyasal risk faktörleri alanlarında teknik eğitim ve tecrübeye sahip olmaları, eğitimleri yoksa eğitimin sağlanması (Çeker, 2018),
3. Risk faktörlerinin minimum düzeye indirilmesi için ekibin güvenlik uzmanının gidilecek yerin özelliklerini önceden bilmesi, fethi kabir mahalline ulaşımı sağlayacak ve kazıda kullanılacak araçların kontrollerinin yapılması, kullanılacak olan güzergâhın seçimi gibi konularda iş planı önermesi,
4. Kazı yapılacak alan üzerinde veya yakınlarında yüksek gerilim hattı ve doğalgaz varlığı kazıya başlamadan önce tespit edilmesi,
5. Mezarlıklar Müdürlüğü ile iletişime geçilmesi, ölüm

- nedeni, cesedin nereye gömüldüğünün öğrenilmesi,
6. Personel ve çevre sağlığı için yüksek risk teşkil eden asbest mezarların önceden tespit edilmesi,
 7. Personelin sağlık ve güvenliğini koruyabilmek için yapılacak işe özgü kişisel koruyucu donanım seçilmesi ve koruyucuların kullanımı, bakımı gibi konularda teknik eğitimler verilmesi (Çeker, 2018; Çınar, 2020; Kahraman, 2021).

Fethi kabir işlemi sırasında alınması gereken tedbirler

1. Olay yerinde herhangi bir araştırma yöntemine başlamadan önce buluntu alanı en geniş çapta koruma altına alınmalıdır (Bulut, 2013). Kazı esnasında çevreyi uyarıcı tabelalar, yönlendirici levhalar, bantlar kullanılarak kazı alanına girişin sınırlandırılması,
2. Kazı esnasında kazı tipine göre kişisel koruyucu kıyafetler ve ekipmanların mütemadiyen hazır bulundurulması (Çeker, 2018; Kahraman, 2021) (örn. Paraşüt tipi emniyet kemeri, gözlük, iş ayakkabısı, su geçirmez tulum, eldiven, bone, önlük, gaz maskesi),
3. Fethi kabirde kullanılan ekipmanlardan olan elektronik teodolit, pusula, total station, küresel navigasyon uydu sistemi, yeraltı radarı, metal dedektör, drone, küresel konumlama sistemi, fotoğraf makinesi, kuzey oku, ölçek, ağaç budama makası, tırmık, kürek, çapa, mala, çekiç, kova, bayrak, ip, şakül, terazi, fırça, faraş, dental el aletleri, cımbız, şırınga, metre, elek, DNA' nın bozulmasını engellemek amacı ile organik kutular, atık materyal torbaları vb. kontrol edilerek hazır bulundurulması, bu ekipmanların kırık veya bozulmuş olduğu tespit edildiğinde çalışma yapılmaması ve ekipte güvenlikten sorumlu kişilere bildirilmesi (Kahraman, 2018),
4. Dozer, ekskavatör gibi ağır vasıta kullanılması gereken kazılarda, dozer operatörlerinin bu konuda tecrübeli olması (Çeker, 2018).

Fethi kabir işlemi sırasında alınması gereken tedbirler

1. Fethi kabir işlemi sonlandıktan sonra atık prosedürüne uyularak envanterin toplanması ve ayrıştırılması,
2. Kazılan alanından çıkan toprağın tekrar kazılan bölgeye doldurulması, muhtemel bir çökmeye engel olmak amacıyla preslenerek kazı öncesindeki durumuna getirilmesi,
3. Personelin sağlık kontrollerinin ve gerekli testlerinin yaptırılması.

Malatya Cumhuriyet Başsavcılığı'nın Ocak 2008

tarifli “Mezar Açma Tutanağı” iş sağlığı ve güvenliği açısından değerlendirildiğinde; mezarın koordinatları verilirken dikkatli olunması gerektiği, risk tedbirlerini oluştururken mezarın bulunduğu yerin fiziki özelliklerinin de ele alınması gerektiği, kazı işlemi için gereken yeterli sayıda uzman ve eleman desteğinin ekibin çalışmaları için önemli olduğu, kişisel koruyucu donanımlar ve kazıya yeterince vakit ayırma gibi konuların fethi kabir işlemlerini etkileyebileceği sonucu çıkarılabilmektedir (Malatya Cumhuriyet Başsavcılığı, 2008). Aslında bu değerlendirme bize dolaylı olarak fethi kabir çalışmalarında sağlık ve güvenliği tehdit edici unsurları göstermektedir.

Adli kazılarda iş makineleri yerine insan gücü ile kazı yapılmasının gerektiği durumlarda “Elle Taşıma İşleri Yönetmeliği Uygulama Rehberi” referansı ile çalışma alanına uygun olacak özellikte prosedürlerin belirlenmesi, kazı için kullanılacak olan ekipmanlarla çalışmalar için sağlık ve güvenlik tedbirlerinin alınması oldukça önemlidir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2013). Bu tür çalışmalarda kazı için yeterli zaman ayrılmalı, çalışan personeli dinlendirmek için molalar düzenlenmelidir. Kazı çalışmalarının süresinin planlanması ve sekteye uğramadan belirlenen takvime göre ilerleyebilmesi için kazı öncesinde kazı yapılacak alanla ilgili tüm bilgilere ulaşılmalı, kazı başlangıcına kadar olan süreç içinde alanda herhangi bir değişiklik yapılmışsa kazı ekibine önceden bildirilmeli, fethi kabir yapılacak alanda sağlığı tehdit edebilecek ajan varlığı coğrafik bölgeye göre araştırmalı ve ek tedbirler önceden planlı bir şekilde kararlaştırılmalıdır. Kazı alanına varılmadan ve kazı alanına ulaşıncaya yapılacak güvenlik tespit çalışmaları araştırmanın seyrini olumlu etkileyeceği gibi böylece muhtemel iş kazaları da önlenebilecektir.

İş güvenliğini sağlamak amacıyla ve her yıl tekrar edilmek üzere; temel iş sağlığı ve güvenliği eğitimleri, geçici ve belirli süreli işlerde eğitim, yangın eğitimi, acil durum eğitimi, işlere yönelik özel eğitimler, kimyasal maddelerle çalışma eğitimleri, kanserojen ve mutajen maddelerle çalışma eğitimleri, asbestle çalışmalarda eğitim, makine koruyucuları ile ilgili eğitimler, gürültülü ortam çalışmalarında eğitim, ekranlı araçlarla çalışmalarda eğitim, elle taşıma işlerinde eğitim, ilkyardım eğitimi, hijyen eğitimi, ergonomi eğitimi gibi temel eğitimlerin verilmesi önerilmektedir. Bu eğitimler ile fethi kabirde görevlendirilecek ekibin donanımlı hale geleceği ve kendi sağlık ve güvenliklerini korumanın yanı sıra halka sırayet edebilecek risk faktörlerinin de önüne geçebileceği öngörülmektedir.

Fethi kabir çalışmalarında görev alacak personele çeşitli risk ve hastalıklara karşı bağışıklıklarının sağlanması amacıyla düzenli aralıklarla aşı yaptırılması önemlidir. Tüm personelin aşı kartı bilgileri muhafaza edilmeli, personelin görevlendirileceği şehir/

ülkede bulunabilecek risk faktörleri sorgulanmalı ve görevlendirileceği ülkedeki bulaşıcı hastalıklara karşı gerekli aşlamalar yapılmalıdır. Bağışıklık sistemi düşük olan personelin tespiti için sağlık taramaları yapılmalı, personelin sağlığı yapacağı işe uygun değil ise bu kişiler bu tarz görevlerden uzaklaştırılmalı veya daha düşük riskli işlere yönlendirilmelidir.

Kazı alanında çalışmalara başlamadan alan özelliklerinin tespitinin sağlık ve güvenliği korumada etkili bir faktör olduğu, çeşitli KBRN (kimyasal, biyolojik, radyolojik, nükleer) tespit sistemleriyle ortamda bulunabilecek risk faktörlerinin belirlenmesi ile fethi kabir olaylarında güvenliğin sağlanabileceği öngörülmektedir. Özellikle toplu mezarlarda kullanılmak üzere; ajan tespit sistemleri ile fethi kabir işlemlerinde ortamda bulunan sıvı ve toz halindeki yüzey örneklerinin hızlı bir şekilde analizlerinin sağlanabileceği gibi kimyasal veya gaz formdaki tehdidin analizi de yapılabilmektedir (CBRN International, t.y.).

Sonuç

Sonuç olarak, fethi kabir işlemlerinde her iş akışı ve her çalışma ortamının ayrı ayrı değerlendirilmesini, personel ve çevrenin sağlığı ve güvenliğini koruyabilmek için fethi kabir öncesinde, fethi kabir sırasında ve fethi kabir işlemleri sonrasında uygulanmak üzere iş sağlığı ve güvenliği prosedürleri oluşturulmasını önermekteyiz. Fethi kabir olgularında virüslerin hayatta kalma süreleri dikkate alınarak, özellikle ölümden yakın bir süre sonra mezarın açılmasının gerektiği durumlarda veya bulaşıcı hastalık varlığında, kazı alanlarında önleyici tedbirlerin oluşturulmasının, tehdidin önceden tespitinin ve teşhis edilebilmesinin kritik önem arz ettiği sonucuna ulaşmaktayız.

Kaynakça

- Alper, B., Azmak, D., Çekin, N., Gülmen, M. K., Koç S., Salaçin, S. (1999). Adli otopsi ve adli patoloji. Türk Tabipler Birliği (Ed.) içinde, *Birinci basamak için adli tıp el kitabı* (s. 36-82). Türk Tabipler Birliği Yayınları.
- Birincioğlu, İ., Turan, N., ve Teke, H. (2009). Trabzon'da fethi kabir otopsipleri. *Adli Tıp Dergisi*, 23(2), 11-17.
- Bulut, Ö., Bol, S., ve Karakuş, O. (2013). Adli vakalara ait iskelet buluntuları için saha prosedürü ve standartları. *Polis Bilimleri Dergisi*, 15(3), 1-22.
- Burton, J. L. (2003). Health and safety at necropsy. *Journal of Clinical Pathology*, 56(4), 254-260. <https://doi.org/10.1136%2Fjcp.56.4.254>
- CBRN International. (t.y.). CBRN detection and identification. <https://cbrnintl.com/index.html>
- Centers for Disease Control and Prevention. (2004). Occupational fatalities during trenching and excavation work - United States. 1992-2001. *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 53(15), 311-314. <https://www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/mm5315a2.htm>
- Çeker, D., ve Stevens, W. D. (2015). Recovery of missing persons in Cyprus: Heavy equipment methods and techniques for complex well excavations. *Journal of Forensic Sciences*, 60(6), 1529-1533. <https://doi.org/10.1111/1556-4029.12854>
- Çeker, D. (2018). Adli operatörlük: adli kazılarda iş makinesi operatörlerinin rolü. *Adli Bilimler Dergisi*, 17(4), 44-46.
- Cha, K.-S., Cho, O.-H., ve Yoo, Y.-S. (2015). Infection management and health practices among forensic science investigators in south Korea. *Workplace Health & Safety*, 63(5), 211-218. <https://doi.org/10.1177/2165079915577785>
- Cordner, S. (2016). *Management of dead bodies after disasters: A Field Manual for First Responder* (Second Edition). International Committee of the Red Cross.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB). (2013). *Meslek hastalıkları ve iş ile ilgili hastalıklar tanı rehberi*. <https://www.csgeb.gov.tr/medias/4597/rehber20.pdf>
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) (2016). *Elle taşıma işleri yönetmeliği*. <https://www.csgeb.gov.tr/medias/4587/rehber06.pdf>
- Deathage, J. H., Furches L. K., Radcliffe, M., Schriver, W. R., ve Wagner J. P. (2004). Neglecting safety precautions may lead to trenching fatalities. *American Journal of Industrial Medicine*, 45(6), 522-527. <https://doi.org/10.1002/ajim.20010>
- Fondebrider, L. (2020). Forensic guide to the investigation, recovery and analysis of human skeletal remains. *Argentine Forensic Anthropology Team*. <https://eaaf.org/wp-content/uploads/2020/11/EAAF-Forensic-Guide-for-the-investigation-recovery-and-analysis-of-human-skeletal-remains.pdf>
- Ganzcak, M., Kaczmarska, A. B., ve Dziuba, I. (2003). Pathologist and HIV--are safe autopsies possible? *Polish Journal of Pathology*, 54(2), 143-146.
- Gök, E., Baduroğlu, E., Çetin, S., Fedakar, R., ve Aliustaoğlu, F. S. (2013). Bursa'da otopsi yapılan fethi kabir olgularının değerlendirilmesi. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 39(1), 55-60. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uutfd/issue/35292/391705>
- İş Güvenliği Uzmanlarının Görev, Yetki, Sorumluluk ve Eğitimleri Hakkında Yönetmelik. (2012, Aralık 29). *Resmî gazete*, 28512. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121229-11.htm>
- Kahraman, D. (2021). *Adli antropoloji ve kimliklendirme: Adli arkeoloji*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kişisel Koruyucu Donanımların İşyerlerinde Kullanılması Hakkında Yönetmelik. (2013). *Resmî gazete*, 28695. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130702-2.htm>
- Malatya Cumhuriyet Başsavcılığı. (2008). Olay yeri keşif, fethi kabir (mezar açma) tutanağı. *TIHV Yayınları*, 51, 65. Soruşturma No: 2001/49.
- Morgan, O. (2004). Infectious disease risks from dead bodies following natural disasters. *Revista Panamericana Salud Pública*, 15(5), 307-312. <https://doi.org/10.1590/s1020-49892004000500004>
- New Jersey State Police. (2021). *Evidence field manual*. New Jersey State Police, Investigations Branch, Forensic and Technical Services Section, Office of Forensic Sciences. https://nj.gov/njsp/division/investigations/pdf/ofs/Evidence_Field_Manual_2021.pdf

- Pan American Health Organization. (t.y.). *Risk of dead bodies associated with an epidemic*. <https://www.paho.org/en/health-emergencies/risk-dead-bodies-associated-epidemic>
- Public Health Agency of Canada. (1999a). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Bacillus anthracis*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/bacillus-anthraxis-material-safety-data-sheets-msds.html>
- Public Health Agency of Canada. (1999b). *Brucella spp. (B. abortus, B. canis, B. melitensis, B. suis) - Material Safety Data Sheets (MSDS)*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/brucella-b-abortus-b-canis-b-melitensis-b-suis-material-safety-data-sheets-msds.html>
- Public Health Agency of Canada. (2001a). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Francisella tularensis*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/francisella-tularensis-material-safety-data-sheets-msds.html>
- Public Health Agency of Canada. (2001b). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Yersinia pestis*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/yersinia-pestis-material-safety-data-sheets-msds.html>
- Public Health Agency of Canada. (2010a). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Clostridium botulinum*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/clostridium-botulinum.html>
- Public Health Agency of Canada. (2010b). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Hantavirus spp.* (14.01.2023). <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/hantavirus.html>
- Public Health Agency of Canada. (2010c). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Rabies virus*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/rabies-virus.html>
- Public Health Agency of Canada. (2010d). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Salmonella enterica spp.* <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/salmonella-enterica.html>
- Public Health Agency of Canada. (2010e). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Vibrio cholerae*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/vibrio-cholerae.html>
- Public Health Agency of Canada. (2017). *Pathogen Safety Data Sheets: Infectious Substances – Clostridium tetani*. <https://www.canada.ca/en/public-health/services/laboratory-biosafety-biosecurity/pathogen-safety-data-sheets-risk-assessment/clostridium-tetani.html>
- Türk Çınar, T. (2020). *Adli genetik laboratuvarlarında biyogüvenlik* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Türk Çınar, T. (2021). *Adli laboratuvarlarda biyogüvenlik: Bir adli genetik laboratuvarı analiz*. Adalet Yayınevi.
- Türk Toraks Derneği. (2018, Ocak 6). *Asbest nedir? Sağlığımız üzerine etkiler nelerdir?!* <https://toraks.org.tr/site/news/4381>
- Türkiye İnsan Hakları Vakfı. (2008). *Minnesota Protokolü. Birleşmiş Milletler hukuk dışı, keyfi ve yargısız infazların önlenmesine ve soruşturulmasına ilişkin el kılavuzu*. TIHV Yayınları. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/minnesota-protokolu-birlesmis-milletler-hukuk-disi-keyfi-ve-yargisiz-infazların-onlenmesine-ve-sorusturulmasına-iliskin-el-kilavuzu.pdf>
- Umumi Hıfzıssıhha Kanunu. (1930, 6 Mayıs). *Resmî gazete*, 1489. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.1593.pdf>
- World Health Organization. (2013). *Disposal of dead bodies in emergency conditions*. https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/publications/disposal-of-dead-bodies-emergencies9a45e6de-cb46-468e-9dfa-c113ce419aa2.pdf?sfvrsn=3d073529_1&download=true
- Yağmur, F., Körükçü, M., ve Hancı, H. (2003). *Gömülmüş cesetlerin incelenmesi*. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 12(4), 146. <https://www.ttb.org.tr/sted/sted0403/gomulmus.pdf>
- Yetik, B., ve Sağır, M. (2019). İzmir’de 2011-2018 yılları arasında gerçekleştirilen mezar açma işlemlerinin hukuki ve adli antropolojik esaslara uygunluk açısından değerlendirilmesi. *Antropoloji*, (38), 101-109. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.632020>

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makaledir.

Ölü gömme gelenekleri ışığında kimliklendirme: Güç, statü ve cinsiyet[‡]

Derya Yılmaz^{1*}

¹ Doç. Dr. | Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara - Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Derya Yılmaz

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

Arkeoloji Bölümü

Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı

06100 Sıhhiye, Ankara/Türkiye

E-posta/E-mail: deryayilmaz7@gmail.com

Alındı/Received: 31 Ocak / January 2023 | Düzeltildi/Revised: 15 Nisan / April 2023 | Kabul edildi/Accepted: 16 Nisan / April 2023 | Yayımlandı/Published: 30 Haziran/June 2023
[Erken Görünüm/Early View: 17 Nisan / April 2023]

Öz

Bu çalışmanın konusunu, ölü gömme gelenekleri ışığında Anadolu'da güç, cinsiyet ve statünün nasıl belirleneceği oluşturmaktadır. Neolitik Çağ'dan Demir Çağı sonuna kadarki zaman diliminde Anadolu'da Neolitik kafatası kültürü; mezar türü ve buluntuları açısından Erken Tunç Çağı basit toprak mezar, oda mezarları, kralî nitelikli mezarlarda merasim, şiddet izleri içeren toplu gömme gibi farklı mezar grupları; Demir Çağı'nda kaya mezarları ve tümülüsler örneklem olarak incelenmiştir. Bunlar olasılık dışı örnekleme yöntemlerinden amaçlı (kasti) örnekleme yöntemi kullanılarak seçilmiştir. Bu çerçevede Anadolu'da ölü gömme gelenekleriyle ilgili literatür ve biyoarkeolojik çalışmalar ile sosyal antropoloji açısından güç, statü ve cinsiyetin belirlenmesi ile ilgili literatür araştırılmıştır. Çalışmanın amacı, ölü gömme gelenekleri ışığında bireyin kimliklendirme sürecinde cinsiyet, güç ve statünün belirlenmesine yönelik bir yaklaşım geliştirmektir. Ölü gömme geleneklerinin geçmiş toplulukları anlamada ve bireyi kimliklendirmede önemi kafatası kültürü, mezar türleri, saygınlık nesnelere, toplu gömme (şiddet izleri), gömme merasimine dair kanıtlar, biyoarkeoloji, arkeotatanoloji, osteobiyografi ve aDNA analizleri ışığında değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, kimliklerin belirlenmesinde mezar buluntularının doğru okunması büyük önem taşımaktadır. Her mezar veya birey farklı özellikler taşımaktadır. Mezarın ait olduğu kültürün de iyi anlaşılması, mezar buluntularının manâlandırma sürecinde önemlidir. Bireyi kimliklendirmede aynı kültürdeki mezar türü, konum ve buluntuların karşılaştırılması yardımcı olmaktadır. Ayrıca, etnografik veriler, ilksel topluluklardaki benzer uygulamalar ışığında, bazı uygulamaların anlaşılmasında önemli bir kaynaktır. Bireyin kimliklendirilmesinde, bir mezarda gömme öncesi, gömme esnası ve sonrasındaki sürecin iyi anlaşılabilmesi için başta arkeoloji bilimleri ve antropoloji olmak üzere disiplinlerarası bir yaklaşıma ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ölü gömme gelenekleri, arkeolojide kimlik, güç, statü, cinsiyet

[‡] Bu çalışma, 07.05.2021 tarihinde TAG-Türkiye III Kimlikler sempozyumunda sunulan "Arkeolojide Kimliklerin Belirlenmesinde Ölü Gömme Adetlerinin Önemi: Güç, Statü ve Cinsiyet" başlıklı yayımlanmamış bildirinin genişletilmiş halidir.

[‡] This study is an extended version of the unpublished work titled "The Importance of Burial Traditions in Identification in Archaeology: Power, Status, and Sex" presented at TAG-Turkey III Identities Symposium on May, 5, 2021.

Identification in the light of burial traditions: Power, status, and sex

Abstract

The subject of this study is how the power, sex, and status in Anatolia could be determined in the light of burial traditions. In this study, the skull cult dated to Neolithic Age; simple earth graves, chamber tombs, ceremony in royal tombs, different burial groups such as collective burials with traces of violence dated to Early Bronze Age according to the tomb types and their finds; and rock-cut tombs and tumuli in the Iron Age were studied as samples in Anatolia, ranging from the Neolithic Age to the end of the Iron Age. The literature on burial traditions to identify power, status, and sex; bioarchaeological studies and social anthropological literature are researched. The aim of the study is to develop an approach to determine gender, power and status in the identification process of the individual in the light of burial traditions. The importance of burial customs in understanding past communities and identifying the individual has been evaluated in the light of skull cult, grave types, prestige objects, mass burial (traces of violence), evidence of burial ceremonies, bioarchaeology, archeothanatology, osteobiography, and aDNA analysis. As a result, it is of great significance to observe the grave finds correctly in determining the identities. Each grave or individual has different characteristics. A good understanding of the culture to which the grave belongs is significant in commenting on the grave finds. Comparison of burial type, location, and finds in the same culture help indicate the differences between individuals. In addition, ethnographic data are significant sources for understanding some practices in light of similar practices in archaic communities. It seems that an interdisciplinary approach is essential to archaeological sciences and anthropology. It has significance in better understanding its processes before, during, and after burial in a grave in the identification of the individual.

Key Words: Burial traditions, identity in archaeology, power, status, sex

Atf için / Cite as:

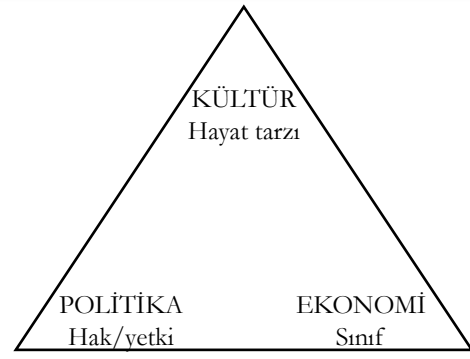
Yılmaz, D. (2023). Ölü gömme gelenekleri ışığında kimliklendirme: Güç, statü ve cinsiyet. *Antropoloji*, (45), 15–33.
<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1244986>

Giriş

Anadolu Arkeolojisi'nde geçmiş toplulukların ölü gömme gelenekleri, dönemseller veya bölgesel kültürel özellikleri yansıtmaktadır. Bir topluluktaki bireylerle ilgili direkt bilgi veren kontekstlerden birisi mezarlardır. Bir mezar, birey ve kültürü hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ölü gömme uygulamaları, bir topluluktaki inanış gereğince yerine getirilen merasimlerin tamamıdır. Toplulukların gerçekleştirdiği bilinçli uygulamalar arasında istikrarlı bir sistemi yansıtmaktadır. Bu nedenle her kültürün kendine özgü ölü gömme geleneği vardır. Bu gelenek topluluklar arasındaki farklılık ve benzerlikleri yansıttığı gibi aynı topluluk içindeki sosyal grupları da göstermektedir (Aleksin, 1983, s. 137; Duyar ve Erdal, 1995, s. 101). Diğer taraftan ölü gömme gelenekleri topluluğun öteki dünya inançları doğrultusunda gerçekleştirilen ölü kültürü ile ilgili çeşitli ritüelleri yansıtmaktadır.

“Uygarlığın kültürel gelişimine baktığımızda bir kabilenin şeflik ve şefliğin devlet haline gelmesinin mekanizmaları nelerdir?” sorusu Lewis H. Morgan, Friedrich Engels ve V. Gordon Childe'dan beri sosyal bilimcileri etkilemiştir (Flannery, 1972, s. 404). Antropolojinin bakış açısına göre devletin kökenini; topluluğun sınıflara bölünmesi, seçkin katmana merkezi yönetimin verilmesi ve bu iktidar gücünü bürokrat, din adamı ve asker aracılığıyla yürütmesi, politik bütünleşme sonucu yasalar ve askerlik zorunluluğu, toplumda uzmanlaşma ve kentsel yani aile bağlarına dayanmayan topluluğun kurulması oluşturur. Sınıflı toplumun temelinde politik ve ekonomik üstünlük sonucu ortaya çıktığı düşünülen farklılaşma yer almaktadır (Frangipane, 2002, s. 19-23). Bunlara ilaveten seçkinlerin varlığı, yaşam tarzında farklılaşmayı getirerek topluluktaki tabakalaşmayı ortaya çıkarmaktadır (Şekil 1). İnsan, evrende sosyal bir canlı olarak var olmayı başarmıştır. Yeryüzünde insanı kuşatan canlı, cansız ve canlı-üstü olmak üzere üç çeşit varlık alanı vardır. İnsan açısından bu varlıklar arasında anlamlı ve düzenli ilişkiler vardır. Topluluk içindeki her birey için bu ilişkiler ağı sosyal varlık alanlarını oluşturarak, insanın evrendeki yerini belirlemektedir. İnsan öğrendiklerini saklayıp biriktirerek canlı-üstü varlık alanı olan kültür ve uygarlığı yaratmıştır. İnsan doğal bir varlık olarak, sosyalleşerek sosyal bir varlık alanına sahip olur. Bu süreçte insan kendi varlık alanını besler, yeniler ve değişir (Güvenç, 1991, s. 274-279).

Basit topluluklar, üyeleri birbirleriyle benzer şekillerde etkileşime giren nispeten benzer sosyal varlık alanlarına sahiptir. Sosyal olarak farklı varlık alanlarına sahip olanların stratejik kaynaklara farklı erişimleri olduğunda eşitsizlik vardır ve bu farklılık, kaynaklara erişimi olanlara başkalarının eylemlerini kontrol etme yeteneği verir (Paynter, 1989, s. 369-370). Başka bir deyişle insanların sosyal varlık alanlarında farklılaşma,

Şekil 1. Tabakalaşmanın üç boyutu (Turner, 2001, Şek. 2'den uyarlanmıştır).

diğer varlık alanlarını da etkileyerek (canlı, cansız, cansız-üstü) değişime neden olarak eşitsizliğin oluşmasını sağlamaktadır.

Bu çalışmada kavramsal çerçeve bakımından “İnsanlar arasında eşitsizlik ne zaman ortaya çıktı? İnsanlar eşit mi doğdu?” gibi soruların cevapları ışığında eski topluluklarda statü, mezarlardan elde edilen arkeolojik verilerle değerlendirilmektedir. Eşitsizlik bir toplulukta bazı bireylerin diğerlerinden farklılaşmasını ifade etmektedir. Bu farklılığın göstergesi ise kültürden kültüre değişiklik göstermektedir. Ölü gömme gelenekleri ışığında eşitsizlik toplulukta bireyler arasında statü ve saygınlık gösteren zengin mezar buluntuları, ölü yemeği/törenine ait kalıntılar ve tümülüs, kaya mezarı gibi ekonomik yönden inşası belli bir güç gerektiren mezar türlerinin varlığı ile açıklanabilir. Birbirine benzer mezar buluntuları ve mezar türünün varlığı topluluğun eşit olduğuna dair ipuçlarını vermektedir. Bu çalışmada eşitsizliğin olduğuna işaret eden statü sembolleri, saygınlık nesnelere ve özel inşaat süreci gerektiren mezarlardan yola çıkılarak güç ve statü belirlenmeye çalışılmıştır.

R. Paynter, “Neden insanlar devlet düzenine sahip, tabakalı bir toplulukta yaşamak için eşitlikçi topluluklarda yaşamaktan vazgeçtiler?” sorusu ile eşitlik ve eşitsizliğin arkeolojisini değerlendirirken, eşitsizliğin ilk kez tarımla başladığına işaret etmektedir (Paynter, 1989, s. 369). Özellikle Neolitik Çağ ile birlikte daha geniş gruplar halinde örgütlenen insan topluluklarında hiyerarşik yapıların geliştiği düşünülür (Zimmermann, 2019, s. 253). Sınıflı toplulukların gelişmesinde belirleyici unsur ise, saygınlık mallarının ticareti olarak kabul edilir. Marksist arkeoloji, Yakındoğu'daki ilk imparatorluklarda olduğu gibi, genellikle sınıflar arası ilişkileri ortaya koymuştur (Shanks, 2013, s. 311-312).

Latince “*Standing*” (Mertebe) sözcüğünden gelen ve insanlar arasındaki sosyal farklılıklardan birisi olan statü; en genel anlamıyla kişinin topluluk içindeki konumuna işaret etmektedir (Turner, 2001, s. 11). Günümüzde olduğu gibi binlerce yıl geriye gittiğimizde geçmiş topluluklarda farklı statülerin olduğu bilinmektedir. Her

Tablo 1. *Kültürel açıdan insan topluluklarında cinsiyet, güç ve statünün kökeni*

Cinsiyet	Güç	Statü
Biyolojik farklılık	Soyluluk: Aileden gelir Zenginlik, yöneticilik, meslek: Aileden gelir ya da kişinin çabasıyla oluşur	Aileden gelen Sonradan kazanılan

toplulukta statü sembolleri yani saygınlık eşyaları vardır. Ancak statü sadece ekonomik boyutlu değildir. Boyutları değişken ve karmaşık olabilir. Örneğin bir topluluktaki statü, eşzamanlı olarak eğitim, gelir, etnik köken ve cinsiyete göre tanımlanabilir. Bu boyutlar birbiriyle tutarlı olduğunda “Statü tutarlılığı” olarak değerlendirilir. Statü, ırk, cinsiyet ve yaş gibi insanın üzerinde çok az denetim sahibi olduğu veya hiç olmadığı durumda “Verilmiş statü” olmaktadır (Tablo 1). İnsanın örneğin eğitim ile elde ettiği konum ise “Kazanılmış statü” olarak adlandırılmaktadır (Turner, 2001, s. 12).

Mezarlardaki sosyal sınıflar ve elitlerin varlığı konusunda ilk değerlendirmeleri G. Childe ortaya koymuştur. Childe, mezarlarda ele geçen buluntulardan yola çıkarak teknolojinin ilerlemesine paralel olarak artan yeni mal ve biriken servetin yarattığı farklı grupların ortaya çıktığını belirtmiştir (Childe, 1945). 1960’larda ortaya atılan Yeni Arkeoloji veya Süreçsel Arkeoloji bu duruma yeni bir bakış açısı getirir. Kültürü bir çerçeve olarak ele alan bu akım; aslında kültürün anlaşılması için “Ne? Nerede? Ne zaman?” sorularının yanında “Nasıl?” ve “Neden?” sorularını ekleyerek aslında arkeolojik araştırmalarda ele geçen her türlü bulguyu sorgulayarak kültürel sistemin zaman içindeki evriminin incelenmesini savunarak süreçlerin anlaşılmasına odaklanır. Bu süreçlerde geçmişte yaşamış toplulukların her birinde düşünce biçimleri ve faaliyetler önemlidir (Sabloff, 2013, s. 267-270). Süreçsel arkeolojiye tepki olarak doğan, post-süreçsel arkeoloji ise kültürün oluşumunda daha insan odaklı hareket ederek, arkeolojiyi disiplinlerarası yaklaşımlarla ele almaktadır. Daha önceki bilimin tekliği yerine farklı yaklaşımların desteklenmesi gerektiğini savunur. Bu farklı yaklaşımlar yorumlamalı arkeolojiyi doğurmuştur. Arkeolojik kanıtlar ışığında yapılacak olan yorumların arasında en uygun olanının bulunacağı varsayılır. Kültürün oluşumu, şekillenmesi ve anlamlandırılması sürecinin temelinde insan vardır (Hodder, 2013, s. 227-231). Arkeoloji sürekli kendini yenileyen ve güncelleyen bir bilim dalıdır. Yeni keşifler yeni soruları da beraberinde getirdiği için şüphesiz yeni bakış açıları ve yöntemlerin de doğmasına neden olabilmektedir. Sosyal statünün, ölü gömme gelenekleri çerçevesinde değerlendirilmesi 1970’li yıllara dayanmaktadır. Bu konuda L. R. Binford, ölü gömme geleneklerinin topluluktan topluluğa değişiklik göstermesi ve her

topluluğun kültürel yapısının aynı olmaması nedeniyle, aslında toplulukta bireyin statüsünün belirlenmesinde benzer diğer örnekler arasında karşılaştırma yapılarak elde edilmesinin, ilgili kültürlerin örgütsel sistemi hakkında bilgi sahibi olmadan mümkün olmayacağını belirtir (Binford, 1971). Ölü gömme gelenekleri ile bireyin statüsünün, mezar yapısı ve mezar buluntularıyla değerlendirilmesi aslında bir topluluktaki sosyal tabakalaşmayı da aydınlatmaktadır (Pariltı ve Uhri, 2018, s. 23). Bugün olduğu gibi geçmişte de sosyo-kültürel sistemin tüm öğeleri, her toplulukta farklı oranda ve biçimlerde de olsa değişkendir. Bu sosyal değişim, sosyal ilişkilerin değişim sürecini (tabakalaşma ve kurumlar) ve psiko-sosyal süreçleri (statü-rol, kişilik özellikleri, inanç, tutum ve değer sistemleri) kapsamaktadır (Bilgin, 1986, s. 146). Bu nedenle geçmişe yönelik örgütsel sistemleri belirlemeye çalışırken, sosyoloji ve sosyal psikoloji kuramlarından faydalanarak her kültürü, diğerinden ayrı değerlendirmek önem taşımaktadır.

Farklılaşım, mutlaka sosyal eşitsizlikle sonuçlanmaz. Sosyal varlıkların stratejik kaynakları tanımlaması ve üretmesi için araçlar mevcut olduğu sürece, aynı stratejik kaynaklar olmasalar bile, o zaman bir sosyal eşitlik düzeni vardır. İnsanlar arasında biyolojik ve kültürel/sosyal farklılaşma, sınıflaşma nasıl olur? Bazı farklar doğuştan bazıları ise sonradan kültür içinde ortaya çıkmaktadır. İlkel insandan çağdaş topluluklara kadar, insan her bölgede ve dönemde kendisini ve ötekini farklı görmüş, farklılaşmış ve farklı gruplar yaratmıştır. Bu farklılardan bazıları köken, cinsiyet, renk gibi biyolojik kökenliken; çoğu evlilik, zenginlik, soyluluk, yöneticilik, güçlülük gibi sosyal/kültürel farklılaşmalardır. Soyluluk ve kentlilik gibi sosyal/kültürel farklılardan bazıları kültürel miras yoluyla aileden gelir. Yöneticilik, zenginlik ve bir meslek sahibi olmak gibi bazı farklar ise ya aileden miras yoluyla elde edilir ya da kişi bunları yaşamı boyunca kendi çabasıyla kazanabilir (Tablo 1) (Güvenç, 1991, s. 219). Zengin buluntularıyla diğerlerinden farklılaşan mezarlar, açıkça bize mezar sahiplerinin topluluktaki statüsü hakkında bilgiler sunmaktadır (Zimmermann, 2019, s. 253). Bu çerçeveden baktığımızda statü, çok boyutlu bir konu olup, aslında insanın verilmiş ve kazanılmış ölçütlere göre içinde bulunduğu sosyal yapı içindeki konumdur.

Statünün arkeolojik kanıtları nasıl tespit edilebilir? Topluluktan topluluğa farklılık gösterdiği için, her topluluğu kendi içinde özel olarak değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle mezar buluntuları içinde açığa çıkartılan statü sembolleri olarak da adlandırdığımız saygınlık nesnelere üzerinden sosyal statüleri belirleyebiliriz. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, saygınlık nesnelere günümüzdeki değeri değil, geçmişte incelediğimiz topluluk içinde değere sahip olmasıdır. Başka bir deyişle günümüzde değersiz gibi

görünen bir deniz kabuğu, binlerce yıl geriye gittiğimizde bir statü sembolü haline gelebilir. Geçmişe yönelik kültürel yapının iyi analiz edilmesi bu konuda yardımcı olacaktır. Böylece herhangi bir kültürde neyin bir statü sembolü veya saygınlık nesnesi olduğu arkeolojik kanıtlar ışığında belirlenebilir. Farklı statülerin varlığı ise sosyal sınıfların, katmanların olduğunu göstermektedir. Disiplinlerarası bir bilim dalı olarak arkeoloji bu sorulara yanıt ararken sosyoloji ile ortak çalışmalar ışığında geçmiş toplulukların değerlendirilmesi etkili sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir (Yılmaz, 2022a, s. 449). Saygınlık nesnelere geçmiş topluluklar arası ticaret ve hediye verme ile bazen çok daha geniş bir bölgede karşımıza çıkabilir. Hatta ithal örneklerin yerli taklitleri de yapılabilmektedir. Örneğin bir saygınlık nesnesi olarak Mikenlerin konik riton formu, seramik ve taştan yapılmış çeşitli örnekleriyle, Ege Dünyası'na yayılmakla kalmıyor, Kıbrıs üzerinden Doğu Akdeniz sahiline Ugarit'e hatta Mısır'a kadar ulaşmıştır. Bunların bir kısmı Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz'de tebrik hediyesi, bir kısmı rekabetçi hediye değişimi ve diğerleri ticaret sonucunda geniş bir coğrafyaya dağılmıştır. Bir ziyafete ev sahipliği yaparak hediye verme geleneği, bireylerin zenginlik, saygınlık ve statülerinin ifadesidir. Diğer taraftan bu saygınlığı yansıtan konik kadehler mezarlarda sahiplerine sonsuza dek eşlik etmek üzere bırakılan bir statü sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır (Steel, 2013, s. 89-94). Sosyal psikolojide eşya-statü ilişkisi kişiler arasındaki hediye alıp vermelerde de karşımıza çıkmaktadır. Hediye, alan verenin ilişkisini ve birbirinden beklentisinin somut ve canlı bir göstergesi olarak kişiler arası rol ve statü ilişkilerinde eşyanın yerini göstermesi açısından önemlidir. Bu nedenle eşyalar, sosyal saygınlık değeri taşır ve topluluk içinde farklı eşyalarda değişik oranlarda statü işareti olarak algılanmaktadır (Bilgin, 1986, s. 120-121).

G. Childe'a göre mezar türleri statü bakımından herhangi bir genelleme yapılamayacak kadar fazladır. Ancak monumental mezar türlerini inşa edenlerin, toplumsal açıdan maddi kültürlerinin ileri olduğu ve getirdiği zenginlik sonucunda bu mezarları inşa ettiği düşünülebilir (Childe, 1945, s. 17). Ayrıcalıklı mezarlar arasında ilk sırada yer alan "kraliyet mezarları" buldukları topluluğun zenginliğini ve özellikle uzak bölgelerden elde ettikleri ithal ürünleri de yansıtmaktadır. Tüm bunlar, mezarın büyüklüğü ve ihtişamı, mobilyaların abartılı zenginliği ve insan kurbanlarının varlığı ile aynı dönemdeki sıradan insanların mezarlarıyla keskin bir tezat oluşturmaktadır (Childe, 1945, s. 18). Mezarlarda ele geçen iskeletlerin durumu, mezar tipleri ve yatırılış biçimlerindeki farklılıklar, mezarlara bırakılan eşyanın cinsi ve miktarı gibi veriler aracılığı ile bir toplulukta yaş ve cinsiyet gruplarının farklılıkları veya benzerlikleri belirlenerek ölü gömme geleneklerindeki düşünce,

davranış ve yaklaşımlar kurgulanabilir (Ökse, 2021, s. 160).

Bu çalışma, ölü gömme gelenekleri ışığında mezarlardan elde edilen bilgilerle güç, statü ve cinsiyet hakkındaki bilgilere nasıl ulaşılacağını ve yorumlanmasında doğru bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlar. Çalışmanın konusu, Anadolu'dan örneklem olarak seçilen mezar türleri, buluntuları, iskeletlerin analizleri sonucunda güç, statü ve cinsiyet açısından verdiği bilgileri biyoarkeoloji, arkeotanatoloji, osteobiyografi, aDNA, sosyal antropoloji, sosyal psikoloji ve etnografik bir süzgeçten geçirerek manâlandırmaya çalışmaktır.

Gereç ve Yöntem

Hiç şüphesiz biyo-sosyal bir varlık olan insan, biyolojik (bedensel) olarak var olsa da toplulukla (kültürel) etkileşim sonucu bir kimlik kazanmaktadır. Geçmişe doğru gittiğimizde bir bireyin ait olduğu kimliği belirlemede ölü gömme gelenekleri ve mezarda bulunan her türlü eşya ipucu verebilir. Bu çalışmada, Anadolu'da farklı dönem ve bölgelerden seçilen mezar örnekleriyle, kimliklendirme; cinsiyet, güç ve statü bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Arkeolojik kanıtlarla birlikte sosyal antropoloji açısından konu ele alınmıştır. Çalışmanın kuramsal çerçevesini L. R. Binford'un öne sürdüğü kültürel yapıyı bilmeden ölü gömme geleneklerinde bireyin kimliklendirilmesinin mümkün olmayacağı yaklaşımı oluşturmaktadır (Binford, 1971). Bu çerçevede bireyi kimliklendirmede; Neolitik kafatası kültü, mezarların konumu, mezar türü, mezar buluntuları, çeşitli antropolojik analizlerden elde edilen bilgiler farklı kültürlerden örneklerle araştırma evreni olarak çalışılmıştır. Araştırma evreni olasılık dışı örnekleme yöntemlerinden amaçlı (kasti) örnekleme yöntemi kullanılarak seçilmiştir (Ural ve Kılıç 2011, s. 40). Buna göre Neolitik kafatası kültü, Erken Tunç Çağı'nda basit toprak mezar, oda mezar türleri ile statü ve saygınlık gösteren mezar buluntuları, Demir Çağı'nda kaya mezarları ve tümülüs geleneği örneklem olarak seçilmiştir. Burada yapılan genellemeler, sadece örneklemlerin özelinde olup, Anadolu'daki tüm bölgeleri, kültürleri ve dönemleri kapsamamaktadır. Bu örneklerin ışığında bir toplulukta ölü gömme geleneklerinde bireylerin kimliklendirilmesinde, arkeolojik ve antropolojik analizlerin yanında zaman zaman etnografya, sosyoloji ve sosyal psikoloji açısından ele alınarak, güç, statü ve cinsiyet konusunda nasıl bir yaklaşım geliştirilebileceği üzerinde durulmuştur.

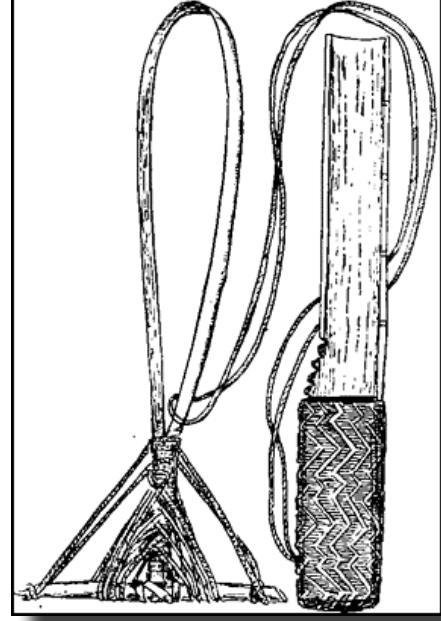
Bulgular

Kafatası kültü

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Yakınoğu'da Jericho, Ain Ghazal, Yiftahel, Tell Aswad, Kfar HaHoresh, Tell

Ramad, Beisamoun, Yarmoukian ve Anadolu'da Neolitik Çağ'da Çatalhöyük, Köşk Höyük gibi yerleşimlerde bulunan sıvanmış kafatasları geniş bir alana yayılan kafatası kültü uygulamasına işaret etmektedir. Bunlardan bir kısmı yetişkin kadın ve erkeklere aittir (Schmandt-Besserat, 2013, s. 228-229). Aralarında çocukların da olduğu örnekler, bu geniş coğrafyada sıvalı kafatası uygulamasının hangi amaçla yapıldığı ve hepsinde ortak bir geleneği yansıtmadığı konusunu gündeme getirmiştir (Özbek, 2005, s. 133).

Bu kültürün bir statü gösterip göstermediği konusu tartışılırken, Çatalhöyük'te 2004 yılında bir mezarda, yetişkin bir kadının kucagında ele geçen sıvalı kafatası, bugün tam olarak manasını bilemediğimiz bir statüyü yansıtıyor olabilir (Schmandt-Besserat, 2013, s. 236). Yaşlı bir yetişkin kadının kollarında ele geçen alçı sıvalı kafatasının, gözleri ve burnu özenle modellenmiş ve alçı, kırmızı aşı boyası ile boyanmıştır. Ne yazık ki, kötü korunma durumu kesin bir cinsiyet değerlendirmesi yapılmasını engelliyor, ancak gözlemlenebilir kafatası morfolojisi, olası bir kadını göstermektedir. Neolitik Çağ kültürlerinde kafatasının alınması ve yeniden yerleştirilmesi, Anadolu ve Yakındoğu'da bazı mezarlarda görülen ortak bir özelliktir (Haddow ve Knüsel, 2017, s. 52). Bu uygulama çoğunlukla ata kültü ile ilişkilendirilmiştir. Geleneksel görüşü savunanlar Neolitik Çağ'da kafatasının toplanmasının, yerleşik yaşama geçilmesiyle potansiyel olarak ortaya çıkan hareketsizlik ve yerel kaynakların kontrolünü öğrendikleri topluluğun yaşlılarına duyulan hürmet ile ilişkili bir tür ataya saygı biçimini yansıttığını savunmaktadır. Ancak, kafatası uygulamalarının sadece yaşlı bireylere ait olmadığı ve aralarında gençlerin de bulunması, kafatası kültürünün yeniden manalandırılması gerekliliğini göstermiştir. Buna göre araştırmacılar her bireyi kapsayacak uygun bir kült modeli sorgulamaya başladılar (Haddow ve Knüsel, 2017, s. 53-55). Bu konuda D. Schmandt-Besserat, bireyin kafataslarının seçiminde kimliklerin bir faktör olmadığını, ikincil tedaviler için büyücülük, kehanet dâhil olmak üzere çeşitli ayinler ve kötülüğe karşı koruma amaçlı olarak konulduklarını savunmuştur. Diğer taraftan Tell Ramad, Eriha ve Ain Ghazal gibi yerleşimlerde sıvanmış kafataslarının, biçimlendirilmemiş kafataslarıyla aynı yerde bulunması veya benzer gömüt uygulamaları, aynı topluluk içinde taşıdığı anlamı, bir kült veya statü uygulaması olup olmadığı gibi birçok soruyu akla getirmiştir. G. H. R. Wright, kafatasını alçılama geleneğinin nedenleri arasında dinsel veya büyüsel bir kült veya bir statü belirtebileceği üzerinde durmuştur. J. Yakar ve I. Herskovitz, zaferin anısını canlı tutmak üzere yapılmış uygulamalar veya bir ritüelle bağlantılı ailenin üyesine yüklenen çeşitli anlamlarla birlikte ata kültü kapsamında değerlendirmiştir (Özbek, 2005, s.

Resim 1. Bambu kafa kesme bıçağı ve kafa taşıyıcı (Haddon vd., 1912, Res. 201).

130-131). Bu uygulamaların tek bir nedenden ziyade belki de çeşitli nedenlerle yapılmış olabileceği, etnografik verilerin incelenmesiyle daha iyi anlaşılabilir.

Etnografik örnekler, kafatası toplama ve ikincil gömme uygulamalarının arkasındaki sebeplerin çeşitli olabileceğine işaret etmektedir. Örneğin, Torres Boğazı yerlileri arasında atalarının ve düşmanların kafatasları üzerinde farklı uygulamaların yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan en ilginç Torres Boğazı yerlilerinin, topluluk dışından yabancı bireylerle ve hatta düşmanlarının kafatasları ile gömülmesidir. Anadolu'da farklı sosyal grupların varlığı, Boncuklu Höyük'te birincil ve ikincil gömmeler arasında yapılan kararlı karbon izotop analizleriyle belirlenmiştir. Aynı topluluk içinde farklı beslenmeye sahip grupların varlığının belirlenmesi belki de topluluğa dışarıdan gelenlerin olabileceğini göstermiştir (Haddow ve Knüsel, 2017, s. 65). Tek bir sosyal grup içindeki uygulamalara bakacak olursak, Torres Boğazı yerlileri hakkında gerçekleştirilen kapsamlı etnografik veriler, kafatası kültürünü anlamada bazı ilginç sonuçları ortaya koymaktadır. İngiliz antropolog ve etnolog A. C. Haddon başkanlığında, Cambridge Üniversitesi Antropoloji Bölümü adına 1898 ve 1899 yılları arasında Torres Boğazı, Yeni Gine ve Borneo'da etnografik araştırmalar yapılmıştır.¹ Bu araştırma kafatası kültü hakkında bilgiler de içermektedir. Bunlardan en ilginç ahşap direklerle inşa edilmiş yerli dilde *Kwik-*

¹ Bu araştırma kapsamında elde edilen veriler altı cilt kitap olarak Cambridge Üniversitesi yayınevi tarafından basılmış olup, keşif gezisinden getirilen etnografik eserlerin büyük çoğunluğu günümüzde Cambridge Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Müzesi'nde sergilenmektedir.

ni-int adı verilen, kadın ve küçük çocukların girmesine izin verilmeyen, savaşta öldürülenlere ait kafatası ve çenelerin asıldığı bir yapının varlığıdır. Savaşa giderken savaşçıların boynuna muhtemelen başka kesme işlemleri için de kullanılmış olabilecek normal bambu bir bıçak ile sapan benzeri bambudan bir düzenek asılırdı (Resim 1). Düşmanın kafatası bu bıçak ile kesilip, kayış geçirilir, ucundaki düzenek çene kemiği altına sokulur ve kafa bu şekilde yerleşime kadar taşınırdı. Askısıyla birlikte kesilmiş baş ateşte saçları yanana kadar asılır, bu esnada köyün kızları ateşin yanında el ele tutuşup bir halka oluşturur ve dönerek şarkı söylerler, daha sonra kafa alınır, eti çıkartılıp yıkanır ve kafatası eve asılırdı. Asılan kafataslarından kesilen her bir boncuk için üzerine bir çentik yapılır (Haddon vd., 1912, s. 200). Ayrıca evlerin yakınında bir yere veya bir ağaç kütüğü üzerine kırmızıya boyanmış bir veya iki kafatası asıldığı tespit edilmiştir. Şefin odasının kapısının her iki kenarında elli kafatasının asılmış olduğu belirlenmiştir (Haddon vd., 1912, s. 98, Res. 134, s. 101, 119). Bir denizayısı yakalandığında, anne babanın ve diğer akrabaların kafatasları çıkarılır, avcı onlarla konuşur, ağlar ve kafataslarına bir porsiyon denizayısı eti ikram ederdi. Bu tören sona erdiğinde ziyafet başlar, ardından dans edilir. Ölen ruhların kuş, kaplumbağa olarak avda yardım ettiğine inandıkları için bu törende ölüleri anmak önemlidir (Haddon vd., 1912, s. 171). Hatta kendi aralarındaki rekabet ve başkalarını geçme arzusuyla, Torres Boğazı yerlilerinin balıkçılıktaki becerilerinin kanıtı olarak denizayısı kafataslarını veya kaplumbağa kabuklarını avın kanıtı ve gösteriş olarak sakladıkları bilinir (Haddon vd., 1912, s. 235). Bir diğer gösteriş sebebi düşman kafataslarının sayısı olabilir. Torres Boğazı yerlilerinin efsanevi kahramanı Kwoiam kültüyle ilgili bir anlatımda iki kabile arasında kaplumbağa kafatası edinme konusunda rekabet olduğu belirtilir. Yılsonuna kadar agu olarak adlandırılan kanoların üzerindeki uzun bir platform üzerinde kaplumbağa kabukları asılırdı ve en fazla kabuğu asan ekip en büyük ihtişamı elde ederdi. Bununla birlikte, kaplumbağa kafataslarının alt çeneleri özel mülk kabul edilerek savaşçının cesaretinin kanıtı olarak evine götürülürdü (Haddon vd., 1912, s. 235). Kafataslarının süslenmesi ve üzerlerine hatıra olarak çeşitli oymaların/çentiklerin yapılması; ölen akrabaların süslü kafatasları, kaba bir portre uygulaması olarak görülebilir (Haddon vd., 1912, s. 235-236). Yukarıdaki örneklerden Torres Boğazı yerlileri tarafından insan ve hatta çeşitli hayvanlara ait kafataslarına eşya olarak çeşitli anlamlar yüklenmiş olduğu ve çok farklı uygulamalar ile birlikte, bir kişinin veya olayın hatırasını yaşatan sembole dönüştüğü görülmektedir.

Neolitik Çağ'da görülen kafatası kültür uygulamalarında yaş ve cinsiyet farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda, farklı sebepler nedeniyle

kafataslarında çeşitli uygulamaların yapılmış olabileceği düşünülebilir. Bunlar Yakındoğu'da Anadolu, İsrail, Ürdün ve Suriye gibi geniş bir coğrafyada açığa çıkartılmıştır. Buluntu yerleri ve kullanıldıkları yerlerin farklı olması dikkat çekicidir. Örneğin terk edilmiş yapıda, evlerin tabanı altına gömülmüş, taban altında bir mezarın içinde, çukur içinde veya mağara içinde gibi farklı yerlerde cenaze töreni kalıntılarıyla birlikte bulunmuştur. Bu da açıkça farklı işlevlere sahip olduklarını gösterir. Farklı buluntu yerlerinde farklı cinsiyet ve yaş gruplarına uygulanan kafatası kültürünün doğurganlık, ölen kişinin hatıraları veya kötü büyüğü gidermek için bir araç olarak kullanıldığı düşünülebilir (Bonogofsky. 2004, s. 118-119). Yeni keşifler bu fonksiyonların artmasına neden olmaktadır. Örneğin Göbekli Tepe'den üzerinde deformasyon yapılmış kafatası parçaları, Neolitik kafatası kültürünün yeni bir formu için kanıt sunmaktadır. Yaklaşık 11000 yıllık bir ritüel alanından oyulmuş ve delinmiş kafatası parçaları, kafatası kültürünün belgelenmemiş bir varyasyonuna işaret ediyor olmalıdır (Gresky vd., 2017, s. 5, Resim 2 ve 3).

Sonuç olarak kafataslarının ayrı gömülmesi, sergilenmesi ile ilgili uygulamaların hepsinin ata kültürü olarak yapılmadığı, etnografik, arkeolojik ve antropolojik veriler ışığında anlaşılmaktadır. Bu tür detaylar şüphesiz bireyi kimliklendirme konusunda da önem taşımaktadır. Jericho örneklerinin sosyal statüsü henüz net değildir. Bu kafataslarında topluluğu ortak bir kökte/atada birleştirmek üzere özel bir uygulama yapıldığı görüşü hâkimdir (Fletcher, 2015, s. 26). Ölümlerin kafataslarının modellenerek evlerde tutulması geleneğini; ölen kişiye yakın olmayı ve ondan fayda görmeyi amaçlayan ortak davranışlar ve topluluk psikolojisinde yaratılmış bir totem olarak nitelemek mümkündür (Ökse, 2021, s. 162). Konuya sosyal psikoloji açısından bakıldığında, bir dini eşya veya sembole dönüştürülen kafatasları eşya-insan arasındaki işlev açısından sosyal işlev düzeyini yansıtmaktadır. Eşya, bir takım sosyal değerlerin taşıyıcısıdır. Eşya aslında kendiliğinden değil, onu üreten, biçimlendiren, kullanan ve tüketen bir sosyal çevreye göre anlam taşımaktadır. Başka bir deyişle, herhangi bir grupta eşyanın anlam yapılarından birisi veya diğerine verilen önem farklı gruplara göre değişmektedir. Sosyal psikolojide, eşya veya malzemede sembolik değer ifade etme, estetik-dekoratif kaygıları yansıtırma, sosyal statü ve saygınlık sağlama, düşsel doyum kaynağı olma ve ambiyans yaratma gibi özellikler, konotatif değerlere verilen önemi yansıtmaktadır (Bilgin, 1986, s. 53, 63). Başka bir deyişle bir nesnenin gerçek anlamı dışında, o nesneye farklı değerler yükleyen anlam o topluluk veya bireyin o nesneye yüklediği konotatif anlamlar içerisindedir. Kafatasında yapılan her bir uygulama ona normalde olan anlamından çok daha farklı bir anlam yüklüyor olmalıdır.

Mezarların konumu ve kimliklendirme

Mezarlar konumlarına göre yerleşim içine gömme (*intramural*) veya yerleşim dışına gömme (*ekstramural*) olmak üzere iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Neolitik ve Kalkolitik Çağ boyunca Anadolu'da yerleşim içine gömme geleneğinin hâkim olduğu bilinmektedir. Anadolu'da şimdiye kadarki bilgiler ışığında yerleşim dışına gömme geleneği yaygın bir şekilde Erken Tunç Çağı'nda ortaya çıkmaktadır. Nüfusun artmasıyla yerleşim içine gömme alanlarının yetmemesi gibi nedenlerle yerleşim dışına gömme geleneğinin ortaya çıktığı düşünülebilir. Mezarın konumu kimliklendirmede önemli midir? Kimlerin yerleşim içine kimlerin yerleşim dışına gömüldüğüne dair bazı bilgiler olmakla birlikte bu konuda dönem, bölge ve kültürel farklılıklardan dolayı bir genelleme yapmak mümkün gözükmemektedir. Güney Mezopotamya'da Erhanedanlar III Dönemi'nde, halk evlerin altına gömülürken, yerleşim dışındaki mezarlıklar genellikle yönetici veya seçkin sınıflar tarafından kullanılmıştır. Benzer bir durum Orta Fırat boyunca M.Ö. III. Bin'de gözlenmektedir. Örneğin W. Orthmann, Tell Halawa'da surların hemen dışındaki kuyu mezarların sahiplerini, zengin mezar buluntuları ve diğer mezarlardan ayrılan konumu nedeniyle seçkinlerin mezarları olarak tanımlamıştır (Carter ve Parker, 1995, s. 110). Dolayısıyla Orta Fırat Vadisi'nde yerleşim dışında inşa edilen mezarların, halkın yerleşim içinde evlerin altına daha az eşya ile gömüldüğü dikkate alındığında, zengin mezar buluntularıyla beraber üst sınıfa ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak aynı dönemde Orta Anadolu'da Alaca Höyük'te dönemi için eşsiz buluntuları nedeniyle kralî olarak kabul edilen mezarların toplu olarak tek bir yerde bulunması, intramural seçkin mezarlarının varlığını göstermektedir. Konuya toplumsal açıdan baktığımızda insan-çevre etkileşiminde, farklı kültürlerde mezarların konumu farklı algılanmış olmalıdır. Buna göre çeşitli yerlere ve durumlara göre insanların davranışlarını araştıran R. Barker, küçük bir kentte davranışların çoğunun durum ve yere göre sanıldığından daha fazla bağlılık geliştirdiğini belirlemiştir. İnsanın davranışında dış çevre ile birlikte sosyal çevre aktif bir şekilde rol oynar. İnsan, çevre ve eşyalar ile sürekli etkileşim halindedir. İnsan davranışında çevre, kültürel algı düzeyi açısından oldukça önemlidir. Hatta çevre, bazı eşya ve olayların düzenlenmesinde, kendi dinamiklerine göre davranışları belirleyen etkiye sahiptir (Bilgin, 1986, s. 77). Eşya, çeşitli sosyo-kültürel gruplara göre değişen bir sembolizm sistemi içinde algılanır. İnsanın ihtiyaçları ve isteklerinin doyum aracı olan eşya, sadece çevre ile etkileşim halinde yeni anlam ve değer kazanmaz, aynı topluluk içindeki hâkim olan değerler ve inançlar sisteminden aldığı mesajları da taşır (Bilgin, 2011, s. 290). Genel olarak değerler, insanın doğası, insan-doğa ilişkisi, zaman ve mekân anlayışları, zenginliklere verilen

değer, bireyler arası ve birey-topluluk arası ilişkileri kapsamaktadır. Diğer taraftan her topluluk, her grup ve hatta her birey için az çok değişken ve karşılıklı birbirine bağımlı olduğu bir değerler sistemi veya değerler hiyerarşisi olduğu kabul edilir (Bilgin, 2011, s. 290-291). Ölü gömme gelenekleri, bir toplulukta eskiden beri görüldüğü şekliyle yapma alışkanlığı nedeniyle saygın tutulup kuşaktan kuşağa aktarılan, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, çeşitli alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar bütününe yansımaktadır. Mezarların konumunun seçilmesi, değerler hiyerarşisinde var olan insan-eşya-çevre etkileşimi ile zaman ve mekân anlayışında doğan ve çeşitli sosyo-kültürel gruplara göre değişen bir sembolizm çerçevesinde algılanmalıdır. Dolayısıyla mezarın konumunun seçiminde gösterilen davranış, çevreden aldığı etkilerle bilinçli şekillendirilmiş olmalıdır.

Yerleşim içindeki mezarlarda özellikle ev içinde bulunanlar aileye ait gömütler olarak değerlendirilir. Ev ile ilgili bilgiler taban altına gömülen bireylerin kimlikleri hakkında ip ucu verebilir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kültepe'de Karum'da evlerin tabanları altında çiviyazılı arşivlerle birlikte ele geçen taş sanduka mezarlar, arşivlerde tüccarların isimlerine ve hatta yaptıkları ticaret ile ilgili detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olduğundan, kimliklendirmede mezar konumunun bilinçli seçildiğine dair bir örnek olabilir. (Özgülç, 2005, Res. 71-72). Yazılı belgeler ışığında bu kimliklendirmeyi yapmak nispeten daha kolaydır. Topluluğun bir kısmını temsil eden Karum alanında yaşayan tüccarların, evlerin tabanları altına gömüldüğü anlaşılmaktadır. Diğer taraftan aDNA analiz sonuçlarına dayanan bir araştırmaya göre Neolitik Çağ'da Barcın Höyük ve Çatalhöyük'te aynı evde gömülen bazı bebeklerle yetişkinler arasında genetik bir bağ olmadığı, Aşıklı Höyük ve Boncuklu Höyük mezarlarında ise yakın akrabalık bağının daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yaka vd., 2021). Görüldüğü gibi mezarın konumuna göre kimliklendirmede, çeşitli sosyo-kültürel yapılar içinde çok daha farklı sonuçların çıkabileceği anlaşılmaktadır. Sosyal antropoloji açısından kültürden kültüre çok çeşitlilik gösteren akrabalık bağları; aile yapısı, sosyal yapı ve farklı grupların varlığına, sosyal değişime işaret edebilir. (Güvenç, 1991, s. 271). Bu durum karmaşık sosyo-kültürel sistemlerin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla akrabalık bağı olmayan bebeklerin aynı evin içine gömülmesi, mezarın konumu açısından düşünüldüğünde, kimliklendirmede önemli olabileceği, bilinçli bir tercih yapıldığı, göz önünde bulundurulabilir.

Bu konuda elimizde bölgesel veya belli dönemlerin özelinde bilgiler vardır. Ancak her topluluk kendine has özelliklere ve kültüre sahiptir. Kültüre özgü uygulamalar olduğu için ölü gömme gelenekleri kültürden kültüre farklılık gösterebilir. Bu nedenle yerleşim dışına veya

içine belli bir grubun gömüldüğüne dair kesin yargılara varmak doğru değildir. Ayrıca toplulukların hepsinde statüyü algılama şekli de farklılık gösterebilir. Bu nedenle ölü gömme gelenekleri bakımından her yerleşimdeki topluluklar kendi kültürü içinde değerlendirilmelidir.

Mezarların konumuna göre ölen kişi hakkında fikir edinilebilir. Ancak bu konuda bir genelleme yapmak ve bunun her dönemde aynı olduğunu belirtmek mümkün değildir.

Mezar türü ve statü

Mezar türü statü gösterir mi? Bireyin topluluk içindeki statüsünün ölü gömme geleneklerine yansımaları beklenir. Bu bağlamda mezarın büyüklüğü, yapım malzemesi gibi özellikler önem kazanmaktadır. Homeros İlyada'da "Patraklos'un Ölümü" bölümünde mezarın boyutu ve kemiklerin altın bir kaba konulduğundan bahsetmektedir:

[...] Koyalım kemikleri altın bir kaba,
İki kat yağ ile kaplayalım kabı...
Çok büyük olmasın üstüne yığacağımız mezar,
olsun uygun büyüklükte,
daha sonra büyük bir mezar yapar Akhalar,
benden sonra çok kürekli gemilerle kalacak olanlar
Böyle dedi, hızlı Akhilleus'un sözünü hepsi dinledi
[...] (Homeros, 496, 23, s. 240-245)

Patraklos'un ününe yaraşır bir mezar ve ölü gömme merasimi yapıldığına dair bilgiler dikkat çekicidir.

Basit toprak mezarlara sıradan insanlar mı gömüldü? Anadolu'da basit toprak mezarlarda da statü gösteren eşyaların ele geçmesi, aslında mezar türünün zannedildiği gibi her zaman statü açısından çok önemli olmadığını göstermiştir. Basit toprak mezarların inşası kolay olmakla beraber, bu mezarlara sıradan insanlar gömülüyordu düşüncesi her zaman doğru olmayabilir. Örneğin Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Bakla Tepe'de bir kadın ve bir çocuğa ait basit toprak mezarlarda son derece zengin metal eserler bulunmuştur. Erken Tunç Çağı 1'e tarihlenen 12 yaşında bir çocuğa ait basit toprak mezarda, çocuğun her iki kolunda gümüş bilezik, kulaklarında halka küpeler, boynunda ise gümüş tanelere sahip bir kolye bulunmuştur. Kolyenin ortasında halka biçimli gümüş bir idol vardır (Resim 2) (Özkan ve Erkanal, 1999, Res. 29). Bu mezardaki zengin gümüş takılar, statünün mezar türüyle değil, mezara bırakılan kıymetli eşyalarla yansıtıldığını göstermektedir.

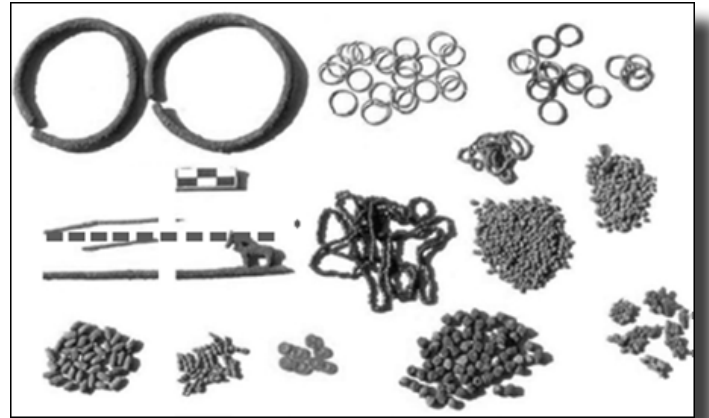
Orta Anadolu'da zengin ve dönemi için ünik eserleri barındıran, Horoztepe mezarlığındaki örneklerin direkt toprak içine kazıldığı belirtilmiştir. Diğer taraftan Horoztepe'de yerleşim içinde bulunan bir basit toprak

Resim 2. Bakla Tepe. Basit toprak mezardan gümüş mezar eşyaları (Özkan ve Erkanal, 1999, Res. 29).

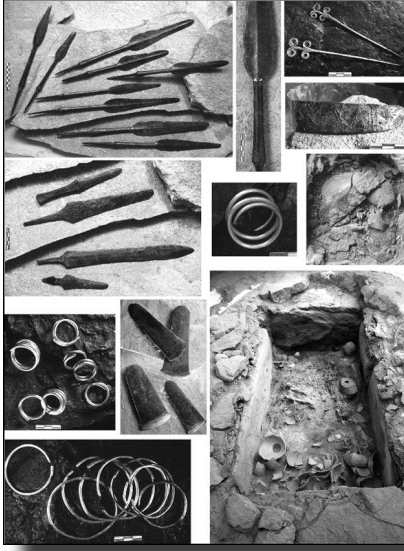

Resim 3. Kubad Abad. Basit toprak mezarda bulunan birey (Arık, 2000, Res. 47).

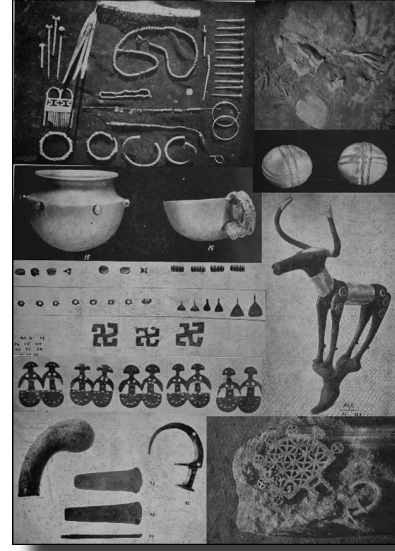

Resim 4. Kubad Abad. Basit toprak mezarda bulunan süs eşyaları (Arık, 2000, Res. 48).

mezarda hiçbir buluntunun ele geçmemesi, mezar türünün Horoztepe'de statü sembolü olmadığına işaret etmektedir. Kalınkaya Toptaştepe'de de basit toprak mezarlarda çok sayıda metal eserin ele geçmesi mezar türünün zannedildiği gibi her zaman önemli olmadığını gösteren kanıtları sunmaktadır (Özgüç ve Akok, 1958, s. 25-26; Yıldırım ve Zimmermann, 2006, s. 5). Kubad Abad Kazısı'nda Erken Tunç Çağı'na

Resim 5. Malatya Arslantepe. Krallığı mezarda bulunan metal silahlar ve süs eşyaları (Frangipane, 2017, Res. 15.5).

Resim 6. Alaca Höyük. H mezarında bulunan silahlar ve süs eşyaları (Koşay, 1951, Lev. CXXIX, 1-2; CXXX, 1-2; CXXXI, 1 ve 3; CXXXIV, 1-2 CXXXV, 1'den yeniden düzenlenmiştir).

tarihlenen bir kadının gömüldüğü basit toprak mezarda bulunan yüzlerce boncuk tanesi, taş boncuklar, hayvan biçimli başlı bronz bir iğne, çok sayıda metal halka, diğer mezarlara göre oldukça zengindir (Resim 3 ve 4) (Arık, 2000, Res. 47-48). Görüldüğü gibi mezar türünden statüyü belirlemek her zaman mümkün olmamaktadır. Ancak mezarda ele geçen eşyalar statüye işaret etmektedir. Sosyal psikoloji, kişilerin eşyaları ile sosyal statüleri arasında sıkı bir bağın olduğunu işaret etmektedir. Bu nedenle eşyalar bir saygınlık değeri taşımaktadır. Bireyler veya topluluk, farklı eşyalarda değişik ölçülerde statü işareti algılamaktadır (Bilgin, 1986, s. 120-121). Bu çerçeveden baktığımızda basit toprak mezarlarda statüyü belirleyen mezar türü değil, çoğunlukla ele geçen mezar eşyalarıdır. Mezar türleri aynı olsa da, metal eşya bakımından zengin örneklerin varlığı, farklı sosyal grupların aynı tip mezarı kullandığına işaret edebilir. Konuya bu açıdan baktığımızda nispeten daha az buluntu içeren sıradan basit toprak mezarların veya küp mezarların yanında saygınlık nesnelerini de içeren aynı tür mezarların olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Yapımı için bir malzeme, işçilik ve emek gerektiren tümülüs, kaya mezarı, oda mezar gibi mezarların, topluluğun varlıklı bireyleri için hazırlanmış olduğu gerçeği, Anadolu'da çağlar boyunca birçok örnekte gözlemlenmektedir. Bu nedenle bir topluluğa ait her mezarın/ mezarlık alanının kendi ölü gömme gelenekleriyle birlikte değerlendirilmesi, belli mezar türlerine statü yüklenip yüklenmediğinin anlaşılmasında daha doğru bilgilere ulaşılmasını sağlayabilir.

İnşaat ve işçilik açısından oyulması kolay olan yumuşak kayalara göre, daha zor olan sert kayalardaki kaya mezarlarının, işçilik maliyetinin fazla olması

nedeniyle, soylulara ait olabileceği düşünülmektedir. Örneğin Urartular'da yapımı zor olan görkemli kaya mezarlarının hayattayken sahip olunan güç ve statünün bir göstergesi olarak kullanıldığı kabul edilmektedir. Hatta yönetici ve soylulara özgü görkemli bir şekilde inşa edilen sert kayalıklardaki büyük boyutlu çok odalı kaya mezarlarında savaş tutsaklarının çalıştırıldığı bilinmektedir (Çevik, 2000, s. 6-8, 105-106). Bu örnekte ulaşılması güç sert kayalıklara inşa edilen bu mezarların konumunun neden önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ölülerin özel olarak inşa edilmiş yerleşim dışındaki kayalardaki oda mezarlara ve tümülüslere gömülmüş olması, çoğunlukla zengin mezar buluntularının da gösterdiği gibi, bir inşaat faaliyeti gerektirmesi bakımından, o topluluk içindeki varlıklı bireylerin tercih ettiğine dair kuvvetli delilleri sunmaktadır. Dolayısıyla mezarın konumu ve inşaat gerektirip gerektirmediği, ölen bireyin statüsünü anlamada ip ucu sunabilir. Mezar türünün statü gösterdiği, özellikle inşa tekniği açısından belirli bir maddi güç ve işgücü gerektiren örneklerle anlaşılmaktadır.

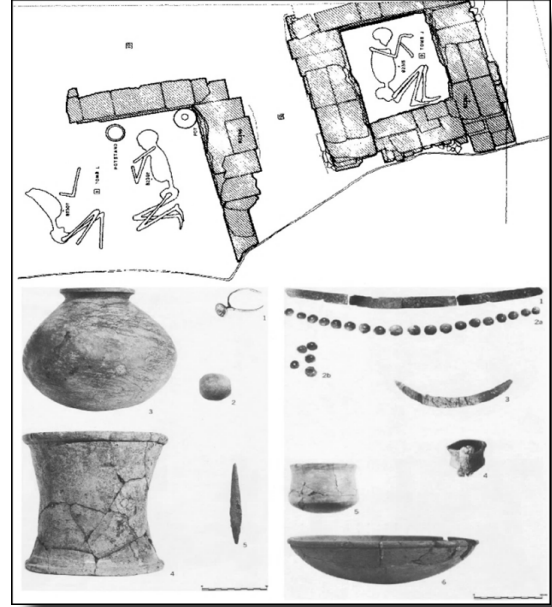
Mezar buluntuları: Statü sembolleri veya saygınlık nesnelere

Bir toplulukta ölü gömme geleneklerinde güç ve statü sembolü nedir? Neye göre belirlenmelidir? Mezar buluntuları güç, cinsiyet ve statü konusunda bize neler söyler? Kimliklerin belirlenmesinde mezar buluntularının doğru okunması büyük önem taşımaktadır. Mezar buluntuları, bir yerleşimde gömülmüş diğer bireyler arasındaki farklılıkları, statü durumunu, hatta olası etnik farklılığı ve kültürel kimliği yansıtabilir. Diğer taraftan mezar buluntularının zenginliği konusunda belirli bir kıstas olmadığı gibi her döneme ait bir

standart ortaya koymak mümkün değildir. Bununla beraber bir topluluğun bütün mezarlarında seramik gibi ortak buluntulardan silah, alet vb. ortak olmayana doğru sıralama yapıldığında nitelikli ve çeşitli buluntular zenginliği gösterebilir. Metal buluntuların miktarı ve çeşitliliği genellikle zenginliği belirlemede bir yöntem olarak önerilir (Alekhin 1983, s. 141-142).

Mezar buluntuları statü gösterir mi? Statü cinsiyete göre değişir mi? Mezar buluntularının cinsiyete göre dağılımına baktığımızda karma buluntu grubu olduğu genellikle belirlenmiştir. Mezarların çoğunda silahlarla birlikte çeşitli süs eşyaları da bulunmaktadır. Örneğin, Erken Tunç Çağı'na tarihlenen bir erkeğe ait olan Malatya Arslantepe krali mezarında, süs eşyaları silahlarla beraber ele geçerken, bir kadına ait Alaca Höyük'te krali olarak kabul edilen mezarlardan H Mezarı'nda ise çok sayıda dini sembol, kıyafet parçaları, silah ve süs eşyası bir arada bulunmuştur (Resim 5 ve 6) (Frangipane, 2017, Res. 15.5; Koşay, 1951, Lev. CXIX- CXXXVI, H Mezarı; Yılmaz, 2022b, s. 413-415). Geçmişteki farklı kıyafetlerin farklı kişiler tarafından kullanıldığı varsayımı, sosyal statünün bir bedenden okunabileceği anlamına gelmektedir. Bir mezarda iskelet ile birlikte bulunan süs eşyaları ve kıyafete ait izlerin, kendi kültürü içinde belli bir anlam taşıdığı ve bireyin sosyal statüsünü gösteren kanıtlar olduğu kabul edilir. Fenomolojik bir yaklaşımla iskeletin ve bağlamındakilerin ayrılmadan bir arada değerlendirilmesi, bireyin kimliklendirilmesinde önem kazanır (Joyce, 2005, s. 142, 152).

Statü sembolleri veya saygınlık nesleri nasıl belirlenir? Her eşya, kullanan ve tüketen sosyal çevreye göre bazı sosyal değerlerin taşıyıcısı olarak sosyal işlev düzeyine sahiptir. Statü konusunda öncü çalışmalar yapan Th. Veblen, serbest zaman ve tüketim alanında sosyal farklılaşmayı incelediği çalışmasında; çeşitli sosyal gruplarda gösterişçi tüketim, israf ve serbest zaman uğraşlarıyla sosyal statü ve saygınlıklarını kanıtlamaya, güçlerini göstermeye ve konumlarını korumaya çalıştıklarını belirlemiştir. F. S. Chapin ise statüyü, birey ve ailenin, topluluk içinde kültürel ürünler, gelir, mamul maddeler ve grup faaliyetlerine katılım konusunda hâkim standartlara göre işgal ettiği yer şeklinde tanımlamıştır (Bilgin, 1986, s. 53, 119). Ölü gömme gelenekleri açısından, bir topluluk içinde saygınlığı korumak ve bunu diğer bireylere göstererek konum korumayı amaçlayan birey veya aile, bilinçli bir şekilde görece farklı, işçilik maliyeti olan bir mezar inşa edebilir veya saygınlık nesnelere, statü sembollerini kullanabilir. Mezar buluntuları içinde az rastlanan, değerli bir hammaddeden üretilmiş ithal veya egzotik niteliklere sahip her türlü nesne genellikle statü belirleyici olarak değerlendirilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, çağdaş kültürlerle, Anadolu ve hatta Yakındoğu ile karşılaştırmalar yapıldığında eldeki buluntunun hala bir saygınlık nesnesi olup olmadığıdır. Örneğin,

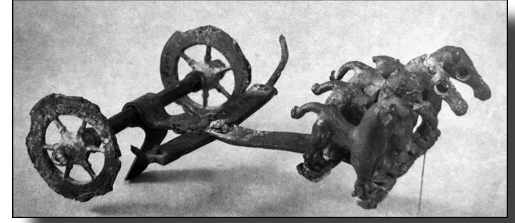
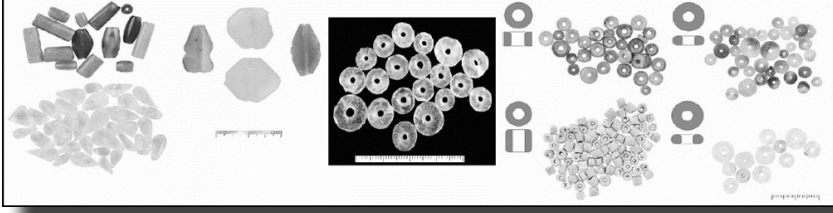

Resim 7. Korucutepe. Kerpiç mezarlar ve buluntuları (Van Loon, 1973, Res. 3, Lev. 4-5'ten yeniden düzenlenmiştir).

Korucutepe'de yerleşim içinde, birinin üzeri ahşap ile kapatılmış, diğeri taş ve kerpiçten tonozlu çatılı, iki dikdörtgen planlı kerpiç sanduka mezar bulunmuştur. Mezarlardan birisi 18-21 yaşları arasında bir kadına, diğeri bir erkek ve olasılıkla eşine ait çift gömmeyi içermektedir. Kadının mezarında gümüş diadem; gümüş gerdanlık, kemik kolye taneleri, gümüş bileklik, çanak, minyatür kap, saç halkaları; erkeğin bulunduğu çift iskeletli mezarda ise demir cevherinden topuz başı; gümüş damga mühür, bakır hançer, bir çömlek ve kap altlığı ele geçmiştir. Erken Tunç Çağı başında Anadolu'nun en eski gümüş buluntuları arasında yer alan buluntularıyla, ev şekline benzeyen, kurgan kültürü örneklerini andıran mezarlara ayrıcalıklı olarak gömülen bu bireylerin, yönetici gibi farklı sosyal statüye sahip oldukları düşünülür (Resim 7) (Van Loon, 1973, Res. 3, Lev. 4-5).

Mezar buluntularının sayısı statü gösterir mi? Mezar buluntularının niteliği kadar niceliği de sosyal statünün vurgulanmasını gösterebilir. Burada durumu tersten düşünersek L.R. Binford'un rol teorisinde öne sürdüğü gibi, bir topluluğun ölü gömme geleneklerinin sosyal yönlerine ilişkin değerlendirmelerde, ölen bireyin sosyal kişiliği, tıpkı hayattayken olduğu gibi ölüm sırasında uygun olarak kabul edilen sosyal kimliklerin bileşimi, dikkate alınmak zorundadır. Burada belirtilen sosyal kişilik: yaş, cinsiyet, sosyal konum, alt grup üyeliği, ölüm nedeni ve ölüm yerinin tamamını kapsamaktadır (Chapman, 2003, s. 306). Bu nedenle ölen kişinin o topluluk içindeki sosyal rolüne göre, ölü gömme uygulamasının yapılması beklenmektedir. Konuya bu açıdan baktığımızda; Arkeolojik kazılarda mezarda ele geçen her türlü buluntu kişinin sosyal kişiliğini yansıtabilir.

Material	Context 15	Context 17
	Beads	
Talc, steatite, onstatite	1,869	24,082
Rock crystal	3,251	59
Carnelian	149	–
Amethyst	42	11
Galena	2	–
Milk opal	5	–
Serpentinite	3	3
Limestone	2	1
Marble	1	–
Obsidian	6	–
Igneous rock (unidentified)	–	1
Metal	88	–
Faience	830	–
Marine shell	344	–
Total	6,592	24,157
	Other	
Various (bead fragments)	equal to several hundred artifacts	–
Rock crystal (unfinished beads)	>100	–
Obsidian (raw material)	5 pieces	–
Rock crystal (raw material)	3 pieces	–

Resim 8 (solda). Başur Höyük. Taş sanduka mezar ve dışında bulunan çeşitli malzemeden binlerce boncuk (Baysal ve Sağlantımur, 2021, Res. 2-5 ile Tablo 1'den yeniden düzenlenmiştir).

Resim 9 (sağ üstte). Gordion P Tümülüsü. Dört atın çektiği bronz araba. (Edgü, 1983, A.735)

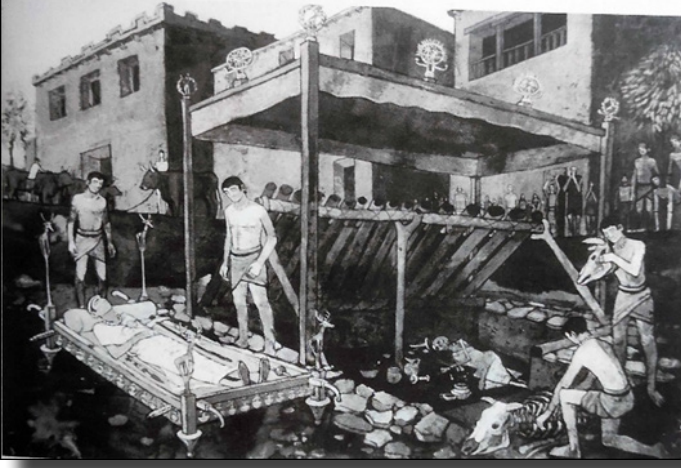
Resim 10 (sağ altta). Malatya Arslantepe. Krali mezarının üzerinde kurban edildiği düşünülen dört iskelet. (Frangipane, 2001, Res. 12, 16a; Frangipane vd., 2001, Res. 13, 29-33'ten yeniden düzenlenmiştir).

Bir mezarlıkta zengin bir şekilde döşenmiş çocuk mezarlarının varlığı, genellikle dikey sosyal statünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir. İkiztepe'deki çocukların, özellikle de küçük çocukların, yetişkinlere göre, ortalama mezar eşyası sayısının daha yüksek olması, bu anlamda önemli görülebilir. Bununla birlikte, küçük çocuklarla ilişkili nesnelere çoğu, silahlar ve aletler gibi yetişkinlerle ilişkili nesne türlerinin az sayıda oluşumuyla birlikte mücevher eşyalarından oluşur (Welton, 2010, s. 211). Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da ve Yakındoğu'da, statü farklılıkları; benzeri görülmemiş mezar buluntuları ile elitlerin varlığını belgelemektedir. Örneğin Başur Höyük'te bir taş sanduka mezar ve etrafında çok sayıda metal eser ve çok çeşitli formda 30000 adet boncukun bulunması bir statü farklılığına işaret etmektedir. İnsan kurbanı, abartılı sayıda mezar eşyası, Başur Höyük'ün, Arslantepe ve Ur kral mezarları ile ortak yönlerini oluşturmaktadır (Resim 8) (Baysal ve Sağlantımur, 2021, s. 7-12, Res. 3-4, Tab. 1). Bu mezarlarda gömülen bireye bir tören yapıldığına dair kanıtlar topluluk içinde farklı bir kimliğe ait olduğunu gösteren zengin buluntular, kimlik belirlemede kanıtları oluşturmaktadır.

Diğer taraftan N. Özgüç, Acemhöyük'te IX. katın tabanları altında bulunduğu iki küp mezardan birisinin bir çocuğa ait olduğunu ve bunun 1 m kadar güneyinde yükseltilmiş ve düzeltilmiş tabanın üzerinde kurban edildiğini zannettiği insan kafatasları ve hayvan kemiklerinin karışık olarak yığıldığından bahsetmiştir (Özgüç, 1982, s. 989). Arslantepe krali mezarında (Resim

10) (Frangipane, 2001, Res. 3, 12, 16a; Frangipane vd., 2001, Res. 29-33) ve Başur Höyük'te mezarlarla bağlantılı bir törenin parçası olarak tespit edilen insan kurbanı; çağdaşı Ur kral mezarlarında olduğu gibi sosyal statünün varlığına işaret ediyor olabilir (Baysal ve Sağlantımur, 2021, s. 7-12; Yılmaz, 2022b, s. 421).

Anadolu'da Demir Çağı'nda tümüslere gömülenler; ayrıcalıklı sosyal statüye sahip bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Gordion P Tümülüsü'nde kraliyet ailesine mensup olduğu kabul edilen 4-5 yaşlarındaki bir çocuğa ait ahşap mezar odasında ahşap taht, masa, çok sayıda metal kap, fildişi parçalar, metal ve ahşaptan şekillendirilmiş çok sayıda hayvan figürü (oyuncaklar?) ele geçmiştir. Bunların arasında dört atlı bronz araba modeli oldukça ünik olup, ölen kişinin önemini göstermektedir (Resim 9) (Young vd., 1981, s. 1-51, Res. 5, Lev. 1-7). Büyük olasılıkla kraliyet mensubu olması nedeniyle, çok küçük yaşta bir çocuk olsa da, son derece zengin eşya ile beraber bir tümülüse gömülmesi sosyal statüsünü yansıtmaktadır. Daskyleion Koru Tümülüsü'nde mezar odasının pahalı bir malzeme olarak bilinen Prokonnesos mermeri ile kaplı olması, mezar odasında ele geçen tekstil parçası ile klineler ve duvarların üzerini kaplayan mor boyanın varlığı zenginliği gösteren kanıtlar arasında değerlendirilmektedir. Antik metinlerde deniz kabuklusu mureksden elde edilen ve *Tyrian purple* (Tirian moru, erguvan, kraliyet moru) olarak adlandırılan kraliyet moruyla boyanan yünlerin altın değerinde olduğu ve sadece zenginlerle soylu insanlar

Resim 11. Alaca Höyük. M.Ö. 2300'lerde kral mezarlığında gömme hazırlıkları (Tasarım G. Chapman ile S. Lloyd), (Lloyd, 1997, Şek. 9).

tarafından alındığı geçmektedir. Aynı mezar içinde ele geçen gümüş ve elektron madeni paralar, altın kakma akik düğme, fildişinden yapılmış aplik parçaları, cam rython ile parfüm şişesi olarak kullanılan alabaster ve kil çömlekler mezarın üst sınıftan bireylere ait olabileceğini destekleyen arkeolojik kanıtlar arasında sıralanmaktadır (Özdemir vd., 2018, s. 748). Uşak İli, Güre yakınındaki Toptepe Tümülüsü (1965), Basmacı Tümülüsü, İkiztepe Tümülüsü (1966) ve Aktepe Tümülüsü'nde (1968) kaçak kazıların sonucu ele geçen eserlerden oluşan Lidya Hazinesi (Karun Hazinesi), mezar türü ve buluntuları bakımından sosyal statüsü yüksek, olasılıkla yöneticilere ve ailelerine ait olmalıdır. Mezarlarda bulunan Pers etkili eserler; mezar sahiplerinin kendilerini Pers soyluları ile ilişkilendirdiklerini veya Akhamenid saygınlık mallarına erişebilen yerel üst sınıflar olarak nitelendirdiklerine işaret etmektedir (Baughan, 2010, s. 301; Özgen, 2010, s. 306-307). Dönemi için oldukça ünük eserler, farklı kültür bölgeleriyle ilişkileri gösterirken, diğer taraftan binlerce yıldır Anadolu'da gözlemlenen elitlerin varlığına başka bir deyişle statü farklılığına işaret etmektedir. Muhtemelen bu statü; hem ekonomik hem de politik gücü temsil edenleri yansıtıyordu. Kültürel açıdan diğerlerinden farklılaşan yaşam tarzları ve kullandıkları saygınlık nesnelere ait oldukları sınıfı/statüyü net bir şekilde göstermektedir.

Her dönemde ve bölgede, hatta bir topluluktan diğerine, kültürden kültüre statü nesnelere değişebilmektedir. Burada önemli olan neyin saygınlık nesnesi olduğunu anlayabilmek için öncelikle topluluğun kültürel özelliklerinin çok iyi belirlenmesi gerekmektedir. Ölü gömme gelenekleri incelendiğinde, mezar/mezarlık alanında kültüre ait nesnelere ve özellikle egzotik ürünlerin, saygınlık nesnelere varlığı statü belirleyici olması nedeniyle mezar sahibi bireyin kimliği hakkında ip ucu veren en önemli kanıtları oluşturmaktadır.

Mezar buluntusunun kullanıldığı dönem içindeki sosyo-ekonomik açıdan önemini belirlenebilmesi, saygınlık nesnesi olup olmadığının anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Ölü töreni/merasim sosyal statüyü gösterir mi? Ölü gömme ve anma törenleri bir toplulukta ölümler ile bağlantı kurmanın yolu olarak görülmektedir. Aslında ölüm ile ilgili törenler, topluluk içindeki sosyal statüye göre, ölen kişinin bıraktığı boşluğun toplumsal dayanışma ile törenle iyileştirilip, hayatın devamının sağlanmasıdır. Boğazköy'de ele geçen Hitit çiviyazılı belgelerine göre Hitit krallarının cenaze törenlerinde 14 gün boyunca hangi ritüellerin yapılacağı yazılmıştır. Hatta 100'ün üzerinde kurban kesimi, bol yiyecek ve her çeşit malzeme ile törenlerin yapıldığı ve ölü yemeği yendiği anlaşılmaktadır (Ökse, 2019, s. 15-16). Yazılı belgeler ölü gömme törenlerinde ölen kişinin statüsüne göre hareket edildiğini açıkça göstermektedir.

Orta Anadolu'da Alaca Höyük'te kralı olarak kabul edilen oda mezarlarda, bir merasim yapıldığına dair arkeolojik kanıtlar vardır. Bunların arasında mezarların üzerine bırakılan ve olasılıkla ölü yemeğine ait olan sığır baş ve ön ayakları merasim yemeğinin bir parçasıdır. İlk kez Alaca Höyük'te belgelenen hayvan kurban töreni ve ölü yemeği âdetine (Resim 11) (Lloyd, 1997, Şek. 9; Özgüç, 1948, s. 92) ilişkin bulgulara Resuloğlu'nda küp ve sandık mezarlarda rastlanmıştır (Yıldırım ve Ediz, 2008, s. 445). Resuloğlu örneği, Hatti halk mezarlarında da bu tip uygulamaların varlığını göstermesi açısından önemlidir.

Tarihî çağlarda genellikle yazılı belgelerden öğrenilen ölü kültü törenleri, tarihöncesi dönemlerde ise bazen törenlerde kullanılmış olabilecek çeşitli türdeki buluntulardan öğrenilmekte ve canlandırılmaya çalışılmaktadır (Duru, 1984, s. 169). Eski Önasya'da ölü ruhlarının "Ölümler Ülkesi"nde yaşamlarını sürdürdüğü inancıyla mezarlara çeşitli dönemlerde yiyecek, içecek bırakılması, libasyon yapılması, tütsü yakılması ve ölenlerin adlarının belirli dini törenlerde anıldığı bilinmektedir. III. Ur sülalesine ait bir kurbanlık hayvan listesine göre, Şulgi ve Ninlila'nın libasyon yerinin mutfağı vardır. Ur kral mezarlarının girişlerindeki kül katmanları içindeki hayvan kemikleri ve kap parçaları kralî nitelikteki törenlerin arkeolojik kanıtlarını oluşturur (Ökse, 2005, s. 1-2). Bir kültürdeki ölü gömme gelenekleri ve inanç çerçevesinde şekillenen bu törenler, büyük bir cenaze yemeği kalıntısı, öteki dünyada hizmetlerine devam edecek insanların kurbanı gibi uygulamalarda ölen bireyin sosyal statüsüne göre düzenlendiğine de işaret etmektedir. Mezopotamya'da ve hemen hemen her bölgede kralî nitelikteki bireylerin daha ayrıcalıklı bir şekilde törenler eşliğinde gömüldüğü anlaşılmaktadır. Bu mezarlarda bir takım törenlerin yapıldığı gerek yazılı

belgelerden gerekse diğer eşyalardan bilinmektedir (Davies, 1999, s. 292). Ölü gömme törenleri bir kültürde ölü gömme gelenekleri içinde tüm bireylere uygulanmaya çalışılan, inanç gereği yapılan uygulamalar arasındadır. Ancak törenin büyüklüğü ve mahiyeti değerlendirildiğinde ölen bireyin statüsü hakkında da belgeler sunabilecek ip uçlarını barındırmaktadır.

Antropolojik analizler ve kimliklendirme

Antropolojik analizler kimliklendirmede nasıl yardımcı olmaktadır? İskeletler üzerine yapılan antropolojik analizlerle; ölüm sebebi, ölüm yaşı, geçirdiği bazı hastalıklarının izleri, cinsiyet, topluluğu oluşturan bireylerin genel morfolojik özellikleri belirlenebilir. aDNA, toplulukların birbiriyle karışma dereceleri, ata soyları hakkında bilgi vermektedir (Sevim-Erol vd., 2021, s. 168-170). Geniş bir disiplin olan antropolojinin temel alt disiplinleri arasında yer alan biyolojik ya da fiziki antropoloji, en genel anlamıyla insanın biyolojik ve fiziksel özelliklerini incelemektedir. Biyolojik antropolojinin çalışma konuları arasında, eski insan ve bağlantılı türlerin kalıntılarını inceleyen paleoantropoloji de bulunur (Alpaslan-Roodenberg 2018, s. 273). Kemik ve fosillerin incelenmesiyle, türler arasındaki ilişkiler, değişimler, biyolojik, morfolojik ve anatomik yapıları değerlendirilebilir. Biyoarkeoloji (Arkeobiyoloji) en geniş tanımıyla arkeolojik kazılardan ele geçen canlıların, biyolojik kalıntılarını incelemektedir. İnsan iskeletlerindeki bilimsel çalışmalar bioarkeolojinin konusu içindedir. Anatomî'nin bir alt dalı olarak gelişen Osteoarkeoloji, arkeolojik kazılarda bulunan canlıların kemiklerini inceleyen bir bilim dalıdır (Buikstra, 2006, s. 353-357). İnsan kemiklerinden cinsiyet ve yaş tayini yapılabilmektedir. Buna göre pelvis %95, kafatası ve uzun kemiklerden %80 oranında doğrulukla iskeletin cinsiyeti belirlenebilir. Kadın ve erkek arasındaki farklar ise leğen kemiği, kafatası veya iskeletin genel yapısal özellikleriyle belirlenebilir. Cinsiyet tespiti, iyi korunmuş örneklerde, DNA analizi ile de elde edilebilmektedir. Kemik ve dişlerden ölüm yaşı belirlenirken, bireyin boy uzunluğu, kol ve bacaklarının boy uzunluğuna göre orantılı olması esasına göre hesaplanmaktadır (Alpaslan-Roodenberg, 2018, s. 298-303, 307).

aDNA çalışmaları 1980'lerden sonra önem kazanmıştır. Son on yılda aDNA araştırmalarında yeni nesil dizileme tekniklerinin kullanılmasıyla, analiz maliyeti düşerek, işgücünde azalma ve en önemlisi eski canlılara ait analizleri yapmak mümkün olabilmektedir (Alpaslan-Roodenberg, 2018, s. 307). Günümüzden 40 yıl önce başlayan aDNA çalışmaları, paleogenetik alanının doğmasına neden olmuştur. DNA analizleri insan doğası, topluluğun yapısı ve evrimsel süreçlerin anlaşılmasını sağlayan araştırmaların vazgeçilmez bir parçasıdır. Antik DNA ile birden fazla gömmenin olduğu mezarlarda

bireylerin akrabalık ilişkisi belirlenebilir. Bireyin, anne veya babadan gelen soy bağı belirlenebilir. mtDNA ve Y kromozomu mutasyonlarının incelenmesiyle, belirli harflerle temsil edilen haplogrup denilen popülasyon genetiğine ulaşılabilir. Bu bize elimizdeki örneğin, dünyadaki haplogruplar belli bir zaman dilimi ve bölge ile ilişkilendirildiği için, bulunduğu coğrafyaya nereden göç ettiğini gösterebilir. İskeletlerde doğuştan gelen bazı farklılıklar varyasyon olarak adlandırılır. DNA analizleri ile varyasyonlu bireylerin aynı soya ait olup olmadıkları da belirlenebilir. DNA ile iskelet patolojisine yansıyan bakteri kaynaklı hastalıkların tespitinde paleopatoloji ve patojen DNA çalışmaları sayesinde tüberküloz, veba, cüzzam gibi bazı hastalıkların sebep olduğu bakteriler tespit edilebilir. Güncel DNA çalışmalarıyla kalıtsal olmayan ancak çevre koşulları sonucu değişen bireylerin genomlarında epigenetik analizlerle, popülasyonun diyet alışkanlığı, dönemin kıtlık-kuraklık bilgisi, hastalıkların etkileri ve iklimsel koşullarının belirlenmesi mümkün olabilir (Sevim-Erol vd., 2021, s. 180-185). Ayrıca, paleopatoloji kemikler üzerinde iz bırakan hastalıklar, deformasyonlar, yaralanma ve izlerden eski hastalıkların ve süreçlerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. 1970'lerden günümüze kadar devam eden süreçte paleopatolojide disiplinlerarası çalışmalar yaygındır. İskelet patolojileri ve morfolojisinin detaylı incelenmesi ve teşhis konulmasında, kemik ve dişlerde radyolojik görüntüleme teknikleri kullanılmaktadır. Diğer taraftan mikroskopik teknikler ile özellikle dişlerde gözle görünmeyen çizik ve aşınmaların tespiti, bireyin beslenme ve yaşam alışkanlıklarına dair bilgiler verebilir (Alpaslan-Roodenberg, 2018, s. 303-305).

İskelet kalıntılarında insanların kültürleri hakkında bilgi edinilebilir (Tekeli ve Elma, 2016, s. 27-28). Örneğin kültürel açıdan baş bağlama ile baş şeklinin değiştiği, anatomisinin bozulduğu bilinmektedir. Bu tür kültürel uygulamalar dövme, takı ve kemik deformasyonu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tür kültürel deformasyonlar belli bir gruba bağlı olmayı veya toplumsal statüyü gösteren belirteçler olabilir. Hatta bu deformasyona sahip olanların DNA'larındaki soy bağında aynı durumun tespit edilmesi halinde, toplumsal statünün aynı aileden gelme durumu anlaşılır (Sevim-Erol vd., 2021, s. 176, 182). Bu durum hem antropolojik açıdan iskelete yansırken hem de kültürel bir uygulama olması nedeniyle de bireyin kültürü hakkında bilgi vermektedir.

Bilindiği üzere DNA sadece bireye özgü biyolojik şifredir. Biyokimyacıların hesaplarına göre yeryüzünde bütün genlerin kimyasal yapılarının toplamı milyarlarca ulaşmaktadır. Genetik açıdan tam birbirine özdeş iki insan bulmak, tek yumurta ikizleri hariç, sıfıra yakın bir olasılıktır (Güvenç, 1991, s. 48). Ancak akrabalık bağlarının veya aynı aileye ait bireylerin aDNA analizi

ile tespiti mümkün olabilmektedir (Zegarac vd., 2021). Bu nedenle bireyler arasında evlilik yoluyla taşınan genomların izini takip edebilmek mümkündür. Belirli bir genomu yansıtan bir topluluğun, ölü gömme şekilleri diğerlerine göre farklılık gösterebilir. aDNA çalışmaları, eski akrabalık bağlarının tespit edilmesi ve sosyal yapının anlaşılması, hatta statünün miras olarak aktarılıp aktarılmadığı gibi birçok karmaşık sorunun cevaplanmasında kullanılabilir. Mezarlıktaki bireyler arasındaki akrabalık bağları ve mezar türü, mezar buluntuları karşılaştırmalarında sosyal kişilikleri hakkında da bilgi sahibi olunabilir. Güncel bir çalışmada Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Avrupa'da Mokrin mezarlığında yapılan aDNA analizleri ile akrabalık bağları, mezar buluntuları, yaş, cinsiyet, saygınlık nesnelere ve statünün çocuklara aktarımı gibi çok çeşitli yönlerden inceleme yapılmıştır. Mokrin topluluğunun sosyal organizasyonu ve aile içinde çocuklara aktarılan sosyal kalımlar belirlenmeye çalışılmıştır (Zegarac vd., 2021). Anadolu'da Neolitik Çağ'da akrabalık üzerine yapılan yeni bir aDNA çalışmasında ise Aşıklı Höyük ve Boncuklu Höyük mezarlarında anne, ebeveyn, çocuklar, kardeşler tespit edilirken; Çatalhöyük ve Barcın Höyük'te gömülen bebeklerin diğer aile fertleri ile genetik akrabalık bağının saptanmaması topluluğun sosyal yapısına dair ip uçları verirken genetik akrabalığın mezar yeri veya gömülme şeklinde önemli bir rol oynamadığı ve genetik akrabalık bağları dışında farklı akrabalık bağlarının varlığına işaret etmektedir (Yaka vd., 2021). aDNA farklı akrabalık bağlarını ortaya koyarak sosyal yapının anlaşılmasına katkı sağladığı için oldukça önemlidir. Bu örnek, Yeni Arkeoloji veya Süreçsel Arkeoloji'de kültürü anlamadaki 'nasıl' sorusuna yönelik önemli bilgiler sunmakla birlikte 'neden' sorusuna odaklanmamızı sağlar (Sabloff, 2013). Günümüzde dünyada birçok aDNA laboratuvarı ve bunların yaptığı analizlerle oluşturulmuş bir aDNA veri bankası bulunmaktadır. İşte bu veri bankası ile yapılan karşılaştırmalar, birey veya ait olduğu topluluğun kimliklendirilmesi konusunda önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır. Bireyin veya bağlı olduğu topluluğun kimliğinin belirlenmesinde antropolojik analizler ve aDNA çalışmaları oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Bazı mezarlardaki iskelet analizleri mezar sahibinin mesleğine dair ipuçları verebilir. Örneğin Mersin Yümük Tepe'de Geç Neolitik Çağ'a (M.Ö. 6000-5800) tarihlenen bir basit toprak mezarda hocker şeklinde ele geçen kadın iskeletinin dişleri üzerinde yapılan antropolojik çalışmalar, kadının yaşamı boyunca sepet ürettiği şeklinde yorumlanmıştır. Sepetçi kadın, Neolitik Çağ'da Yümük Tepe topluluğunda cinsler arasında iş bölümünün varlığını- statüyü- göstermesi bakımından önemlidir (Caneva, 2010, s. 30, Res. 46-48). Mısır'da yapılan daha kapsamlı bir çalışmada köle, işçi ve asillerin

Tablo 2. Arkeolojide ölü gömme gelenekleri analizi

Bir mezarı anlamak: Ölü gömme gelenekleri analizi	
1. Mezarların konumu	Intramural, ektramural
2. Gömme biçimleri	Hoker, nim-hoker, dorsal
3. Gömme türü	Inhumasyon, kremasyon
4. Mezar türü	Basit toprak, çömlek, küp, sanduka, oda mezar vb.
5. Mezar buluntuları	
6. Ölü kültü	
7. Antropolojik analiz	
8. Kronoloji	

iskeletleri arasında kemik dokunun artışı sonucu oluşan farklılıklar belirlenmiştir. Farklı sosyo-ekonomik sınıftan 71 işçi, 103 yüksek görevlinin uzun kemiklerinde kortikal kalınlık ölçülmüştür. Kemiklerin belirli bölümlerinden kesitler alınarak fiziksel aktivitelerin tekrarı ile oluşan kemik dokuda artış ve kalınlaşma durumu ölçülmüştür. İşçiler daha fazla bedensel çalışma yaptıkları için, kemiklerin bazı bölümlerinde özellikle kemik dokunun fiziki aktiviteler sonucu aldığı yük ile kalınlaştığı belirlenmiştir. Sonuç olarak, kadın ve erkek işçilerin uzun kemiklerindeki doku kalınlaşmasının, yüksek görevli iskeletlerine göre daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Zaki vd., 2015, s. 676-678).

Mezarlarda farklı grupların varlığı nasıl anlaşılır? Aynı yerleşimde farklı gruplar bir arada yaşamış ve gömülmüş olabilir. Antropolojik analizler, gömme biçimleri ve mezar buluntuları topluluk içinde farklı grupları gösterebilir. Örneğin, İkiztepe'de Erken Tunç Çağı'na tarihlenen mezarlıkta kemikler üzerinde yapılan kimyasal analizler sonucunda, toplulukta yerel olmayan iki net grubun varlığı belirlenmiştir. Bu gruplardan birisinin genelde dorsal pozisyonda ve az sayıda eşya ile gömüldüğü tespit edilmiştir (Welton, 2010, Tab. 6.35). Ayrıca aDNA ile bu farklı gruplar arasındaki genetik bağlantı belirlenebilir.

Toplu mezarlarda kimliklendirme çalışmaları bireylerin neden toplu olarak gömüldüğü konusunda ipuçları vermektedir. Böylece toplulukta istenmeyenlerin, şiddet görenlerin, katliama uğrayanların, bir ritüelle bağlantılı veya salgın bir hastalık sonucunda ölenlerin kimliği anlaşılabilir. Örneğin, Tiritiş Höyük'te oldukça ilginç olan ve daha önce bir benzeri bulunmayan toplu bir mezar, iki sokak arasında Erken Tunç Çağı III'e ait bir evin kullanılmayan büyük odasında ele geçmiştir. Hafif içe dönük 2 m çapındaki yuvarlak tabanlı mezarın tabanına çakıl taşları yığılmış ve üzeri kerpiç ile kaplanmış, en son alçı ile sıvanmıştır. İçindeki iskeletler toplu halde karışık gömülmüş 18-30 yaşları arasında genç erkekler, biri yetişkin iki kadın ve 6-12 yaşlarında iki çocuk olmak üzere 19 kişiye aittir. Kafataslarında büyük olasılıkla ölmelerine neden olmuş yara izleri vardır. Mezar odaya konduktan sonra evle bağlantısı kesilmiştir.

Oturma odasına bağlanan odanın kapısı kapatılmış ve sokağa bakan kısımdan tekrar açılmıştır (Algaze vd., 2000, s. 147-148; Matney vd., 1999, s. 189-190). Antropolojik analizlerde bu toplu mezar kafa travmaları açısından incelenmiştir. Mevcut 16 yetişkin kafatasında kafa travması sıklığı %81,3 olarak belirlenmesi, bu kişilerin saldırıya veya şiddete maruz kalma olasılığını düşündürmektedir. Akad İmparatorluğu'nun çöküşü, ticarete dayalı ekonominin bozulması kaynaklara erişimi kısıtlamış ve topluluk içinde şiddete neden olmuş olabilir (Erdal, 2012). Bu toplu şiddetin izleri, topluluk içindeki sosyal gruplar arasındaki bir anlaşmazlığın sonucu olarak da ortaya çıkmış olabilir.

Ölü gömme geleneklerinin, arkeologlar ve biyolojik antropologlar tarafından ayrı ayrı ele alınması ve değerlendirilmesi, zaman içinde bazı bilgi kayıplarına neden olmakta ve mezarın bağlamı ile birlikte çok geniş bir fotoğrafının çekilmesine engel olabilmektedir. Bu durum ölü gömme geleneklerinin anlaşılması sürecinde bazı bilgilerin kopmasına da neden olabilmektedir. Bu soruna çözüm olarak mezarların arkeolojik bağlamları, dolgu, mezar mimarisi ve cesedin tafonomik süreciyle birlikte ele alınması gerekliliği, arkeoloji ve antropoloji bilimlerinin yöntemlerini bir arada kullanan Mezar Arkeolojisi veya Alan Arkeolojisi olarak adlandırılan dalların doğmasına neden olmuştur. Disiplinlerarası çalışmalarla gelişen bu dal, 2005 yılından bu yana arkeotanatoloji olarak adlandırılmaktadır. Ölü gömme geleneklerini, biyolojik ve sosyolojik boyutlarıyla ele alan arkeotanatoloji, morfolojik, arkeometrik, paleopatolojik analizler, aDNA çalışmaları ve tarihsel sürecin belirlenmesi gibi yöntemlerle geçmiş toplumların sosyal yapılarının anlaşılması, demografilerinin ve beslenme sistemlerinin anlaşılması konularında çalışmaktadır. Ölü gömme geleneği, cesedin gömülmeye hazırlanması, gömülme ve gömülme sonrası tüm müdahaleleri içeren bir süreçtir. Bu süreç içerisinde, cesedin mezara konulması ve çürüme sonucunda iskeletin pozisyonlarında bazı değişiklikler olabilir. Arkeotanatoloji gömütü, arkeolojik bağlamı ve tafonomik süreciyle beraber incelemektedir. Cesedin ilk mezara konulma biçimi ile çürüme sonrasındaki durumu değişebilir. Anatomik ve tafonomik yöntemlerle iskeletin asıl yatış şekli belirlenebilir. Belli bir pozisyonda yatırılan cesedin iskeletleşme sürecinde, eklemlenmelerin sonlanması kemiklerin yerini değiştirebilmekte ve yatış pozisyonuna etki edebilmektedir. Arkeotanatolojik yöntemde, insan iskelet sisteminde anatomik duruş analizi ve eklemlenmelerinin sonlanma kronolojisiyle bu etkilerin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Diğer taraftan arkeotanatoloji, mezarın kazılması, belgelenmesi ve iskeletin kaldırılması esnasında, arkeolojik bağlam, biyolojik analiz süreçlerinin birlikte belgelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır (Yılmaz, 2021). Arkeotanatolojik çalışmalar, ölü gömme geleneklerini

anlama sürecinde, görünmeyeni restore ederek daha eksiksiz mezar bağlamlarının yeniden inşasını sağlamaktadır. Bu nedenle, geçmiş topluluklar arasındaki sosyal ilişkiler ve kültürel kimliklerin belirlenmesinde önemli bir alandır. Mezarların orijinal pozisyonu, gömme organizasyonu ve mezar mimarisinin yorumlanması, cenaze törenlerinde kültürel kimliğin belirlenmesi ve farklı sosyal gruplar içindeki uygulamaların gelişim sürecinin anlaşılmasını değerlendirmektedir. Diğer taraftan, tarihi dönemlerdeki ölü gömme gelenekleri ile ilgili kaynaklarda bilinen veya kısmen bilinen bilgileri kullanarak, ölü gömme süreçlerindeki değişim sürecinin belirlenmesine yönelik bakış açısı geliştirmeye çalışmaktadır (Blaisot, 2022).

Biyoarkeolojik araştırmalarda, bireyin kimliklendirilmesinde osteolojik ve kültürel kanıtları bütünleştiren osteobiyografi önemli bilgiler verebilir. Kemiklerin detaylı analizleriyle elde edilen tüm bilgilerle tek bir birey için bir yaşam öyküsü sunmaktadır. Bir mezardaki iskeletlerin kimliklendirme sürecinde, statünün belirlenmesinde ve diğer bireylerle bağlantıların anlaşılmasında, kişiye özel bilgiler sunması nedeniyle osteobiyografi kullanılan yöntemler arasında yer almaktadır (Hosek ve Robb, 2019). Örneğin Daskyleion Koru Tümüüsü içinde dört bireye ait iskelet bulunmuştur. Bireylerin kemiklerinde, ölüm öncesi ve sonrası süreçlerde oluşan farklılıklar, osteobiyografik analizlerle belirlenmiştir. Kemiklerin kimyasal analizlerinin ortaya çıkardığı beslenme farklılıkları, iskeletlerden üçünün gömme pozisyonu ve mezar odasında ele geçen değerli mezar hediyeleriyle beraber mezarın asıl sahiplerine ait olduğunu, 40-50 yaşlarındaki erkeğin ise buluntu pozisyonuna göre mezar içerisinde başına taş düşmesi sonucu ezilip öldüğü belirlenmiştir. Kemiklerindeki detaylı kimyasal analizlerle de ölüm öncesi süreçte, diğer üç bireye göre daha az hayvansal protein ağırlıklı beslendiğinin anlaşılması nedeniyle olası bir mezar soyguncusu olarak kimliklendirme önerisi getirilmiştir. Mezar soyulduktan sonra kemikler ve eşyalar kenarlara ve kline altlarına dağıldığı için mezar soygunu tümülüse son birey yerleştirildikten sonra, mezar hala birilerinin korumasındayken gerçekleşmiş olmalıdır (Özdemir vd., 2018, s. 753-754).

Tartışma

Ölü gömme geleneklerinde dönem, bölge veya kültürden kültüre değişiklik olabileceği göz önünde bulundurarak, genellemeye gidilmemesi, kimliklendirmede daha doğru sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır. Mezarlarda ele geçen iskeletin kimliklendirme açısından değerlendirilmesinde, ait olduğu kültürel yapının iyi analiz edilmesi, mezar ve bağlamındaki buluntuların manâlandırılmasında birinci derecede önem taşımaktadır. Başka bir deyişle yeni keşfedilen her mezar aDNA, buluntuları, mezar yapısı,

gömme biçimi ve mezarın yerleşime göre konumu açısından yeni bilgiler sunma potansiyeline sahiptir. Örneğin Malatya Arslantepe krali mezarının keşfi ile bölgedeki güç dengelerinin değişimini ve Kafkasya kökenli olduğu düşünülen yeni gelenlerin varlığını öğrenerek Anadolu'da insan kurbanına dair önemli arkeolojik kanıtlar elde edilmiştir.

Ölü gömme gelenekleri çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Örneğin mezarlardan elde edilen her türlü bilginin istatistiksel analizi, bizi sosyal sınıflara ve hatta bu sınıfların içinde statüsü diğerlerinden ayrılan bireylere götürebilir. Geçmiş toplulukların yapısını anlamada sosyolojik kuramlarla analiz ve topluluk psikolojinin yansımalarının izlerinin belirlenmesi, kültürel kodların çözümlenmesi, ölü gömme geleneklerinin anlaşılması sürecine olumlu katkılar sunabilir. Örneğin savaş, katliam, şiddet, ritüel veya salgın hastalıklarla bağlantılı yapılan toplu mezarların konumu, gömülme şekli ve buldukları yerleşimden izolasyonu sosyolojik ve psikolojik açıdan değerlendirildiğinde; toplu mezara yüklenen anlamın anlaşılmasında başka bir değişle kimliklendirilmesinde önem taşımaktadır.

Mezar buluntularıyla, bir bireyin statüsünün belirlenmesinde saygınlık nesnelere yardımcı olabilir. Böylece mezar buluntuları içindeki daha özel nitelikte ithal veya saygınlık nesnesi denilebilecek olanlar ayırt edilebilir. Diğer taraftan mezar buluntularının yerel, standart nesnelere oluşması, saygınlık nesnelere bulunmaması, bireyin sosyo-ekonomik durumunu dolayısıyla statüsünü yansıtabilir. Saygınlık nesnelere henüz mezar sahibi yaşarken, topluluk içindeki statüsünü vurgulamak için de kullanılmaktadır. Öldükten sonra da görkemli mezar yapısı ile ölen bireyin bu statüsü vurgulanabilir. Bir topluluk içindeki bütün mezarların incelenmesiyle, bireylerin statüleri anlaşılabilir.

Ölü gömme uygulamaları ile ilgili bilgiler veren yazılı kaynaklar bazı uygulamaların neden yapıldığının anlaşılmasında büyük öneme sahiptir. Hatta bunların arasında krallarla bağlantılı olanlar statüsü belirli kişilerle ilgili uygulamalar hakkında bilgi vermektedir.

Mezarlarda ele geçen maddi kültür kalıntıları farklı kimlikleri yansıtarak güç, statü ve cinsiyet üzerinden toplumsal yapının gelişimi ve dönüşümüne de ışık tutmaktadır. Ölü gömme gelenekleri analizi (Yılmaz, 2022b, s. 398) (Tablo 2) daha çok mezar arkeolojisi üzerine çalışan arkeolog ve antropologların başvurduğu yöntemlerdendir. Günümüzde mezardan daha fazla bilgiyi analiz edebilmek için kültürel yapı, sosyal sınıflar ve kimliklendirme çalışmalarının disiplinlerarası bir ekip ve yeni yaklaşımlarla birlikte araştırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Aslında burada bir mezardan elde edilebilecek bilgilerin uzmanlık alanları ve bakış açıları doğrultusunda çok çeşitli olduğu ve bu yelpazenin genişletilmesinin kimliklendirmede doğru sonuca

ulaşmak için uygulanması gerektiği önerilebilir. önemli sonuçlar verebilir.

L. R. Binford, arkeolojik verileri karşılaştırarak herhangi bir topluluğun ölü gömme uygulamalarını karakterize eden yapının, örgütsel özelliklerinin biçimi ve karmaşıklığı tarafından şartlandırıldığı sonucuna varmıştır (Chapman, 2003, s. 311). Buna göre her toplulukta sosyal kişiliklerin önemi farklı algılanabilir. Topluluğun kültürel yapısını ve örgütsel sistemini tam olarak bilmeden ölü gömme geleneklerini açıklayabilmemiz/ anlayabilmemiz mümkün değildir. Bireyi kimliklendirmede, yine o kültür içindeki sosyal grupların anlaşılması ve sosyal kişiliğin çözümlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle burada ölü gömme gelenekleri analizine belki de "kültürel yapı" başlığının da eklenmesini önermek yerinde olacaktır.

Geçmişte yaşamış olan topluluklarda ölü gömme gelenekleri; güç, statü ve cinsiyet özelinde kimliklerin belirlenmesinde ilk elden kanıtlar sunan önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Ölü gömme geleneklerinde kültürel yapı, etnografik veriler, mezar buluntuları, mezarın konumu, cenaze töreni kalıntıları, iskelet analizleri, gömme biçimi ve türü ile mezar türü kimliklendirme konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Etnografik veriler, bazı uygulamaların neden yapıldığı konusunda ipuçları sunarken, incelenen topluluktaki ölü gömme uygulamalarının değerlendirilmesinde, farklı bakış açıları ve yaklaşımların geliştirilmesine yardımcı olabilir.

Sonuç

Sonuç olarak, ölü gömme gelenekleri ışığında bireyi kimliklendirme sürecine; arkeoloji, sosyoloji, etnoloji, psikoloji, istatistik ve antropoloji bilimlerinin işbirliğiyle yapılacak disiplinlerarası analizler yeni yaklaşımların geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Arkeoloji bilimi sürekli güncellenen verileri nedeniyle yeni yöntem ve bakış açılarına ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle farklı disiplinlerin ölü gömme gelenekleriyle ilgili yapacağı analizler, birbirini tamamlayıcı nitelikte olabilir. Arkeoloji ve antropoloji biliminin yöntem ve teknikleriyle disiplinlerarası bir bakış açısıyla arkeotantoloji, mezar arkeolojik bağlamı ve biyolojik süreçleriyle birlikte ele alması bakımından yeni bir perspektif sunmaktadır. Osteobiyografi çalışmalarıyla bireyin kişisel hikâyesine ulaşarak, diğer bireylerden ayıran kültürel ve sosyal farklılıklarının belirlenmesi mümkün olabilir. Başka bir değişle, osteobiyografik analizler bireyin statüsü konusunda önemli bilgileri ortaya koyabilir. Biyoarkeolojik analizler ise bireylerin ölüm nedenleri konusunda bilgi verebilir. aDNA çalışmalarıyla akrabalık, göç yolları, hatta genetik akrabalığı olmayan bireylerin topluluk içindeki varlığı gibi bireyin sosyal kişiliğine yönelik önemli ipuçları elde edilebilir. Mezar

buluntularının niceliği veya niteliği, cenaze töreni kalıntıları, mezar türü; ölen kişinin statüsünü yansıtabilir. Eğer bireyin, gömme biçimi ve türü bulunduğu topluluk içinde diğer bireylerden farklı ise, farklı gelenekleri uygulayan kişi/grupların olduğunu gösterebilir.

Kaynakça

- Alekshin, V. A. (1983). Burial customs as an archaeological source. *Current Anthropology*, 24(2), 137–149. <https://doi.org/10.1086/202960>
- Algaze, G., Matney, T., Rosen, S. A., ve Erdal, D. (2000). Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa province: preliminary report for the 1998 season. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21(1), 145-157. <https://dar.vin/arkco21>
- Alpaslan-Roodenberg, M. S. (2018). Biyolojik antropoloji ve arkeolojide kullanılan yöntemleri. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar ve Ç. Çilingiroğlu (Ed.) içinde, *Arkeolojide temel yöntemler* (s. 271-314). Ege Yayınları.
- Arık, R. (2000). *Kubad Abad Selçuklu Sarayı ve Çinileri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baysal, E. L., ve Sağlamlı, H. (2021). Sacrificial status and prestige burials: Negotiating life, death, and identity through personal adornment at Early Bronze Age I Başur Höyük, Turkey. *American Journal of Archaeology*, 125(1), 3-28. <https://doi.org/10.3764/aja.125.1.0003>
- Blaizot, F. (2022). Methodological guidelines for archaeoanthropological practice. C. J. Knüsel ve E. M. J. Schotsmans (Ed.) içinde, *The Routledge handbook of archaeoanthropology: Bioarchaeology of mortuary behaviour* (s. 23-42). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781351030625_3
- Baughan, E. (2010). Lidya gömü gelenekleri. N. Cahill (Ed.) içinde, *Lidyalılar ve dünyaları* (s. 273-305). Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgin, N. (1986). Çeşitli sosyo-kültürel gruplarda eşya sistemleri ve insan eşya ilişkileri. Teknografik Matbaası.
- Bilgin, N. (2011). İnsan ve eşya. Gündoğan Yayınları.
- Binford, L. R. (1971). Mortuary practices: Their study and their potential. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, 25, 6–29. <https://doi.org/10.1017/S0081130000002525>
- Bonogofsky, M. (2004). Including women and children: Neolithic modeled skulls from Jordan, Israel, Syria and Turkey. *Near Eastern Archaeology*, 67(2),118-119. <https://doi.org/10.2307/4132367>
- Buikstra, J. E. (2006). On to the 21st Century. Introduction. J. E. Buikstra ve L. A. Beck (Ed.) içinde, *Bioarchaeology: The contextual analysis of human remains*, (s. 347-357). Academic Press. <https://doi.org/10.4324/9781315432939>
- Caneva, I. (2010). Erken prehistorik yerleşmeler dönemi: Neolitik (M.Ö. 7000-5800). I. Caneva ve G. Köroğlu (Ed.) içinde, *Yumuktepe: Dokuzbin yıllık yolculuk* (s. 17-35). Ege Yayınları.
- Carter, E., ve Parker, A. (1995). Pots, people and the archaeology of death in northern Syria and southern Anatolia in the latter half of the third millennium BC. S. Campbell ve A. Green (Ed.) içinde, *The Archaeology of Death in the Ancient Near East* (s. 96-117). Oxbow books.
- Chapman, R. (2003). Death, society and archaeology: the social dimensions of mortuary practices. *Mortality*, 8(5), 305-312. <https://doi.org/10.1080/13576270310001599849>
- Childe, V. G. (1945). 4. Directional Changes in Funerary Practices During 50,000 Years. *Man*, 45, 13–19. <https://doi.org/10.2307/2793007>
- Çevik, N. (2000). *Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Davies, J. (1999). *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*. Routledge.
- Duru, R. (1984). Tarih öncesi çağlarına ait dini bir tören. *Anadolu Araştırmaları*, (10), 169-176. <https://dergipark.org.tr/pub/uanadolu/issue/1163/13680>
- Duyar, İ., ve Erdal, Y. S. (1995). İnsan İskelet kalıntılarının biyoarkeolojik açıdan yorumlanması ve Anadolu'dan örnekler. A. Erkanal, H. Erkanal, H. Hüryılmaz, A. Tuba Ökse, N. Çınardalı, S. Günel, H. Tekin, B. Uysal ve D. Yalçıklı (Ed.) içinde, *İ. Metin Akşurt - Bahattin Devam anı kitabı: Eski Yakındoğu kültürleri üzerine incelemeler* (s. 95-105) Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Edgü, F. (Ed.) (1983). *Anadolu Medeniyetleri I: Tarih öncesi, Hitit, İlk Demir Çağı*. Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi Kataloğu. Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş.
- Erdal, Ö. D. (2012). A possible massacre at Early Bronze Age Titriş Höyük, Anatolia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 22(1), 1-21. <https://doi.org/10.1002/oa.1177>
- Flannery, K. V. (1972). The cultural evolution of civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 3, 399 - 426. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.03.110172.002151>
- Fletcher, A. (2015). From person to ancestor, the plastered skull from Jericho. *Current World Archaeology*, 74, 24-26.
- Frangipane, M. (2001). The transition between two opposing forms of power at Arslantepe (Malatya) at the beginning of the 3rd millennium. *TÜBA-AR*, (4), 1-24. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2001.0001>
- Frangipane, M., (2002). Yakındoğu'da devletin doğuşu. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Frangipane, M. (2017). The Role of metallurgy in different types of early hierarchical society in Mesopotamia and eastern Anatolia. P. W. Stockhammer ve J. Maran (Ed.) içinde, *Appropriating innovations: Entangled knowledge in Eurasia, 5000–1500 BCE* (s. 171-184). Oxbow Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1vgw6v1>
- Frangipane, M., Di Nocera G. M., Hauptmann A., Morbidelli P., Palmieri A., Sadori L., Schultz M., ve Schmidt-Schultz T. (2001). New symbols of a new power in a “Royal” tomb from 3000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey). *Paléorient*, 27(2), 105-139. <https://doi.org/10.3406/paleo.2001.4733>

- Gresky, J., Haelm, J., ve Clare, L. (2017). Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult. *Science Advances*, 3(6), e1700564. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1700564>
- Güvenç, B. (1991). *İnsan ve kültür*. Remzi Kitabevi.
- Haddon, A., Hingston Quiggin, C., Wilkin, A., Rivers, W. H. R., Ray, S. H., Myers, C. S., Bruce, J. (1912). *Reports of the Cambridge Anthropological Expedition to Torres Straits. Vol. IV, arts and crafts*. Cambridge University Press.
- Haddow, S. D., ve Knüsel, C. J. (2017). Skull retrieval and secondary burial practices in the Neolithic Near East: Recent insights from Çatalhöyük, Turkey. *Bioarchaeology International*, 1(1-2), 52-71. <https://doi.org/10.5744/bi.2017.1002>
- Hodder, I. (2013). Post süreçsel ve yorumlamalı arkeoloji. C. Renfrew, P. Bahn (Ed.) içinde, *Arkeoloji: Anahtar kavramlar* (s. 227-233). (S. Somuncuoğlu, Çev.). İletişim Yayınları.
- Joyce, R. A. (2005). Archaeology of the body. *Annual Review of Anthropology*, 34, 139-158. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.33.070203.143729>
- Homerios, (2009). *İlyada*. (A. Erhat ve A. Kadir, Çev.). Can Yayınları.
- Hosek, L., ve Robb, J. (2019). Osteobiography: A platform for bioarchaeological research. *Bioarchaeology International*, 3(1), 1–15. <https://doi.org/10.5744/bi.2019.1005>
- Koşay, H. Z. (1951). *T.T.K. tarafından yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937-1939'daki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lloyd, S. (1997). *Türkiye'nin tarihi*. (E. Varinlioğlu, Çev.). Tübitak Popüler Bilim Kitapları,
- Matney, T., Algaze, G., ve Rosen, S. A. (1999). Early Bronze Age urban structure at Tiritiş Höyük, southeastern Turkey: the 1998 season. *Anatolica*, 25, 185-201. <https://doi.org/10.2143/ANA.25.0.2015489>
- Ökse, A. T. (2005). Eski çağdan günümüze ölü gömme ve anma gelenekleri. *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi*, 5, 1-8.
- Ökse, A. T. (2019). Eski önsya'da ritüellerin arkeolojik ve filolojik izleri. Ç. Atakuman (Ed.) içinde, *TAS-5 - Arkeoloji'de ritüel ve toplum*, (s. 9-27). Ege Yayınları.
- Ökse, A. T. (2021). Eski insanın duygularının arkeolojik verilere ve yazılı belgelere yansması. *TÜBA-AR*, (29), 153-176. <https://doi.org/10.22520/tubaar2021.29.008>
- Özbek, M. (2005). Neolitik toplumlarda baş veya tüm bedeni alçılama geleneği: Anadolu ve Yakınoğu'dan bazı örnekler. *TÜBA-AR*, (8), 127-136. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaar/issue/61831/925390>
- Özdemir, K. , Akyol, A. A. , İren, K. ve Erdal, Y. S. (2018). Kuru Tümülsü iskeletlerinin osteobiyografilerinin element analizi ile incelenmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(3), 740-760. <https://doi.org/10.21547/jss.392011>
- Özgen, İ. (2010). Lidya hazinesi. N. Cahill (Ed.) içinde, *Lidyalılar ve Dünyaları*, (s. 305-339). Yapı Kredi Yayınları.
- Özgül, N. (1982). Acemhöyük kazıları 1981 yılı çalışmaları-haberler. *Belleter*, 46(184), 988-990.
- Özgül, T. (1948). *Ön Tarih'te Anadolu'da ölü gömme adetleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özgül, T. (2005). *Kültepe Kanış/Neşa*. Yapı Kredi Yayınları.
- Özgül, T., ve Akok, M. (1958). *Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskân Yeri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özkan, T., ve Erkanal, H. (1999). *Tabtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi*. Kültür Bakanlığı Yayını.
- Parlıt, U., ve Uhri, A. (2018). Geçmişten bugüne ölüm olgusuna ve ritüellere bilimsel yaklaşım. *TÜBA-AR*, (18), 13-28. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaar/issue/61843/925509>
- Paynter, R. (1989). The archaeology of equality and inequality. *Annual Review of Anthropology*, 18, 369–399. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.18.100189.002101>
- Sabloff, J. (2013). Süreçsel arkeoloji. C. Renfrew ve P. Bahn (Ed.) içinde, *Arkeoloji: Anahtar kavramlar* (s. 267-274). (S. Somuncuoğlu, Çev.). İletişim Yayınları.
- Shanks, M. (2013). Toplumsal uygulamalar kuramı. C. Renfrew ve P. Bahn (Ed.) içinde, *Arkeoloji: Anahtar kavramlar* (s. 311-315). (S. Somuncuoğlu, Çev.). İletişim Yayınları.
- Schmandt-Besserat, D. (2013). The plastered skulls. D. Schmandt-Besserat (Ed.) içinde. *Ain Ghazal excavation reports Vol. 3*, (s. 213-243). Ex-Oriente.
- Sevim-Erol, A., Doğan, Y., ve Sönmez-Sözer, Ç. (2021). Tarih öncesi toplumlara ait iskeletlerden, bu toplumların yaşam tarzları, sağlık problemleri ve kültürlerinin değerlendirilmesi. A. Baysal (Ed.) içinde. *Materyal kültür ve insan: Yeni yaklaşımlar* (s. 163-197). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Steel, L. (2013). *Materiality and consumption in the Bronze Age Mediterranean*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203110492>
- Tekeli, E., ve Elma, C. (2016). Antropolojik kemik örneklerinden antik DNA çalışmaları. *Antropoloji*, (32), 23-41. https://doi.org/10.1501/antro_0000000336
- Turner, B. S. (2001). *Statü* (K. İnce, Çev.). Ütopya Yayınevi. (Eserin ögzün basımı 1988).
- Ural, A., ve Kılıç, İ. (2021). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Detay Yayıncılık.
- van Loon, M. (1973). The excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary report. Part I: Architecture and general finds. *Journal of Near Eastern Studies*, 32(4), 357-423. <https://doi.org/10.1086/372296>
- Welton, M.L. (2010). Mobility and social organization on the ancient Anatolian Black Sea coast: An archaeological, spatial and isotopic investigation of the cemetery at İkiztepe, Turkey [Yayımlanmamış doktora tezi]. Toronto Üniversitesi. <http://hdl.handle.net/1807/26259>

- Yaka, R., Mapelli, I., Kaptan, D., Doğu, A., Chyleński, M., Erdal, Ö. D., Koptekin, D., Vural, K. B., Bayliss, A., Mazzucato, C., Fer, E., Çokoğlu, S. S., Lagerholm, V. K., Krzewińska, M., Karamurat, C., Gemici, H. C., Sevkar, A., Dağtaş, N. D., Kılınç, G. M., Adams, D., ... Somel, M. (2021). Variable kinship patterns in Neolithic Anatolia revealed by ancient genomes. *Current Biology*, 31(11), 2455-2468. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2021.03.050>
- Yıldırım, T., ve Zimmermann, T. (2006). News from the Hatti heartland - The Early Bronze Age necropolis of Kalınkaya, Resuloğlu, and Anatolian metalworking advances in the late 3rd millennium BC. *Antiquity Project Gallery*, 309(80). <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/zimmerman309/>
- Yıldırım, T., ve Ediz, İ. (2008). 2006 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı mezarlık kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29(2), 443- 454. <https://dar.vin/kazi29-2>
- Yılmaz, D. (2022a). Archaeology as an interdisciplinary science at the cross-roads of physical, chemical, biological, and social sciences: New Perspectives and research. N. Rezaei (Ed.) içinde, *Transdisciplinarity* (s. 435-455). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94651-7_21
- Yılmaz, D. (2022b). Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'da ölü gömme gelenekleri. M. Işıklı, E. Fidan, A. Türker ve M. A. Yılmaz (Ed.) içinde, *M.Ö. III. Binyılda Anadolu* (s. 395-436). Ege Yayınları.
- Yılmaz, Y. (2021). Arkeotanatoloji ve Anadolu Arkeolojisi'nde uygulanması (Tekli birincil gömütler). *Antropoloji*, (41), 156-171. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.925305>
- Young, R. S., DeVries, K., McCellan, J. F., Kohler, E. L., ve Sams, G. K. (1981). *Three great early tumuli. The Gordion Excavations final reports, Vol. 1*. University of Pennsylvania.
- Zaki, M. E., Azab, A. A., Yousef, W., Wassal, E. Y., ve El-Bassyouni, H. T. (2015). Cross-sectional analysis of long bones in a sample of ancient Egyptians. *The Egyptian Journal of Radiology and Nuclear Medicine*, 46(3), 675-681. <https://doi.org/10.1016/j.ejrnm.2015.03.008>
- Žegarac, A., Winkelbach, L., Blöcher, J., Diekmann, Krečković Gavrilović, M., Porčić, M., Stojković, B., Milašinović, L., Schreiber, M., Wegmann, D., Veeramah, K. R., Stefanović, S. (2021). Ancient genomes provide insights into family structure and the heredity of social status in the early Bronze Age of southeastern Europe. *Scientific Reports*, 11, 10072. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-89090-x>
- Zimmermann, T. (2019). "Seek not greater wealth, but simpler pleasure..." - Rethinking elite legacies in Bronze Age Anatolia. *Anodos. Studies of the Ancient World*, 14/2014, 253-264.

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makaledir.

Imagined families, contested childhoods: Doing gender as subversive deviances of children's agency

Ozan Can Yılmaz^{1,2*}

¹ Faculty lecturer | Istanbul Okan University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Istanbul - Turkey

² Doctoral researcher | University of Vienna, Department of Social & Cultural Anthropology, Vienna - Austria

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Ozan Can Yılmaz

Istanbul Okan University

Faculty of Humanities and Social Sciences

34959, Akfırat, İstanbul/ Turkey

E-posta/E-mail: ozan.yilmaz@okan.edu.tr

Alındı/Received: 30 Mayıs / May 2022

Düzeltildi/Revised: 24 Nisan / April 2023

Kabul edildi/Accepted: 27 Nisan / April 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

[Erken Görünüm/Early View: 8 Mayıs / May 2023]

Abstract

Recent ethnographies of childhood have shown that the current politics of family and children led to new epistemological frameworks and intersectional methodologies. These scholarly works have broadened the scope of ethnographic inquiry beyond the household or caregiver level to encompass a wider socio-political and economic context. They consider the interruptions of state regulations and political economy on the welfare of children in examining the gendered parental practices of child-rearing. This critical review, first, seeks to explicate scholarly work on the intersectionality of gendered parenting and the embodiment of gender, which unveils the peculiarities and intricate nature of child-rearing practices in the Turkish context. Second, it distinguishes itself by drawing attention to children's agency as a locus of deviation and resistance vis-à-vis the moralizing ideologies and regulative discourses.

Key words: Anthropology of childhood, child-rearing practices, children's agency, gendered parenting

Introduction

Scholarly research on gender in Turkish research has delved into the entrenched forms of patriarchy and masculinist positioning of women and the ethnographic studies on the gendered parental practices and discourse surrounding them. It has resulted in variant "subjectivities and epistemology" for non-normative conceptualizations of Turkish families (Özbay & Öktem, 2021, p. 118). More recently, there has been a growing interest in intersectional research that seeks to address the identity crisis vis-à-vis the ongoing biopolitics of migration, displacement, and the socialization of those politically mobilized childhoods. Research into the contested arena of gender in making childhood identities has shown that children have been subject to neoliberal family-targeted policymaking and the policing discourses of political Islam (Yılmaz, 2015).

Çocuk failliğinin bir direnişi olarak cinsiyetin ifadesi

Öz

Yakın zamanda yapılan çocukluk etnografileri, aile ve çocuklara ilişkin mevcut politikaların yeni epistemolojik çerçevelere ve kesimsel metodolojilere yol açtığını göstermiştir. Son dönemdeki akademik çalışmalar, etnografik araştırmanın kapsamını ev içi veya ebeveynlik düzeyinin ötesine taşıyarak daha geniş bir sosyo-politik ve ekonomik bağlamda ele almaya başlamıştır. Bu yaklaşım, çocuk yetiştirme cinsiyetlendirilmiş ebeveyn pratiklerini incelerken, devlet düzenlemelerinin ve ahlakileştiren söylemlerin çocukluğun regüle edilmişindeki etkilerini göz önünde bulundurmaktadır. Bu inceleme makalesi, Türkiye bağlamında çocuk yetiştirme pratiklerinin özelliklerini ve karmaşık doğasını ortaya çıkaran, cinsiyetlendirilmiş ebeveynlik ve toplumsal cinsiyetin somutlaştırılmasının kesimselliği üzerine yapılan akademik çalışmaları incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın önemi, hegemonik ideolojiler ve düzenleyici söylemler karşısında bir sapma ve direniş noktası olarak çocukların failliğine yönelik yapmış olduğu vurgudur.

Anahtar kelimeler: Çocuk antropolojisi, çocuk yetiştirme pratikleri, çocuk failliği, cinsiyetlendirilmiş ebeveynlik

Gender has consistently been a contentious and contested terrain within the political dialogue in Turkey, serving as one of the primary sites for the dissemination of normalizing state narratives. Recent enforcement and policies have shown us that "collective moralities and neoliberal rationalities for the making of biopower" (Korkut & Eslen-Ziya, 2017) of the state have paved the way for further exoticization of the female presence into the thorny jungle of motherhood and care. Yet, resoundingly echoing in rallies, counter-rhetoric incongruously vilifies the West, an ambiguous other, the epicenter of the neoliberal wave, the ultramodern variant of Western ideology. In this moralizing state project of idealized nuclear families (Sirman, 2007, p. 189), a project seeking to restore the "moral fabric of the family" (Kocamaner, 2017), "crisis of the family or the deterioration of family values" (Kocamaner, 2019, p.

Atf için / Cite as:

Yılmaz, O. C. (2023). Imagined families, contested childhoods: Doing gender as subversive deviances of children's agency. *Antropoloji*, (45), 34–43. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1123573>

496), children's displacement from exerting their agency has been thrown under attempts to re-position them "as appreciative subjects of their benevolent protectors" (Babül, 2015, p. 117).

Amidst the political transformations and the reconfiguration of the welfare and the family, the discourse surrounding gender in Turkey has undergone significant transformations, shifting from discussions on honor and shame to regulating gender norms in child-rearing and new forms of parenthood. The research conducted in various geographic localities in Turkey is directed toward the intersectional analyses of the Turkish welfare systems in conjunction with regulated parental practices (Dedeoğlu & Elveren, 2012; Yazıcı, 2012; Zafer Kuş, 2012). The configuration of family structures in Turkey has been significantly influenced by the neoliberal-conservative welfare policies implemented by the current Turkish state, which are perceived to contrast starkly with the allegedly weak parental ties prevalent in the West (Yazıcı, 2012, p. 107). The current government assigns great importance to the family unit and has endeavoured to reintegrate children into parental care, thereby lifting the governmental burden of institutionalized care. Parents are urged to uphold local traditions and values to resist the perceived corrupt influences of the West (Yazıcı, 2012, p. 107). The current state apparatus has sought to instil national values and state ideology in children under residential care, thereby rendering the family unit an area of political discourse and regulative implementation. These regulative and discursive forces have created paradoxes between the sought-after modernity and the imagined moral transgressions of the West. It is noteworthy that divergent parental practices contest the ever-changing idealization of the family unit. In this sense, the "locally specific practices of selfhood and the dynamics of global positioning" (Lewellen, 2002, p. 94) are crucial constituents of variant parental forms.

The fluctuations between Kemalist and Islamist ideologies in urban Turkey have been addressed by various scholars (Navaro-Yashin, 2002; Özyürek, 2006; White, 2002). The discrepancies arising from divergent ideologies have resulted in the emergence of alternative modernities, which seek to oppose the hegemonic ideologies of the state. These alternative modernities are parallel to, reflective of, and often formed in relation to Western secular modernity. The Atatürk Revolution is enacted through the performance of fragmentation, class and status consciousness, and the unsettling and isolating feeling of not being quite modern enough and the need to catch up (Deeb, 2006, p. 33): "Whenever I sense the absence of Western eyes, I become my own Westerner" (Pamuk, 2004, p. 288). Thus, I consider the necessity of a more diligent consideration of the local's

reckless strive toward 'modernity as an ideal practice' through family structuring and child-rearing practices, which I address as "becoming their own 'Westerners'".

The present conservative discourse in Turkey is marked by the gendering of the 'strengthened family' project, which is discernible in the rhetorical language, the regulative policies implemented against the nuclear and secularist parental formations, and the globalized practices of the imagined Western modernities (Yazıcı, 2012, p. 110). The current state officials' rhetoric distances themselves from the early modernizers of Turkey and their ideology and, conversely, embraces a conservative discourse that advocates for three-generational family structures. This extended household model includes grandparents, where children are regarded as passive receivers. The state's ideological slogan of 'strong family, strong society' reinforces subordinating forms of gender normativity and conventional gender roles, which promote women's adherence to conservative positions within the household (Cindoglu & Unal, 2017).

Having explicated the contentious state of the child, the regulative moralities that encompass parental practices, and the normalizing discourses that fashion a non-agentive citizen-child model, I seek to examine foreign scholarship that demonstrates an expanded interest in ethnographic investigations into the less scrutinized, monitored, and regulated zones and moments of childhood, such as leisure and play activities. Such studies are critical in creating opportunities for a sense of children's subversive re-territorialization through non-constraining liberties that the child's agency may foster. To this end, I first present relevant conceptualizations of gender embodiment and performance that can navigate our anthropological inquiry, then provide an analysis of the anthropological concept of the family, referencing ethnographies from the anthropology of childhood. Subsequently, I aim to address emerging methodologies and alternative conceptualizations that place greater emphasis on children's agency. With these considerations in mind, I wish to offer a glimpse of the subversive potentialities and agentive possibilities that the idiosyncratic and unconventional expression of children's agency carries as a genesis of resistance and a birthplace for new forms of childhood in Turkey.

Gender embodiment in childhood

The anthropological inquiry into gender entails the utilization of multiple theoretical frameworks in conducting ethnographic research. One such framework posits that children, being highly receptive to social conventions, are socialized into gender roles, thereby perpetuating the transmission of cultural norms across

generations. Another framework emphasizes the mechanisms by which children internalize, enact, and reproduce cultural patterns pertaining to gender in their daily lives. Thirdly, the extent to which children become familiar with their culture is inextricably linked to the extent to which it is practiced within the practices of everyday life of their parents. Such routines, which encompass an array of activities ranging from mealtime and bedtime rituals to family visits and household chores, have been identified as “primary mechanisms bringing culture to and into the mind of the child” (Weisner, 2015, pp. 451-458). Last but not least, children’s agency has become an emergent aspect of ethnographic research that requires new methodologies and *a turn into children’s ontology*.

Gender embodiment is a multifaceted phenomenon encompassing how individuals express their gender identity through bodily, behavioural, and social practices. Anthropological theories of gender strive to explicate how gender roles, identities, and relations are constructed, negotiated, and enacted in various cultural contextual settings. These theories foreground the social and cultural underpinnings that shape individuals’ experiences and expressions of gender and the interplay of gender with other identity markers such as social class and sexuality. They underscore the embodied nature of gender, whereby individuals learn to embody and experience gender through their engagements with their bodies, physical surroundings, and social milieus. Gender embodiment encompasses the external performance of gendered behaviors and roles and the internalized sense of self and identity that individuals experience as gendered beings. Existing yet emerging theorizations advocate for deconstructing and contesting established gender norms to cultivate more diverse, inclusive, and egalitarian forms of gender embodiment and expression.

The social construction of gender has prompted scholars to investigate the social origins of subjective identities of men and women, particularly regarding the imposition of gender on seemingly sexed bodies. Despite the existence of non-binary expressions of gender throughout history, normative gender representations have long been dominated by binary oppositions that exclusively define male and female, masculine and feminine. The hegemonic understanding of gender serves as both cultural constraints and opportunities for the emergence of subjective identities that are both culturally bound and subversive to the existing normativity.

Being interested in the cultural construction of subjective gender identities around the dominant discourse that constitute knowledge and social practices, I would like to refer to several conceptualizations of

gender based on how gendered culture comes into play practically. In light of this, I would like to refer to various conceptualizations of gender that explore how gendered culture operates practically. Different approaches have been adopted regarding the construction of gender; the Anglo-American and object relations theorists have focused on the impact of childhood experiences with parents, while the French School and post-structuralists have highlighted the centrality of language in communicating and representing gender. Jacques Lacan and his followers have emphasized the role of the unconscious in constructing subjective identities (Scott, 1996, pp. 152-180). Anthropologists who theorize the cultural and historical forms of subjectivity and identity have highlighted the physical body’s role as a product of biological sex in cultural continuity. According to Rubin, this refers to social constructs and arrangements that transform biological sexuality into a product of human activity (Rubin, 1975, p. 159). In this regard, Rubin draws attention to the concept of the unconscious and how childhood experiences are channeled toward an essentialist discourse of heterosexuality. To analyze the social formation of gender, I suggest a complementary and multi-perspectival approach that considers the three different constructive dynamics of gender, which are *authentic experience, language, and unconscious dispositions*. In this sense, I refer to the concept of gender as “actions, behaviors, and gestures as both the result of an individual’s identity as well as a source that contributes to the formation of one’s identity, which is continuously being redefined through speech acts and symbolic communication” (Cavanaugh, 2015). I address the influence of the postmodern performance theory, which is remarkably important to see the direction that the theorization of gender takes. One aspect that needs to be elaborated on is that there is an intentional reason why I address the concept of the performativity of gender.

As explained by Kroløkke, Derrida’s claim about the source of performativity is crucial; he sees the power of the performative as something that comes from their iterability, or repetitiveness in other words (Kroløkke, 2006, p. 38). Thus, a significant part of performativity, that is, “a ritualized production,” depends on the repetitiveness of the acts (Butler, 1999, p. 60). Given the standpoint that gender is not a preexisting notion but rather a construct that is shaped by the performance of gendered behaviors, it is vital to recognize that the identity attributed to gender is not a fixed attribute but rather a product of the very acts that are conventionally perceived as emanating from it. This signifies that gender identity is not an autonomous aspect of one’s but rather an outcome of the performative enactment of gendered behaviors (Butler, 1999, p. 33). In this

regard, Butler's conceptualization of gender concerning children is crucial; a child is either "girlled" or "boyed" at birth, and such repeating "girling" and "boying" leads the child to explore which gendered group they belong to and what gendered norms exist for each group (Butler, 1993, p. 7). According to Butler, the repeated enactment of gendered behaviors plays a crucial role in a child's acquisition of gender knowledge, ultimately forming a gendered subject. Butler posits that one's constructed self is established through a network of embodied signs and discursive practices (Butler, 2014).

It is thus inevitable that the realization of gender norms in routine and commonplace activities is implicated in developing our sense of subjectivity, as "hegemonic social conventions and ideologies are continuously scripting our most personal gendered acts" (Felluga, 2011). In a parallel vein, by repeatedly engaging in gendered practices, gendered standards are reproduced, transmitted, and eventually revised. However, in addition to gender performativity, I wish to introduce the notion of subversion. This involves confronting the prevailing social conventions and ideologies of gender and then subverting them. While gender performance does not necessarily entail the inevitability of reproduction, it should be emphasized that the performance of gender itself is the conduit that enables subversion. The subversion of gender ensues upon the initial confrontation of pre-existing social norms and ideologies of gender, followed by the deliberate act of subverting them. The incessant reiteration of gendered practices in our everyday routines substantiates and perpetuates gender norms, ultimately resulting in their dissemination and eventual reproduction. Nevertheless, it is crucial to integrate the concept of subversion with gender performativity. Subversion materializes when individuals initially challenge and question prevailing social conventions and ideologies related to gender, followed by the disruption and upending of said norms.

Although gender performance does not automatically lead to the reproduction of societal standards, it is essential to note that performing gender itself creates the opportunity for subversion to occur. In other words, referring to Butler's argument on subversion, "I do think that for a copy to be subversive of heterosexual hegemony, it has to both mime and displace its conventions" (Kotz, 1992), I consider how subversion of normativities can be possible through children's exertion of agency as acts of resistance and co-creation to decenter and dismantle. The performativity theory is aptly positioned to tackle the issues of individual agency, presenting particular challenges in bridging the chasm between parental intentions and actions. Discrepancies may arise when parents aspire

for specific outcomes for their children, but their child-rearing practices and conduct may lead to consequences that oppose their objectives. Consequently, gender norms may be inadvertently reproduced through actions even when such actions are not intended. In such cases, parental practices can serve as both the effects and the reiterations of the same actions, leading to a vicious cycle. Only through children's agency can such a gendering cycle be disrupted.

A conceptual language allows the possibility for "negation, resistance, reinterpretation, the play of metaphoric invention and imagination" (Scott, 1996, pp. 152-180). Incorporating language and the body as embodied signs and discourse elements is a critical aspect of gender performativity. Exploring how gender performance is manifested through language and the body is essential to understanding the iterative nature of gender construction. In particular, language is a vital semiotic resource that facilitates the implementation of social sentiments, identities, and beliefs through gendered narratives and language ideologies. These elements are powerful tools for constructing and reinforcing gender norms (Duranti, 2003, 2004). Considering how performativity theory suggests copying or imitating gender, similarly, Jerome Bruner, in his *Life as Narrative* book, states that "Narrative imitates life, life imitates narrative" (Bruner, 2004, p. 692). Likewise, anthropologists Ochs and Capps (2002) hold that the narrative and self are inseparable. The use of language suggests a broader context than being a mere verbal resource. For instance, body language through gendered gestures is crucial to language analysis in a social learning process. As a way of "permanent internalization of the social order in the human body" (Eriksen & Nielsen, 2001, p. 130), it is vital to consider the embodiment of these social orders within the confines of the movements and gestures of the body and how the body serves as an embodied social tool for the implementation of cultural orders (Marchand, 2010; Ingold, 2000). Inspired by Bourdieu and Giddens, Reckwitz emphasizes the significance of routines "social practices are bodily and mental routines" (Reckwitz, 2002, p. 256) while he addresses the emergence of a crisis forming new routines. In light of the intricate relationship between gender performativity and daily routines, he contends that practice theorists have given inadequate attention to the individual's agency, particularly in deviating from established norms through new routines. He posits that a remarkable space exists for an individual agency that is not wholly determined by the influence of cultural agents. It is within the understanding that children can be re-conceptualized as crucial agencies and as the "crossing point of practices of bodily and mental

routines” (Reckwitz, 2002, p. 256).

Sherry Ortner provides a subversive critique of the notion that culture is unchanging and solely replicated, positing instead that performativity can give rise to subversive and deviant forms. For example, Ortner contends that individuals can operate as autonomous agents, free from strict adherence to societal norms and able to transgress them. (Ortner, 2006). Similarly, Connell reminds us of the dialectical aspect of gender, as opposed to being passive receptors of gendering, in which the subject has the potential to constitute subjective forms of gender in return: “It has become increasingly clear that different masculinities are produced in the same cultural or institutional setting” and that “the relationships constructing masculinities are dialectical, not necessarily corresponding to the one-way causation of a socialization model” (Connell, 2005, pp. 36-37).

Hence, our research should explore the prospect of negation, resistance, and reinterpretation of social practices and the gendered habitus by methodically collating and examining information on how children actively acquire gendered dispositions in their language and body socialization through child-rearing practices. This necessitates investigating the culturally gendered narratives that foster the non-agentive and non-inclusionary perpetuation of gender performativities.

Navigating Complexities: Parents in Purgatory

The ambiguity zone, which is between an unquenchable ambition for emancipated forms of childcare and the ultimate wish to remain as the agents of cultural transmission and good citizens, calls attention to the need for a nuanced approach to child-rearing practices that acknowledges the complex interplay of political and cultural aspects that constitute variant parental child-rearing practices.

Anthropological scholarship regards the family as a crucial social and cultural agent that wields considerable influence over how individuals experience and express their gender identities. This is particularly pertinent regarding child-rearing practices, which significantly influence how gender is conceptualized, internalized, and enacted within divergent cultural and social settings. At the intersection of the intricate interplay between regulated parental practices and the biopolitics of children, anthropological research unravels the gendering child-rearing patterns that perpetuate from one generation to the next through the intermediary mechanism of parental transmission. By conceptualizing the family as an ideological and symbolic construction that embodies a complex interplay of historical, cultural, and political factors (Stacey & Biblarz, 2001, p. 545), families are recognized as significant social

actors that operate in conjunction with the extended kinship network of family members. Finally, the cultural routines practiced and transmitted by families establish the conditions for children to encounter and internalize patterns that shape their individual and collective identities.

Drawing on a comprehensive fieldwork study conducted in rural Vietnam, anthropologist Rydstrom (2006) documented the interactions of parents and grandparents with boys and girls, uncovering instances of severe physical discipline employed by some fathers and grandfathers towards boys. This research suggests that paternal upbringing reinforces the idea of men as dominant and powerful but prone to violence (Rydstrom, 2006, p. 343). Thus, by conceptualizing the family as a site where gender formation begins, mothers and fathers actively convey diverse gendered roles and behaviors. It is also crucial to emphasize that the notion of family encompasses a broad range of individuals, including grandparents, siblings, and other related individuals who may act as child custodians. Similarly, the involvement of diverse influential voices in a child’s upbringing may give rise to conflicting gender ideologies and actions among household members, ultimately affecting the child’s gender identity.

Culture is not acquired through a monodirectional process; children also contribute to the emergence of new cultural practices and the reproduction of existing ones. (Hirschfeld, 2002, pp. 611-627). Situated in the center of the contested politics of culture, Children possess the capacity to exercise agency and make informed decisions. Children may experience tensions with family members or interactions with non-parental figures that may compel them to shift their attention toward alternative definitions and practices, prompting them to exercise their agency selectively. Over the past decade, although not limited, social learning has emerged as a significant research concept in ethnographic studies, particularly in relation to the study of childhood. In 2010, Lancy and colleagues edited an extensive compilation titled *The Anthropology of Learning in Childhood* (Bolin, 2006; Lancy *et al.*, 2010). These studies show us that there has been a broadened understanding and affirmation of the child’s agency in social learning (Gaskins, 2008; Lancy, 2012; LeVine, 2007). In Trawick’s *Enemy Lines: Warfare, Childhood, and Play in Batticaloa*, she highlights her approach by emphasizing agency: “I had no special theory in mind, except that children exercise agency; they knowingly act on their worlds to change those worlds” (Trawick, 2007, p. 5).

Similarly, Kusserow’s work among both upper and working-class in Manhattan and Queens communities explored the intersectionality of social class, normative

child-rearing practices, and children's agency (Kusserow, 2004). Kosminsky and Daniel (2005) conducted a year-long ethnographic study to explore the role of children's agency in the social construction of gender in a low-income urban neighborhood in Marília, Brazil. They conducted interviews with the children and observed their play to gain a deeper understanding of how gender is constructed through children's actions while also recognizing the influence of parents and other relatives in shaping gendered play behaviors, such as mothers discouraging boys from playing with dolls while encouraging girls to do so. By examining leisure-time activities, ethnographies can offer new opportunities to explore children's agency. Street games, in particular, provide a valuable vantage point from which to observe the gender relations that emerge among children (Kosminsky & Daniel, 2005, p. 32).

The independent relationships that children form on their own accord possess the potential to either bolster the limits imposed by gender-based stereotypes or dismantle those very same boundaries. This duality can be attributed to the fact that children's interactions with one another are heavily influenced by various factors, including but not limited to the broader cultural values and social norms to which they are exposed, as well as their own experiences and beliefs. Therefore, these interactions can either solidify pre-existing gender roles and expectations or provide a means for resisting them.

A turn to ontology in childhood

Ethnographic work researching the worlds of children (see McCarthy *et al.*, 2003, Brembeck *et al.*, 2004; Lancy, 2008; Montgomery, 2009) shows a fragmentary history with insufficient yet emerging attention to children's agency (LeVine, 2007). Despite the renewed interest, ethnographic studies of childhood or child-rearing remain challenging (Froerer, 2009, pp. 3-27; for exceptions see Stafford, 1995; Morton, 1996; cf. Hirschfeld, 2002). The existing research shows us the variant practices in parenting but also reflects on the theoretical concerns over class and social inequalities, reminding us that parental approaches in child-rearing cannot be explored without a detailed understanding of the broader social and economic contexts in which they occur (Kusserow, 2004). An expanding body of academics in the field of childhood studies has called for a more critical examination and theorization of children's agency (see Esser *et al.*, 2016; Spyrou, 2018), a more diligent approach to its theoretical content, and its implementation as always being beneficial to analysis and practice (Sutterlüty & Tisdall, 2019, p. 183), new methodologies with a focus on relationality intersecting materiality and non-human agents (Prout,

2004; Gallagher, 2015; Gallagher, 2019; Sultan & Andresen, 2019), and lastly context-based and relational analysis of agency that “needs to be viewed as a relational concept, an effect of complex shifting social arrangements” (Wyness, 2015, p.13), acknowledging the intergenerational agents in the making of childhoods (Leonard, 2016; Punch, 2016).

For several reasons, the study of children's agency is significant in academic discourse. Firstly, it contests the conventional understanding that childhood is a phase characterized by passivity, dependence, and powerlessness. Secondly, it gives us a glimpse into how children negotiate their social and cultural environments, resist or conform to dominant cultural norms, and create new cultural practices and meanings. Thirdly, it highlights the social and cultural forces that mold the existence and perceptions of children, comprising how they are instructed, tutored, and assimilated into their respective societies.

In this regard, I would like to refer to the concept of “idioms of childhood” (Nolas *et al.*, 2018), which has significant implications for children's agency, as they shape children's perceptions of themselves, their relationships with others, and their possibilities for action. These idioms can enable and constrain children's agency, depending on how they are interpreted and enacted. Similarly, Clark (2017) emphasizes the importance of listening to children as a crucial aspect of understanding their experiences, perspectives, and agency. She argues that children's voices are often marginalized or ignored in societal discourses, policies, and practices, negatively affecting their well-being and development. To address this issue, Clark proposes a framework for listening to children that include four dimensions: respecting children's voices, understanding their perspectives, responding to their needs, and enabling their participation.

An emergent approach articulated within utopian studies holds particular importance in understanding how oppositional or divergent social practices can engender new or slightly modified social institutions that deviate from established conventions. (Levitas, 2013, p. 13). Utopian studies pertain to the scholarly inquiry of utopian contemplation and praxis, which entails envisioning and actualizing alternate societal constructs that are more equitable and gratifying. Levitas posits that utopian reflection and praxis are crucial in constructing a more democratic and inclusive society that fosters the agency and well-being of all its constituents, including children who participate in utopian thought and practice. She asserts that children possess a distinctive perspective on social and cultural existence, needing to be more indoctrinated into hegemonic cultural norms and practices. This exceptional viewpoint enables

children to conceive and actualize alternative visions of society that challenge and transfigure existing systems of power and inequality (Levitas, 2013).

Moss and Petrie (2002, p. 113) contend that children's agency, denoting their self-directed action and decision-making ability that impacts their lives, is closely intertwined with their spaces. To enhance children's agency, it is necessary to offer spaces that cater to their distinct requirements and interests, facilitating greater control over their physical environment. Moss and Petrie (2002) advocate for children's spaces that allow for diverse activities and interactions, inspiring their imagination, discovery, and independence. Empowering children to influence their physical surroundings, for instance, by shaping their spaces, can generate a sense of ownership and accountability, fostering their capacity to exercise agency.

The study of children's agency has been approached in various ways, including one that examines how their material and social environments influence their agency. This approach posits that the extent of children's agency is determined by the material and social resources available to them. Materiality, which encompasses the physical and social environment in which children exist, including the objects, spaces, and social relationships that shape their experiences and agency, is a critical factor in this intersectional perspective. This conceptualization emphasizes the importance of investigating children's material and social circumstances to gain insight into how their contexts enable or constrain their agency. To understand children's agency and how childhood and children are formed, scholars need to increasingly consider the materiality of children's lives (Spyrou, 2019, p. 318). Spyrou argues that childhood studies should adopt an ontologically orientated perspective, which focuses on the fundamental nature of childhood and child existence, to aid in comprehending the intricate and dynamic processes involved in the creation and experience of childhood. Spyrou suggests that an ontologically-focused approach should concentrate on three key areas. Firstly, it should consider the materiality of childhood, which includes the physical and social environments, objects, technologies, and cultural meanings that shape children's experiences. Secondly, it should consider the relationality of childhood, which refers to the social and cultural contexts and relationships that shape children's experiences of agency, identity, and belonging. Finally, it should focus on the temporal dimensions of childhood, encompassing the historical, cultural, and social contexts that shape children's experiences over time (Spyrou, 2019, pp. 316-323).

Conclusion

The heterosexual family ideal has been positioned as an ideological apparatus to uphold and perpetuate hegemonic moral discourse and normative frameworks. This has necessitated a meticulous approach to the interdependency of childhood and parenthood. Accordingly, ethnographies of childhood are directed to inevitably consider the contemporary cultural-political discourse on family while also exploring how those established normative child-rearing practices face resistance from the globalizing forms of both parenthood and childhood (Thelen & Haukanes, 2010).

Similarly, Prout, Spyrou, and Thomas open up non-categorical horizons in their ungendered conceptualization of children, underlining the agentic possibilities in unpicking culture-specific notions of gender and sexuality (Stryker *et al.*, 2019, p. 306). Accordingly, I contend that embracing such a theoretical position could unveil unmapped avenues for ethnographies exploring the fluctuant intricacies of gender and sexuality. The approaches proposed in this review study have the potential to uncover new research directions, providing insights into the complex and fluid condition of gender and sexuality. By emphasizing childhood ontologies and enhancing the scholarly research on children's agency, ethnographies on childhood and parental practices can contribute to the recognition of children as subversive agents vis-à-vis gendered inequalities and social relations.

A more extensive understanding of children's agency is capable of forming emancipatory and non-cisnormative methodologies in the examination of (a) parental attitudes towards the gendered socialization of children within the household and broader environmental and urban contexts, (b) alternative child-rearing practices in the cultural transmission of gender roles, and (c) the ongoing and potential subversive implications of such practices. By cultivating divergent modalities of citizenship that advocate for social justice and equality, children's agency creates the capacity to confront the exclusionary biopolitical and neoconservative policies prevalent within the Turkish family structure, as well as critically examine and contest androcentric regulatory frameworks and discursive ideologies. By exercising agency, children enable possibilities for challenging the exclusory forms of childhood and contribute to fostering an inclusive and egalitarian conception of citizenship that acknowledges the rights and needs of all.

Acknowledgements

I want to express my sincere gratitude to my former

supervisor, Dr. habil. Patricia Zuckerhut, for her invaluable guidance and unwavering support during my doctoral research. Her expertise and insights were crucial in shaping and navigating my future research.

References

- Babül, E. (2015). The paradox of protection: Human rights, the masculinist State, and the moral economy of gratitude in Turkey. *American Ethnologist*, 42(1), 116–139. <https://doi.org/10.1111/amet.12120>
- Bolin, I. (2006). Growing up in a culture of respect: Child rearing in Highland Peru. The University of Texas Press. <https://doi.org/10.7560/709829>
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of sex*. Routledge.
- Butler, J. (1999). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*, 15th edition. Routledge.
- Butler, J. (2004). *Undoing gender*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203499627>
- Brembeck, H., Johansson, B., & Kampman, J. (Eds.). (2004). *Beyond the competent child: Exploring contemporary childhoods in the Nordic welfare societies*. Roskilde University Press.
- Bruner, J. (2004). Life as narrative. *Social Research: An International Quarterly*, 71(3), 691–710. <https://doi.org/10.1353/sor.2004.0045>
- Cavanaugh, J. R. (March 10, 2015). Performativity. *Oxford Bibliographies in Anthropology*. Retrieved May 4, 2019, from <https://doi.org/10.1093/obo/9780199766567-0114>
- Cindoglu, D., & Unal, D. (2017). Gender and sexuality in the authoritarian discursive strategies of 'New Turkey.' *European Journal of Women's Studies*, 24(1), 39–54. <https://doi.org/10.1177/1350506816679003>
- Clark, A. (2017). *Listening to young children: A guide to understanding and using the Mosaic approach*, Expanded third edition. National Children's Bureau.
- Connell, R. W. (2005). *Masculinities*, Second edition. University of California Press/Polity Press.
- Deeb, L. (2006). *An enchanted modern: Gender and public piety in Shi'i Lebanon*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400840786>
- Duranti, A. (2003). Language as culture in U.S. anthropology: Three paradigms. *Current Anthropology*, 44(3), 323–347. <https://doi.org/10.1086/368118>
- Duranti, A. (Ed.) (2004). *A companion to linguistic anthropology*. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470996522>
- Eriksen, T. H., & Nielsen, F. S. (2001). *A history of anthropology*. Pluto Press.
- Esser, F., Baader, M. S., Betz, T., & Hungerland, B. (Eds.) (2016). *Reconceptualising agency and childhood: New perspectives in childhood studies*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315722245>
- Felluga, D. (January 31, 2011). Modules on Butler: On Performativity. *Introductory Guide to Critical Theory*. Purdue University. Received May 4, 2019 from <https://www.claspurdue.edu/academic/english/theory/genderandsex/modules/butlerperformativity.html>
- Froerer, P. (2009). Ethnographies of childhood and child-rearing. *Reviews in Anthropology*, (38)1, 3–27. <https://doi.org/10.1080/00938150802672923>
- Gallagher, L. A. (2015). Theorizing identities in early childhood. In A. Farrell, S. L. Kagan, & E. K. M. Tisdall (Eds.), *The SAGE Handbook of Early Childhood Research* (pp. 118–132). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781473920859>
- Gallagher, M. (2019). Rethinking children's agency: Power, assemblages, freedom and materiality. *Global Studies of Childhood* 9(3), 188–199. <https://doi.org/10.1177/2043610619860993>
- Gaskins, S. (2008). Children's daily lives among the Yucatec Maya. In R. A. LeVine, & R. S. New (Eds.), *Anthropology and child development: A cross-cultural reader* (pp. 280–288). Wiley-Blackwell.
- Hirschfeld, A. L. (2002). Why do not anthropologists like children? *American Anthropologist*, 104(2), 611–627. <https://doi.org/10.1525/aa.2002.104.2.611>
- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment essays on livelihood*. Routledge.
- Kocamaner, H. (2017). Strengthening the family through television: Islamic broadcasting, secularism and the politics of responsibility in Turkey. *Anthropological Quarterly*, 90(3), 675–714. <https://doi.org/10.1353/anq.2017.0040>
- Kocamaner, H. (2019). Regulating the family through religion. *American Ethnologist*, 46(4), 495–508. <https://doi.org/10.1353/anq.2017.0040>
- Korkut, U., & Eslen-Ziya, H. (2017). Politics and gender identity in Turkey: Centralised Islam for socio-economic control. <https://doi.org/10.4324/9781315405384>
- Kosminsky, E., & Daniel, L. (2005). *Toys and games: Childhood in the Parque das Nações Favela in Brazil*. [https://doi.org/10.1016/S1537-4661\(04\)10003-2](https://doi.org/10.1016/S1537-4661(04)10003-2)
- Kotz, L. (1992). The body you want: An interview with Judith Butler. *Artforum*, 31(3), 82–89. <https://www.artforum.com/print/199209/the-body-you-want-an-interview-with-judith-butler-33505>
- Kroløkke, C., & Sørensen, A. S. (2006). Gender communication theories and analyses: From silence to performance. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452233086>
- Kusserow, A. (2004). *American individualism: Child rearing and social class in three neighborhoods*. Palgrave Macmillan.
- Lancy, D. F. (2008). Recent developments in the anthropology of childhood. *Anthropology News*, 49(4), 9–9. <https://doi.org/10.1525/an.2008.49.4.9>
- Lancy, D. F. (2012). Why anthropology of childhood? A brief history of an emerging discipline. *AnthropoChildren*, 1(1), 1–17.

- <https://popups.uliege.be/2034-8517/index.php?id=918>
- Lancy, D. F., Bock, J., & Gaskins, S. (Eds.). (2010). *The anthropology of learning in childhood*. AltaMira Press.
- Leonard, M. (2016). The sociology of children, childhood and generation. SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781529714494>
- LeVine, R. A. (2007). Ethnographic studies of childhood: A historical overview. *American Anthropologist*, 109(2), 247–260. <https://doi.org/10.1525/aa.2007.109.2.247>
- Levitas, R. (2013). *Utopia as method: The imaginary reconstitution of society*. Palgrave Macmillan
- Lewellen, T. C. (2002). *The Anthropology of globalization: Cultural anthropology enters the 21st century*. Bergin & Garvey.
- Marchand, T. H. J. (Ed.). (2010). *Making knowledge. Explorations of the indissoluble relation between mind, body, and environment*. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444391473>
- Moss, P., & Petrie, P. (2002). *From children's services to children's spaces*. Routledge Falmer.
- McCarthy, J. R., Edwards, R., & Gillies, V. (2003). *Making families: Moral tales of parenting and step-parenting*. Routledge.
- Montgomery, H. (2009). *An Introduction to childhood. Anthropological perspectives on children's lives*. Wiley-Blackwell.
- Morton, H. (1996). *Becoming Tongan: An ethnography of childhood*. The University of Hawaii Press. <https://doi.org/10.1515/9780824840495>
- Navaro-Yashin, Y. (2002). *Faces of the state: Secularism and public life in Turkey*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9780691214283>
- Nolas, S.-M., Aruldoss, V., & Varvantakis, C. (2018). Learning to listen: Exploring the idioms of childhood. *Sociological Research Online*, 24(3), 1–20. <https://doi.org/10.1177/1360780418811972>
- Ochs, E., & Capps, L. (2002). *Living narrative: Creating lives in everyday storytelling*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674041592>
- Ortner, S. B. (2006). *Anthropology and social theory: Culture, power, and the acting subject*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822388456>
- Özbay, C., & Öktem, K. (2021). Turkey's queer times. *New Perspectives on Turkey*, 64, 117-130. <https://doi.org/10.1017/npt.2021.4>
- Özyürek, E. (2006). Nostalgia for the modern: State secularism and everyday politics in Turkey. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822388463>
- Pamuk, O. (2004). *Istanbul: Memories and the city*. Vintage International.
- Prout, A. (Ed.). (2004). *The Future of Childhood* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203323113>
- Punch, S. (2016). Exploring children's agency across majority and minority world contexts. In F. Esser, M. S., Baader, T. Betz, & B. Hungerland (Eds.), *Reconceptualizing agency and childhood: New perspectives in childhood studies* (pp. 183–196). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315722245>
- Reckwitz, A. (2002). Toward a theory of social practices: A development in culturalist theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5(2), 243–263. <https://doi.org/10.1177/1368431022225432>
- Rubin, G. (1975). The traffic in women: Notes on the “political economy” of sex. In R. R. Reiter (Ed.) *Toward an anthropology of women* (pp. 157-210). Monthly Review Press. <https://philpapers.org/rec/RUBTTI>
- Rydstrom, H. (2006). Masculinity and punishment: Men's upbringing of boys in rural Vietnam. *Childhood*, 13(3), 329–348. <https://doi.org/10.1177/0907568206066355>
- Sirman, N. (2005). The making of familial citizenship in Turkey. In E. F. Keyman, & A. İçduygu (Eds.), *Citizenship in a global world: European questions and Turkish experiences* (pp. 147–172). Routledge.
- Scott, J. W. (1996). *Feminism & history*. Oxford University Press.
- Stacey, J., & Biblarz, T. (2001). (How) Does the sexual orientation of parents matter? *American Sociological Review*, 66(2), 159-183. <https://doi.org/10.2307/2657413>
- Spyrou, S. (2018). *Disclosing childhoods: Research and knowledge production for critical childhood studies*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-47904-4>
- Spyrou, S. (2019). An ontological turn for childhood studies? *Children & Society*, 33(4), 316-323. <https://doi.org/10.1111/chso.12292>
- Stryker, R., Boddy, J., Bragg, S., & Sim-Schouten, W. (2019), The future of childhood studies and *Children & Society*. *Children & Society*, 33(4), 301-308. <https://doi.org/10.1111/chso.12345>
- Stafford, C. (1995). *The roads of Chinese childhood: Learning and identification in Angang*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511586347>
- Sultan, A., & Andresen, S. (2019). ‘A child on drugs’: Conceptualising childhood experiences of agency and vulnerability. *Global Studies of Childhood*, 9(3), 224–234. <https://doi.org/10.1177/2043610619860996>
- Sutterlüty, F., & Tisdall, E. K. M. (2019). Agency, autonomy, and self-determination: Questioning key concepts of childhood studies. *Global Studies of Childhood*, 9(3), 183–187. <https://doi.org/10.1177/2043610619860992>
- Thelen, T., & Haukanes, H. (2010). *Parenting after the Century of the child: Travelling ideals, institutional negotiations, and individual responses*. Routledge.
- Trawick, M. (2007). *Enemy lines: Warfare, childhood, and play in Batticaloa*. The University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520938878>
- Weisner, T. S. (2015). Childhood: Anthropological aspects. In J. D. Wright (Ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*, 2nd edition (pp. 451–458). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12032-X>

White, J. (2002). *Islamist mobilization in Turkey: A study in vernacular politics*. The University of Washington Press.

Yazıcı, B. (2012). The Return to the family: Welfare, state, and politics of the family in Turkey. *Anthropological Quarterly*, 85(1), 103–140. <https://doi.org/10.1353/anq.2012.0013>

Yılmaz, Z. (2015). “Strengthening the family” policies in Turkey: Managing the social question and armoring conservative–neoliberal populism. *Turkish Studies*, 16(3), 371–390. <https://doi.org/10.1080/14683849.2015.1067863>

2023. Author(s).

This work is an open access article published under Creative Commons Attribution-NonCommercial ([CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)) license.

Huzurevinde ve ev ortamında yaşayan yaşlılarda beden kitle endisi (BKE) değerleri: Hatay örneği

Derya Atamtürk¹, Ali Rıza Can², Ayşegül Şahin³, Sadet Bıçak⁴, İzzet Duyar^{5*}

¹ Prof. Dr. | İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, İstanbul - Türkiye

² Dr. Öğr. Üyesi | Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Hatay - Türkiye

³ Arş. Gör. | İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, İstanbul - Türkiye

⁴ Doktorant | İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, İstanbul - Türkiye

⁵ Prof. Dr. | İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, İstanbul - Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

İzzet Duyar

İstanbul Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

Antropoloji Bölümü

Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6

34134 Laleli, Fatih - İstanbul/Türkiye

E-posta/E-mail: izzetduyar@gmail.com

Alındı/Received: 5 Aralık / December 2022

Düzeltildi/Revised: 25 Mart / March 2023

Kabul/Accepted: 12 Nisan / April 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

Öz

Bu çalışmada, Hatay ilinde doğmuş ve bu ilde yaşayan iki grup (ev ortamında yaşayanlar ile huzurevinde kalanlar) yaşlı nüfusta beden kitle endisi (BKE) değerleri karşılaştırmalı olarak irdelenmiştir. Çalışma Hatay'da benzer sosyoekonomik koşullara sahip, evde yaşayan 242 (114 erkek, 128 kadın), huzurevinde yaşayan 83 (57 erkek, 26 kadın) 65 yaş ve üstü bireyler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Yaşlılarla görüşülerek onların sosyal ve demografik özelliklerini ve genel sağlık durumlarını belirlemek amacıyla anket uygulanmıştır. Buna ek olarak bireylerden, standart ölçüm tekniklerine uyularak boy uzunluğu ve vücut ağırlığı olmak üzere iki antropometrik ölçü alınmıştır. Bu ölçülerden yola çıkarak BKE değerleri hesaplanmış ve malnütrisyon durumları (zayıflık, fazla kiloluluk ve obezite) değerlendirilmiştir. Araştırmamızın bulguları hem huzurevinde hem de kendi evinde yaşayan yaşlı bireylerin Türkiye genelinde saptanandan daha az zayıflık, fazla kiloluluk ve obezite sorunuyla karşı karşıya olduklarını göstermiştir. Bu durum her iki grubun da düşük sosyoekonomik gruba mensup olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Fazla kiloluluk oranı huzurevinde ve evde yaşayanlarda %34,4 oranında iken, obezite huzurevinde yaşayanlarda %38,4, evde yaşayanlarda ise %43,0 olarak bulunmuştur. Ayrıca huzurevinde yaşayan yaşlılarda kronik hastalıkların daha yüksek oranda olduğu ve daha düşük fiziksel aktivitede buldukları tespit edilmiştir. Genel sağlık durumu ve hareketlilik açısından daha dezavantajlı oldukları görülen huzurevi sakinlerinin, evde yaşayanlara göre daha az kilolu olmaları, günlük diyetin ve sağlık durumunun görece daha kontrol altında olmasıyla açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Yaşlılık, malnütrisyon, fazla kiloluluk, obezite, huzurevi

Giriş

Günümüz toplumlarının çoğunda —özellikle sağlık, beslenme, eğitim ve ekonomik alanlarındaki gelişmelere paralel olarak— ortalama yaşam süresi artmaktadır. Dünya genelinde 1950'li yılların başında doğumda yaşam beklentisi 50 yılın altında iken günümüzde bu değer

Body mass index (BMI) rates among elderly people living in a nursing home and their own home in Hatay, Turkey

Abstract

In this study, the body mass index (BMI) rates and malnutrition prevalence of the elderly population in two groups (those living at their own home and those staying in nursing homes) who were born and live in the province of Hatay, Southern Turkey, were examined comparatively. The study was carried out on 242 (114 males, 128 females) living at home and 83 (57 males, 26 females) living in nursing homes individuals aged 65 and over with similar socioeconomic conditions. Additionally, two anthropometric measurements, stature and body weight, were taken from individuals by following standard measurement techniques. BMI values were calculated and malnutrition status (leanness, overweight, and obesity) were evaluated. The findings of our study showed that elderly peoples living both in a nursing home and at their own home are less likely to face underweight, overweight and obesity problems than those determined in Hatay. While the rate of overweight is 34.4% in those living in nursing homes and at home, obesity is 38.4% in those living in a nursing home and 43% in those living at home. In addition, it has been determined that the elderly living in nursing homes have a higher rate of chronic diseases and have less physical activity. The fact that residents of nursing homes, who are seen to be more disadvantaged in terms of health and mobility, are less overweight than those living at home can be explained by the fact that their daily diet and health status are relatively more controlled.

Key Words: Aging, malnutrition, overweight, obesity, nursing home

70 yılın üzerine çıkmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020a). Bu genel gidişata uygun olarak Türkiye'de de doğumda yaşam beklentisi artarak kadınlarda 81,3 yıla, erkeklerde ise 75,9 yıla çıkmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020a). Yapılan demografik projeksiyonlar bu eğilimin önümüzdeki yıllarda da devam edeceğini ortaya koymaktadır. Nitekim günümüz toplumunda her

Atf için / Cite as:

Atamtürk, D., Can, A. R., Şahin, A., Bıçak, S., ve Duyar, İ. (2023). Huzurevinde ve ev ortamında yaşayan yaşlılarda beden kitle endisi (BKE) değerleri: Hatay örneği. *Antropoloji*, (45), 44–53.

<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1214884>

10 kişiden biri yaşlı iken, 2075’li yıllarda her üç kişiden birisinin yaşlı olacağı tahmin edilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2014).

Yaşlıların genel nüfus içerisindeki sayısal ve oransal artışları doğal olarak ailelerin yaş kompozisyonunu da değiştirmiştir. Rakamlarla ifade edecek olursak, Türkiye’de hanede yaşayan yaşlı nüfus giderek artarak %28,1’e ulaşmıştır ki bu hanelerin %23,1’inde yaşlılar tek başına yaşamaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020b). Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde yapılan Türkiye’de Aile Yapısı Araştırması’nın (ASPB, 2016) sonuçlarına göre aile içinde bakıma muhtaç yaşlı barındıran hane sayısı %5,9’dur (kırsalda %8,6, kentte %4,9). Bakıma muhtaç olan yaşlılar için ikinci alternatif kurumsal hizmet veren birimlerden yararlanmaktadır. ASPB (2016) istatistiklerinde Türkiye’de toplamda 350 huzurevinin olduğu ve buralarda bakılan yaşlı sayısının 23.352’ye ulaştığı belirtilmekte, ancak gelecekte bu istatistiklerin artacağı öngörülmektedir. Söz konusu gelişmeler, huzurevlerinde yaşayan yaşlıların yaşam koşulları ve sağlık yönünden daha detaylı bir şekilde ele alınmaları gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Gerek aile ortamında gerekse kurumlarda yaşayan yaşlılar için en önemli konulardan biri, fiziksel açıdan işlevselliğin ve kendine yeterliliğin mümkün olduğunca ileri yaşlara değin sürdürülebilmesidir. Bu özelliklerin sağlanması ve ileri yaşlara değin sürdürülebilmesinin başta gelen koşullarından biri de yaşlıların yeterli ve dengeli beslenme imkânlarına kavuşmuş olmalarıdır. Bunun sağlanamaması halinde “malnütrisyon” olarak bilinen beslenme bozukluğu ortaya çıkar (Omran ve Morley, 2000; Salihu vd., 2009; WHO, t.y.). Literatürde malnütrisyon (1) yetersiz beslenme, (2) fazla beslenme ve (3) aşırı beslenme şeklinde ifade edilen üç farklı kategoriye ayrılarak ele alınmaktadır (WHO, t.y.). Yetersiz beslenme diğer adıyla “zayıflık,” gereğinden daha az besinden yararlanılmasını; fazla beslenme (fazla kiloluluk) gereksinimden daha fazla besin alınmasını; aşırı beslenme (obezite) ise gereğinden çok daha fazla enerji alınmasını ifade etmektedir.

Malnütrisyonun belirlenmesinde, özellikle de geniş çaplı araştırmalarda, antropometrik tekniklere sıkça başvurulmaktadır (Bisai vd., 2008; Howard, 1996; Lin ve Wang, 2004; Kuczmarski vd., 2000; Perissinotto vd., 2002). Antropometrik ölçüler yetersiz beslenme, fazla kiloluluk, obezite, kas kütlesi kaybı, yağ kütlesi kazanımı ve yağ dokusunun bölgesel dağılımı gibi bireysel beslenme durumunu belirlemede kolayca uygulanabilen ucuz bir tekniktir (WHO, 1995). Beslenme durumunun belirlenmesinde genellikle boy uzunluğu, vücut ağırlığı, beden kitle endisi (BKE), deri kıvrımı kalınlığı ve çevre ölçüleri kullanılmaktadır (Atamtürk, 2010; Perissinotto vd., 2002; Santos ve Sichieri, 2005). Ancak bunlar içerisinde BKE, total yağ miktarıyla yüksek oranda

Tablo 1. Evde yaşayan ve huzurevinde yaşayan bireylerin yaş gruplarına ve cinsiyetlere göre dağılımı

Yaş grupları	Grup 1			Grup 2		
	Evde yaşayanlar			Huzurevinde yaşayanlar		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
65,0-69,9	29	28	57	18	6	24
70,0-74,9	26	24	50	5	6	11
75,0-79,9	22	28	50	11	2	13
80,0-84,9	21	24	45	9	6	15
85 ve üzeri	16	24	40	14	6	20
Toplam	114	128	242	57	26	83

korelasyon göstermesi nedeniyle en çok tercih edilen parametredir (Kuczmarski vd., 2000; Santos ve Sichieri, 2005).

Türkiye’de huzurevinde kalan yaşlılarda antropometrik ölçülerden yola çıkılarak malnütrisyon durumunu değerlendiren bir hayli çalışma gerçekleştirilmiştir (Güler, 2018; Kablan vd., 2020; Kaya ve Şahin, 2015; Rakıcioğlu vd., 2005; Şahinöz ve Şahinöz, 2020). Söz konusu çalışmaların bazılarında sadece huzurevinde kalanlar incelenmiş, bazılarında ise kurumlarda kalan yaşlılar ile evinde yaşayanlar karşılaştırılmıştır (Ekici vd., 2019; Güler, 2018). Çalışmaların ortak bir özelliği çoğunlukla büyük kentlerdeki huzurevlerinde gerçekleştirilmiş olmalarıdır. Buna karşılık kırsal alana yakın olan ve küçük kentlerdeki kurumlarda yapılan çalışmalar son derece azdır. Bu çalışmada Hatay ilinde doğmuş ve benzer sosyoekonomik koşullara sahip olup, ev ortamında ve huzurevinde yaşamını idame eden 65 yaş üstü yaşlılarda BKE dikkate alınarak malnütrisyon durumları irdelenecektir. Her iki gruptaki bireylerin malnütrisyonun görülmesi açısından benzerlik ve farklılıkları ortaya konularak, hayatımızda daha büyük yer kaplamaya başlayan huzurevlerinin dezavantajları ve avantajları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Gereç ve Yöntem

Araştırma, Hatay ilinde doğmuş ve bu ilde yaşamaya devam eden iki yaşlı grubu (65 yaş ve üzeri) üzerinde gerçekleştirilmiştir. Birinci grubu (Grup 1) aileleriyle ya da yakınlarıyla birlikte yaşayan yaşlılar oluşturmuştur. İkinci grupta (Grup 2) ise kamuya bağlı huzurevlerinde yaşayan yaşlılar yer almıştır. Evde yaşayan yaşlılara ev ziyaretleri yapılarak görüşülmüş ya da yaşlıların sağlık kuruluşlarına başvuruları esnasında görüşülmüş ve araştırmaya katılmaları sağlanmıştır. Kurumda kalanlar için ise Hatay Huzurevi Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezi ziyaret edilmiştir. Böylece evde yaşayan grupta görüşülen yaşlı sayısı 242 (114 erkek, 128 kadın), huzurevinde yaşayan yaşlı sayısı 83 (57 erkek, 26 kadın) olmuştur. Örneklemin yaş dilimlerine göre dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Gönüllülük esasına uygun olarak her bireye öncelikle araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiş ve kendilerinden hangi ölçülerin alınacağı ve ne tür bilgiler isteneceği anlatılmıştır. Araştırmaya katılmayı kabul eden yaşlılardan, sosyoekonomik ve demografik özelliklerini belirlemeye yönelik bilgiler derlenmiştir. Karaciğer sirozu, safra kesesi liyazisi, mide veya duodenal ülser, kronik böbrek yetmezliği, prostat hiperplazisi, kalça veya femur kırığı ve diğer kırıklar gibi belirgin rahatsızlıkları olan bireylerden ölçü alınmamıştır.

Yaşlıların beslenme durumu antropometrik ölçümler yardımıyla tespit edilmiştir. Bu amaçla kişilerin boy uzunluğu ve vücut ağırlığı ölçülmüş, ayrıca bu değişkenler kullanılarak BKE değerleri hesaplanmıştır. Antropometrik ölçümler Uluslararası Biyoloji Programı'nın (International Biological Programme, IBP) önermiş olduğu teknikler doğrultusunda alınmıştır (Duyar, 2000; Weiner ve Lourie, 1981). Antropometrik ölçümlerin alınmasında dikkat edilen hususlar şu şekildedir:

Boy uzunluğu

Bireyler ayakkabısız olarak topukları birleşik ve ayak parmakları arasında yaklaşık 60 derecelik açı bulunacak şekilde dik durmaları sağlandıktan sonra, baş üzerinde orta çizgide (median sagittal hat) yer alan en üst noktadan (verteks) yere kadar olan mesafenin ölçülmesiyle bulunmuştur. Ölçü, stadiometre ile milimetrik olarak ölçülmüştür.

Vücut ağırlığı

Bireylerin üzerinde minimum giysi bulunurken, hiçbir yere temas etmemeleri ve her iki ayaklarına eşit bir şekilde basmaları sağlandıktan sonra 100 grama duyarlı dijital tartıyla ölçülmüştür. Kişilerin üzerindeki minimal giysiler anket formuna not edilmiş ve daha sonra bu değerler ölçülen ağırlıktan düşülerek forma kaydedilmiştir.

Beden kitle endisi (BKE)

Giysi ağırlıkları düşüldükten sonra kaydedilen vücut ağırlığı değeri (kilogram olarak), metre cinsinden boy uzunluğunun karesine bölünmesi suretiyle elde edilmiştir. Yaşlıların beslenme durumları hesaplanan BKE değerlerinden yola çıkarak kategorize edilmiştir (WHO, 1995). Buna göre BKE <18,50 kg/m² bulunan bireyler zayıf, 18,50–24,99 kg/m² olanlar normal kilolu, 25,00–29,99 kg/m² olanlar fazla kilolu ve ≥30,00 kg/m² olanlar ise obez kabul edilmiştir.

İstatistiksel analiz

Araştırmaya konu olan gruplar öncelikle sosyodemografik ve antropometrik özellikleri açısından analiz edilmiş ve betimsel istatistikleri ortaya konulmuştur. Gruplar arasındaki farklılıklar tek yönlü varyans analizi (*one-way*

ANOVA) ve ki-kare analizi kullanılarak test edilmiştir. Gruplar arasındaki farklılıklarda istatistiksel anlam düzeyi $p \leq 0,05$ olarak kabul edilmiştir.

Etik uygunluk

Araştırmaya başlamadan önce Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 14.02.2019 tarih ve 10 numaralı karar ile izin alınmıştır. Ayrıca araştırmaya katılan yaşlılara ön açıklamalarda bulunularak onam ve izinleri alınmış, gönüllü katılım ilkesine bağlı kalınmıştır.

Bulgular

Örnekleme oluşturan iki grubun sosyoekonomik ve demografik özellikleri Tablo 2'de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Buradan da görüleceği üzere her iki grupta yer alan erkekler daha çok işçi-tekniKER ya da çiftçilikle yaşamlarını kazanmışlardır. Kadınların mesleklerine baktığımızda, ev hanımı olanların beklenildiği üzere her iki grupta da en yüksek orana sahip oldukları görülmektedir (evde yaşayanlarda %62,5, huzurevinde kalanlarda %80,8). Bu bulgular, hem Grup 1 hem de Grup 2'deki yaşlıların yüksek gelir getiren işlerde çalışmamış oldukları, diğer bir deyişle, ağırlıklı olarak orta ve alt sosyoekonomik seviyeye mensup oldukları anlamına gelmektedir.

Örnekleme eğitim seviyesi açısından irdelendiğinde evde (Grup 1) ve huzurevinde (Grup 2) yaşayan gruplarda okur-yazar olmayan birey sayısı benzerdir (Tablo 2). Evde kalan erkeklerin %17,6'sı, kadınların %65,6'sı, huzurevinde yaşayan erkeklerin %24,5'i, kadınların %69,2'si okur-yazar değildir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (2020a) araştırmasına göre Türkiye geneli için okur-yazar olmayanların oranı erkeklerde %6,1 kadınlarda ise %27,9'dur. Bahsi geçen araştırmanın bulgularına göre yaşlı nüfusta (kadınlar + erkekler) okur-yazar olmayanların oranı %18,3'tür. Bu veriler ışığında, çalıştığımız her iki grubun da eğitim seviyesi açısından Türkiye genelinden daha düşük eğitim aldıklarını ifade edebiliriz.

Gruplar medeni durumları yönünden karşılaştırıldığında, evde yaşayan erkek ve kadınların, huzurevinde yaşayanlara göre çok yüksek oranda evli oldukları görülmektedir. Evde yaşayan erkek ve kadınların sırasıyla %96,5'i ve %75,8'i evlidir. Huzurevi grubunda erkeklerin %70,2'i, kadınların %88,5'i evli değildir (Tablo 2). Türkiye İstatistik Kurumu'nun (2020a) verilerinde Türkiye'de yaşlı erkeklerin %83,7'sinin resmi nikâhla evli, %3,3'ünün boşanmış olduğu; yaşlı kadınların ise %2,6'sının hiç evlenmemiş, %45,4'ünün resmi nikâhla evli, %3,7'sinin boşanmış olduğu bilgisi vardır. Bu verilerden, huzurevinde kalanların medeni durum açısından Türkiye genelinden hayli farklı bir profile sahip oldukları söylenebilir. Benzer durum

Tablo 2. Evde yaşayan ve huzurevinde yaşayan yaşlı bireylerin sosyoekonomik ve demografik özellikleri

	Grup 1				Grup 2			
	Evde yaşayanlar		Huzurevinde yaşayanlar		Erkek		Kadın	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	n	%	n	%
Eğitim durumu								
Okur-yazar değil	20	17,6	84	65,6	14	24,5	18	69,2
Okur-yazar	26	22,8	17	13,3	5	8,8	2	7,7
İlkokul mezunu	49	43,0	18	14,1	29	50,9	5	19,2
Ortaokul mezunu	4	3,5	5	3,9	4	7,0	-	-
Lise mezunu	3	2,6	1	0,8	5	8,8	-	-
Üniversite mezunu	12	10,5	3	2,3	-	-	1	3,9
Çocuk sayısı								
0-2	11	9,7	17	13,3	23	40,3	13	50,0
3-4	29	25,4	30	23,4	15	26,3	8	30,8
5-6	36	31,6	39	30,5	11	19,3	5	19,2
7+	38	33,3	42	32,8	8	14,1	-	-
Meslek								
İşçi-tekniker	61	53,5	7	5,5	38	66,7	1	3,8
Çiftçi	52	45,6	41	32,0	15	26,3	3	11,6
Esnaf	-	-	-	-	3	5,3	1	3,8
Memur	1	0,9	-	-	1	1,7	-	-
Ev hanımı	-	-	80	62,5	-	-	21	80,8
Medenî durum								
Evli	110	96,5	97	75,8	17	29,8	3	11,5
Bekâr-dul	4	3,5	31	24,2	19	33,3	21	80,8
Boşanmış	-	-	-	-	21	36,9	2	7,7

Tablo 3. Evde ve huzurevinde yaşayan yaşlı erkek ve kadınların beden kitle endisi (BKE) değerleri

Yaş (yıl)	Erkek		Kadın		F	p
	Ort.	±SS	Ort.	±SS		
Evde yaşayanlar						
65,0-69,9	30,84	5,26	33,01	5,80	2,189	0,145
70,0-74,9	28,42	5,27	30,85	5,51	2,524	0,119
75,0-79,9	28,01	4,43	30,45	7,21	1,972	0,170
80,0-84,9	28,40	50,5	28,78	5,73	0,056	0,813
85 ve üzeri	27,09	3,14	28,38	5,71	0,672	0,417
Toplam	28,77	4,91	30,38	6,19	4,977	0,027*
Huzurevinde yaşayanlar						
65,0-69,9	27,96	5,87	33,75	8,59	3,480	0,076
70,0-74,9	28,48	3,37	28,96	6,12	0,024	0,881
75,0-79,9	25,61	5,88	36,18	4,09	5,726	0,036
80,0-84,9	32,40	10,12	26,35	4,17	2,630	0,129
85 ve üzeri	25,41	3,31	28,59	3,66	3,638	0,073
Toplam	26,67	4,90	31,33	7,27	11,783	0,001*

Not. Ort.: Ortalama, SS: Standart sapma

* $p < 0,005$

Tablo 4. Evde ve huzurevinde yaşayan yaşlı erkek ve kadınların beden kitle endisi (BKE) değerleri

Yaş (yıl)	Evde yaşayanlar		Huzurevinde yaşayanlar		F	p
	Ort.	±SS	Ort.	±SS		
Erkek						
65,0-69,9	30,84	5,26	27,96	5,87	3,052	0,087
70,0-74,9	28,42	5,27	28,48	3,37	0,001	0,980
75,0-79,9	28,01	4,43	25,61	5,88	1,722	0,199
80,0-84,9	28,40	50,5	32,40	10,12	1,137	0,295
85 ve üzeri	27,09	3,14	25,41	3,31	2,044	0,164
Toplam	28,77	4,91	26,67	4,90	6,927	0,009*
Kadın						
65,0-69,9	33,01	5,80	33,75	8,59	0,069	0,795
70,0-74,9	30,85	5,51	28,96	6,12	0,540	0,468
75,0-79,9	30,45	7,21	36,18	4,09	1,206	0,282
80,0-84,9	28,78	5,73	26,35	4,17	1,387	0,249
85 ve üzeri	28,38	5,71	28,59	3,66	0,007	0,934
Toplam	30,38	6,19	31,33	7,27	0,474	0,492

Not. Ort.: Ortalama, SS: Standart sapma

* $p < 0,005$

çocuk sayısında da görülmektedir. Evde yaşayan yaşlılar huzurevinde yaşayan yaşlılara göre daha çok çocukludur. Evde yaşayanlar ortalama 5,57 ($SS=2,8$), huzurevinde yaşayan yaşlılar ise ortalama 3,06 ($SS=2,8$) çocuk sahibidirler.

Evde kalan yaşlılar ile huzurevinde yaşayanların BKE değerleri Tablo 3'te verilmiştir. Buradan da görüleceği üzere, her iki grupta da hem erkeklerde hem de kadınlarda ortalama BKE değerleri yaş ilerledikçe azalmaktadır. BKE değerlerindeki azalma eğilimi 85 yaşından sonra daha belirgin hale gelmektedir. Yaş grupları özelinde değerlendirildiğinde, BKE değerlerinin cinsiyetler arasında istatistiksel düzeyde anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır.

Cinsiyetler arasındaki farklılıklar yaş dilimleri üzerinden ve toplam denek sayıları dikkate alınarak Tablo 3'te verilmiştir. Hem evde yaşayan grupta (Grup 1) hem de huzurevinde kalan grupta (Grup 2) yaş dilimleri açısından bariz farklılıklar gözlenmezken her iki grubun genelinde istatistiksel düzeyde anlamlı farklılık bulunmuştur (Grup 1 için $p < 0,05$; Grup 2 için $p < 0,001$).

Grup 1 ve Grup 2'deki erkek yaşlıların BKE değerleri yönünden karşılaştırılması Tablo 4'te yer almaktadır. Yaş dilimleri esasında baktığımızda ortalama BKE değerleri arasında farklılık olmasa da, tüm örneklemin karşılaştırılması evde yaşayan gruptaki (Grup 1) erkeklerin BKE değerlerinin daha yüksek değerlere sahip olduklarını ortaya koymaktadır ($p < 0,05$). Evde yaşayan (Grup 1) ve huzurevinde kalan (Grup 2) kadın yaşlılara baktığımızda ise, erkeklerden farklı olarak, ne yaş dilimleri açısından ne de toplam grup değerleri açısından farklılığın olmadığı gözlenmiştir (Tablo 4).

İncelememize konu olan yaşlıların malnütrisyon oranları (zayıflık, fazla kiloluluk, obezite) Tablo 5'te verilmiştir. Bu tablolardan da görüleceği üzere her iki grupta da zayıflık oranları oldukça düşüktür. Hatta evde yaşayan yaşlı erkeklerde ve huzurevindeki kadınlarda zayıf birey bulunmamaktadır. Evde yaşayan yaşlı kadınların sadece %1,6'sı zayıfken, huzurevinde yaşayan erkekler arasında bu oran %3,5 olarak tespit edilmiştir.

Zayıflığın aksine, ev ortamında ve kurumsal ortamda yaşayan yaşlılar arasında fazla kiloluluk ve obezite oranları hayli yaygındır. Ev ortamındaki yaşlıların %36,7'si fazla kilolu ve %43'ü obez olarak bulunurken huzurevinde yaşayan yaşlıların %32,5'i fazla kilolu ve %38,3'ü ise obez olarak bulunmuştur. Cinsiyetler yönünden karşılaştırılacak olursa, evde yaşayanlarda fazla kiloluluk erkek ve kadınlarda sırasıyla %42,1 ve %30,4, huzurevinde yaşayan erkek ve kadınlarda da yine sırasıyla %42,1 ve %22,9 olarak hesaplanmıştır. Obezite oranları evde yaşayan erkek ve kadınlarda ortalama %36,0 ve %50,0, huzurevinde yaşayan erkek ve kadınlarda ise %22,8 ve %53,8'dir (Tablo 5).

Fazla kiloluluk ve obezite oranları tek bir kategori altında toplanıp cinsiyet grupları açısından karşılaştırılmıştır (Tablo 6). Bu karşılaştırmada zayıf ve normal kilolu olanlar da tek bir kategori altında değerlendirilmiştir. Evde yaşayan kadınlarda ve erkeklerde fazla kiloluluk + obezite oranları birbirine yakın iken, huzurevinde yaşayan kadınlarda fazla kiloluluk + obezite oranı erkeklerden daha fazladır ($p < 0,05$).

Araştırmamızda ayrıca farklı yaşam alanları ile fazla kiloluluk + obezite oranları arasındaki ilişkiye de bakılmıştır (Tablo 7). Yapılan analizlere göre evde

Tablo 5. Evde ve huzurevinde yaşayan erkekler ve kadınlarda BKE'ye göre malnütrisyon oranları (%)

Yaş grupları	Erkek			Kadın		
	Zayıf	Fazla kilolu	Obez	Zayıf	Fazla kilolu	Obez
	n (%)	n (%)	n (%)	n (%)	n (%)	n (%)
Evde yaşayanlar						
65,0-69,9	-	8 (7,1)	17 (14,9)	-	4 (3,1)	20 (15,6)
70,0-74,9	-	11 (9,6)	8 (7,1)	-	8 (6,2)	14 (10,9)
75,0-79,9	-	12 (10,5)	6 (5,3)	1 (0,8)	12 (9,4)	12 (9,4)
80,0-84,9	-	7 (6,1)	7 (6,1)	1 (0,8)	8 (6,2)	10 (7,8)
85 ve üzeri	-	10 (8,8)	3 (2,6)	--	7 (5,5)	8 (6,3)
Toplam		48 (42,1)	41 (36,0)	2 (1,6)	39 (30,4)	64 (50,0)
Huzurevinde yaşayanlar						
65,0-69,9	1 (1,7)	8 (14,0)	5 (8,8)	-	1 (3,8)	4 (15,4)
70,0-74,9	-	2 (3,5)	2 (3,5)	-	1 (3,8)	3 (11,5)
75,0-79,9	1 (1,7)	1 (1,8)	4 (7,1)	-	-	2 (7,7)
80,0-84,9	-	6 (10,5)	1 (1,7)	-	1 (3,8)	3 (11,5)
85 ve üzeri	-	7 (12,3)	1 (1,7)	-	3 (11,5)	2 (7,7)
Toplam	2 (3,5)	24 (42,1)	13 (22,8)	-	6 (22,9)	14 (53,8)

Tablo 6. Evde yaşayan yaşlıların fazla kiloluluk ve obezite oranlarının cinsiyet grupları açısından karşılaştırılması

	Erkek		Kadın		χ^2	<i>p</i>
	n	%	n	%		
Evde yaşayanlar						
Fazla kilolu + obez	89	78,1	103	80,5	1,021	0,312
Zayıf + normal kilolu	25	21,9	25	19,5	0,000	1,000
Huzurevinde yaşayanlar						
Fazla kilolu + obez	37	64,9	20	76,9	5,070	0,024*
Zayıf + normal kilolu	20	35,1	6	23,1	7,538	0,006

* $p < 0,005$ **Tablo 7.** Evde yaşayan ve huzurevinde yaşayan yaşlılarda fazla kiloluluk ve obezite oranlarının karşılaştırılması

	Evde yaşayanlar		Huzurevinde yaşayanlar		χ^2	<i>p</i>
	n	%	n	%		
Erkek						
Fazla kilolu + obez	89	78,1	37	64,9	21,460	0,000
Zayıf + normal kilolu	25	21,9	20	35,1	0,556	0,456
Kadın						
Fazla kilolu + obez	103	80,5	20	76,9	56,008	0,000
Zayıf + normal kilolu	25	19,5	6	23,1	11,645	0,001

yaşayanlar arasında fazla kiloluluk + obezite oranı daha yaygındır ($p < 0,001$). Bu tespit her iki cinsiyet için de geçerlidir.

Obezite ile kronik hastalıklar arasındaki bağıntıları ortaya koymak amacıyla, evde ve huzurevinde yaşayan yaşlıların kronik hastalıklarına ilişkin bilgiler de derlenmiştir (Tablo 8). Söz konusu veriler yaşlıların kendi verdikleri bilgilere dayanmaktadır. Tablodan

da görüleceği üzere evde yaşayan erkeklerde kalp, hipertansiyon ve diyabet hastalıkları daha çok görülürken, huzurevinde yaşayan yaşlı erkeklerde demans oranı daha yüksektir.

Tahmin edileceği gibi, yaşlı nüfusta bir kişide birden fazla kronik hastalık aynı anda gelişebilmektedir. Bu durum araştırmaya katılan yaşlı nüfusun hastalık frekanslarının ayrı bir tabloda değerlendirilmesi zorunluluğunu

Tablo 8. Evde yaşayan ve huzurevinde yaşayan yaşlı bireylerin sosyoekonomik ve demografik özellikleri

Kronik hastalıklar	Evde yaşayanlar				Huzurevinde yaşayanlar			
	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Hipertansiyon	45	39,5	68	53,1	18	31,6	16	61,5
Kalp	42	36,8	34	26,6	10	17,5	5	19,2
Diyabet	32	28,1	35	27,3	10	17,5	9	34,6
Kanser	-	-	-	-	2	3,5	-	-
Astım	8	7,0	15	11,7	4	7,0	3	11,5
Demans	1	0,9	1	0,8	5	8,8	5	19,2
Toplam	79	69,3	104	81,3	40	70,2	23	88,5

Tablo 9. Evde ve huzurevinde yaşayan bireylerde kronik hastalıkların görülme sıklığı

Hastalık sayısı	Evde yaşayanlar				Huzurevinde yaşayanlar			
	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın	
	n	%	n	%	n	%	n	%
1 hastalık	30	26,5	52	40,9	19	33,3	9	34,6
2 hastalık	27	23,9	30	23,6	12	21	9	34,6
3≥ hastalık	20	17,7	19	14,9	6	10,5	5	19,2
Toplam	77	68,1	101	79,5	37	70,2	23	88,5

Tablo 10. Evde yaşayan ve huzurevinde yaşayan bireylerin fiziksel aktivite yapmalarına göre dağılımı

Fiziksel aktivite durumu	Evde yaşayanlar				Huzurevinde yaşayanlar			
	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Düzenli yürüyüş yapanlar	53	46,5	29	22,7	11	19,3	1	3,9
Ara sıra yapanlar	29	25,4	40	31,2	13	22,8	3	11,5
Hiç spor yapmayanlar	32	28,1	59	46,1	33	57,9	22	84,6

doğurmuştur (Tablo 9). Bu değerlendirme sonucunda huzurevinde kalan yaşlılar ile evde yaşayan yaşlıların sahip oldukları kronik hastalıkların sıklığı arasında bazı farklılıklar olsa da toplam değerler yönünden iki grup arasında bariz farklılık olmadığı ortaya çıkmıştır.

Son olarak evde yaşayan ve huzurevinde kalan yaşlıların günlük fiziksel aktivite durumları da irdelenmiştir (Tablo 10). Huzurevinde yaşayan yaşlı erkeklerin %57,9'u, kadınların ise %84,6'sı hiç spor ya da egzersiz yapmadıklarını bildirmişlerdir. Bu oranlar evde yaşayan yaşlı erkek ve kadınlarda sırasıyla %28,1 ve %46,1'dir. Bu verilere bakarak, huzurevinde kalan yaşlıların günlük yaşamlarında daha sedanter olduklarını ifade edebiliriz.

Tartışma

Literatür verileri BKE değerinin yaştan ilerlemesine paralel olarak her iki cinsiyette de azaldığı ve azalma eğiliminin 85 yaşından sonra daha da belirginleştiği yönündedir (Atamtürk ve Mas, 2010; Barreto vd., 2003; Chiu vd., 2000; Kuczmarski vd., 2000; Santos ve Sichieri, 2005). Bizim bulgularımız da bu genel literatür

bilgisini desteklemektedir. Öte yandan kimi araştırmacılar (örn. Landi vd., 2000), yaşlı bireylerde BKE değerinin 25'in altına düşmesinin mortalite oranını artıran bir risk faktörü olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla, özellikle ileri yaş gruplarında BKE'nin genel beslenme durumunun izlenmesinde önemli ölçütlerden biri olduğu söylenebilir.

Örneğimizde her iki grupta da beslenme yetersizliğinin göstergesi olan "zayıflık" oranı bir hayli düşük çıkmıştır. Evde yaşayanlarda ortalama %0,8 huzurevinde yaşayanlarda ise ortalama %1,8 oranında zayıflığa rastlanmıştır. TBSA (2014) verilerinde Türkiye genelinde 65 yaş üstü nüfusta zayıflık oranı %0,7 olarak bulunmuştur. Örneğimizde aynı bölgede yaşayan yaşlı çiftçileri ele alan başka bir çalışmada erkek ve kadınlarda zayıflık oranı sırasıyla %1,5 ve %4,5 olarak bulunmuştur (Can vd., 2022). TBSA (2014) verilerinde Türkiye genelinde yetişkinlerde zayıflık oranı %2,2'dir (erkeklerde %1,8, kadınlarda %2,7). Aynı çalışmanın bulgularına göre Akdeniz bölgesinde zayıflık oranı erkeklerde %1,4 kadınlarda ise %4,1'dir. Yaşlı nüfusta "zayıflık" oranını lokal olarak veren çalışmalar da

bulunmaktadır. Örneğin Vural ve ekibi (2018) İzmir’de hem huzurevlerini hem de evlerinde yaşayan yaşlıları kapsayan çalışmalarında “zayıfların” oranını %2 olarak tespit etmişlerdir. Yine İzmir’de gerçekleştirilen başka bir çalışmada Saka ve Özkulluk (2008) 65 yaş üstü nüfusta bu oranı %1 olarak rapor etmişlerdir. Kaya ve Şahin (2015) tarafından Samsun’da 65 yaş üstü nüfusu kapsayan bir çalışmada bulunan değerler erkekler için %3,3 ve kadınlar için %2,2’dir. Bu bulgular ışığında, bizim örneklemimizde yer alan her iki gruptaki yaşlılar arasında rastlanan “zayıflık” oranınının, diğer bir ifadeyle yetersiz beslenenlerin oranınının, Türkiye genelinde saptanandan bir miktar daha düşük olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırmamızda bulunan zayıflık oranları, Türkiye dışında farklı toplumlarda yapılan çalışmaların sonuçlarıyla da karşılaştırılmıştır. Sibai ve ekibi (2003) Lübnan’da huzurevinde ve evde yaşayan bireylerde malnütrisyon durumlarını irdelenmiş ve evde yaşayanlarda zayıflığa rastlamazken, huzurevinde yaşayan yaşlılar arasında %7 oranında zayıflığa rastlamışlardır. Nijerya’da erişkin bireyler üzerinde yapılan çalışmada tespit edilen zayıflık oranı Lübnan’da bulunan değerlere yakındır: %6,6 (erkeklerde %6,1, kadınlarda %10,0) (Bakari vd., 2007). Ancak Çin’de yapılan bir araştırmanın sonuçlarına bakılacak olursa “zayıflığın” yaşlı nüfus içindeki oranı %21,6’lara (kadınlarda %26,3 erkeklerde %14,8) kadar çıkmaktadır (Lee vd., 2000). Bu veriler ışığında hem örneklemimizde hem de Türkiye genelinde yaşlılar arasında beslenme yetersizliğinin daha düşük seviyelerde olduğu anlaşılmaktadır.

Pek çok araştırmacı mortalite ile obezite arasında yüksek korelasyon olduğuna dikkat çekmekte, bunun için tedbirlerin alınması gerektiğini belirtmektedir (Grabowski vd., 2005; Jensen vd., 2001; Lees ve Booth, 2005). Bizim çalışmamızda fazla kiloluluk oranları huzurevinde ve evde yaşayanlarda %34,4 olarak belirlenmiştir. Obezite oranı ise huzurevinde yaşayanlar arasında %38,4, evde yaşayanlarda %43’dür. Bulduğumuz rakamları Türkiye genelinde yapılan yakın tarihli çalışmanın (TBSA, 2014) sonuçlarıyla karşılaştırdığımızda bulduğumuz fazla kiloluluk oranınının ülke geneline benzer olduğu, ancak obezite oranları açısından örneklemimizin daha düşük değerlere sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu çalışmada 65 yaş ve üzeri nüfusta fazla kiloluluk ve obezite oranları sırasıyla %35 ve %48,9 olarak bulunmuştur (TBSA, 2014).

Yaşlı nüfusta fazla kiloluluk ve obezite oranlarını yerel çapta ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Vural ve ekibi (2018) 60 yaş ve üzeri 199 yaşlı bireyde fazla kiloluluk ve şişmanlık oranlarını sırasıyla huzurevinde yaşayanlarda %20, %16, kentte yaşayanlarda %48, %11, kırsalda yaşayanlarda %28, %21 olarak tespit etmişlerdir. Kaya ve Şahin (2015)’e göre bu oranlar Samsun’da huzurevinde yaşayanlarda %13,2, kendi

evinde yaşayanlarda ise %26,4 ve %23,1’dir. Vural ve ekibi (2018) kentte yaşayan yaşlıların yaklaşık yarısının fazla kilolu, dörtte birinin ise şişman olduğunu, kırsal bölgede yaşayan yaşlılarda fazla kiloluluk ve şişmanlık oranlarınının daha düşük olduğunu tespit etmişlerdir. Tüm bu verileri göz önüne aldığımızda, örneklemimizde Türkiye geneline göre daha düşük fazla kilolu ve obez bireye rastlandığı söylenebilir.

Örneklemimizde elde ettiğimiz fazla kiloluluk + obezite bulguları öncelikle kendi içerisinde karşılaştırıldığında, evde yaşayan erkek ve kadınların, huzurevinde yaşayan erkek ve kadınlara göre daha kilolu olduğu tespit edilmiştir. Fazla kiloluluk ve obezite toplamı huzurevindeki erkeklerde %64,9 kadınlarda %76,9, evde yaşayan erkeklerde %78,1, kadınlarda %80,5’dir. Araştırmamızda ulaşılan bu bulgular literatürdeki tespitlerle de uyusmaktadır (Kablan vd., 2020; Rakıcioğlu vd., 2005). Örneğin Grabowski ve ekibi (2005) ABD’de obezite ile mortalite arasındaki ilişkiyi ele aldıkları çalışmalarında, huzurevinde yaşayan bireylerin evde yaşayanlara göre zayıf olma eğiliminde olduğu belirtmişlerdir. Sibai ve ekibi (2003) ise Lübnan’da kurumlarda yaşayan ve evinde yaşayan 65 yaş üstü bireylerde beslenme durumlarını incelemiş ve evde yaşayanların daha fazla kilolu olma eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir. Bu durumda evde yaşayanların, huzurevinde yaşayanlara göre daha kilolu olması araştırmaların pek çoğunun genel sonucudur ki bizim çalışmamızda bu bulguları desteklemektedir. Bunun en olası nedeni, kurumlarda yaşayan yaşlıların diyetlerinin denetleniyor olması ve dolayısıyla daha kontrollü bir beslenme düzeninin olmasıdır. Nitekim, kimi araştırmacıların da vurguladığı üzere (Rakıcioğlu vd., 2005), ev ortamında yaşamını sürdüren kesimlerde enerji yönünden zengin besinlerin tüketimi daha fazla olmaktadır. Dolayısıyla, ev ortamında yaşayan yaşlıların besin grupları açısından daha dengesiz beslenmelerinin de bu tabloda payının olduğu ileri sürülebilir.

Pek çok araştırma obezitenin tek başına bir sağlık problemi olmasının yanı sıra pek çok hastalığın da seyrini direkt veya dolaylı olarak etkilediğini vurgulamaktadır (örn. Costanza vd., 2006; Lees ve Booth, 2005; Salihu vd., 2009). Bizim tespitlerimiz, huzurevinde kalan yaşlıların birden fazla kronik rahatsızlığa daha fazla maruz kaldıklarını göstermiştir. Kronik hastalığı olan birey sayısı oranı evinde yaşayan erkek ve kadınlarda sırasıyla %68,1 ve %79,5, huzurevinde yaşayan erkek ve kadınlarda sırasıyla %70,2 ve %88,5’dir. Yaşlılarda fazla kiloluluk ve obezite ile baş etmek açısından pek çok faktör irdelense de, fiziksel aktivitenin önemi sürekli vurgulanmaktadır (Bray, 1989; Costanza vd., 2006; Salihu vd., 2009). Çalışmamızda huzurevinde yaşayanların dikkat çeker oranda hiçbir fiziksel aktivite yapmadıkları tespit edilmiştir. Huzurevinde kalan yaşlı

erkeklerin %57,9'u, kadınların ise %84,6'sı hiç spor ya da egzersiz yapmamaktadır. Bu oranlar evde yaşayan yaşlı erkek ve kadınlarda sırasıyla %28,1 ve %46,1'dir. Bu da evde yaşayan yaşlı erkek ve kadınların huzurevinde yaşayanlara göre çok daha mobil olduklarını gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Çalışmamızda elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, yaşlılar için huzurevlerinin daha avantajlı bir yaşam alanı olabileceğini ortaya koymaktadır. Huzurevinde yaşayan yaşlılar kronik hastalık açısından evde yaşayanlara oranla daha avantajlı durumdadırlar. Günlük hayatlarında daha az mobil olmalarına karşın evde yaşayan bireylere göre daha az kiloludurlar. Ancak huzurevlerinde yaşayan yaşlıların günlük diyetlerinin denetleniyor olması ve sağlık durumlarının daha kontrol altında olmasının onlara yarar sağladığını göstermektedir.

Kaynakça

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB). (2016). *Türkiye'de yaşlı bakım hizmetlerinin proaktif yönü ve mali yükü analizi etüt araştırması*. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Çizge Tanıtım ve Matbaacılık. https://www.aile.gov.tr/Raporlar/ATHGM/Turkiyede_Yasli_Bakim_Hizmetlerinin_proaktif_yonu_mali_yonu_etut_analizi_2016.pdf
- Atamtürk, D. (2010). Obeziteyi belirlemek için kullanılan antropometrik ölçütlerin karşılaştırılması. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 19(5), 197-203. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sted/issue/21154/227624>
- Atamtürk, D., ve Mas, N. G. (2010). Elli yaş ve üzerindeki bireylerde malnütrisyon ve obezite sıklığı. *Geriatri ve Geriatrik Nöropsikiyatri Dergisi*, 2(1), 17-26. <http://psikiyatridizini.net/viewarticle.aspx?articleid=9006>
- Bakari, A. G., Onyemelukwe, G. C., Sani, B. G., Aliyu, I. S., Hassan, S. S., ve Aliyu, T. M. (2007). Obesity overweight and underweight in suburban northern Nigeria. *International Journal of Diabetes and Metabolism*, 15(2), 68-69.
- Barreto, S. M., Passos, V. M. A., ve Lima-Costa, F. M. F. (2003). Obesity and underweight among Brazilian elderly: The Bambuí health and aging study. *Cadernos de Saúde Pública*, 19(2), 605-612. <https://doi.org/10.1590/S0102-311X2003000200027>
- Bisai, S., Bose, K., ve Ganguli, S. (2008). Sexual dimorphism and age variations in anthropometry, body composition and nutritional status among Kora Mudi tribals of Bankura district, West Bengal, India. *Tribes and Tribals Special*, (2), 103-109.
- Bray, G. A. (1989). Classification and evaluation of the obesities. *Medical Clinics of North America*, 73(1), 161-184. [https://doi.org/10.1016/S0025-7125\(16\)30697-6](https://doi.org/10.1016/S0025-7125(16)30697-6)
- Can, A. R., Atamtürk, D., Şahin, A., ve Duyar, İ. (2022). Medikal antropolojik perspektiften yaşlı nüfusta geçim ekonomisi ve malnütrisyon: kadın ve erkek çiftçilerde zayıflık ve obezite oranları. *Türkiye Halk Sağlığı Dergisi*, 20(3), 305-3019. <https://doi.org/10.20518/tjph.944095>
- Chiu, H. C., Chang, H. Y., Mau, L. M., Lee, T. K., ve Liu, H. W. (2000). Height, weight, and body mass index of elderly persons in Taiwan. *Journal of Gerontology*, 55(11), 684-690. <https://doi.org/10.1093/gerona/55.11.M684>
- Costanzo, C., Walker, S. N., Yates, B. C., McCabe, B., ve Berg, K. (2006). Physical activity counselling or older women. *Western Journal of Nursing Research*, 28(7), 786-801. <https://doi.org/10.1177/0193945906289>
- Duyar, İ. (2000). *Antropometri ders notları* [Yayımlanmamış kitap] Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü.
- Ekici, E., Çolak, M. Y., ve Kozan, E. H. (2019). Huzurevinde yaşayan yaşlıların beslenme durumları ve günlük yaşam aktivitelerinin belirlenmesi. *Türk Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(4), 505-518. <https://doi.org/10.26453/otjhs.497361>
- Grabowski, D. C., Campbell, C. M., ve Ellis, J. H. (2005). Obesity and mortality in elderly nursing home residents. *Journal of Gerontology*, 60(9), 1184-1189. <https://doi.org/10.1093/gerona/60.9.1184>
- Güler, E. (2018). *İzmir huzurevi yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezinde yaşayan yaşlı bireylerde malnütrisyon durumu ve yaşam kalitesinin belirlenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs.
- Howard, J. H. (1996). Nutritional parameters and assessment in the elderly. *Topics in Clinical Nutrition*, 11(3), 77-85. <https://doi.org/10.1097/00008486-199606000-00010>
- Jensen, G. L., McGee, M., ve Pharm, J. B. (2001). Nutrition in the elderly. *Gastroenterology Clinics of North America*, 30(2), 313-334. [https://doi.org/10.1016/S0889-8553\(05\)70184-9](https://doi.org/10.1016/S0889-8553(05)70184-9)
- Kablan, Ş., Metin, D., Arıkan, A., ve Garipağaoğlu, M. (2020). Kurumda ve kendi evinde yaşayan bir grup yaşlı bireyin beslenme durumlarının değerlendirilmesi. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*, 5(2), 223-33. <https://doi.org/10.35232/estudamhsd.664242>
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). Onuncu kalkınma planı yaşlanma özel ihtisas komisyonu raporu. Kalkınma Bakanlığı Yayınları. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu-Kalkinma-Plani-Yaslanma-Ozel-Ihtisas-Komisyonu-Raporu.pdf>
- Kaya, S., ve Şahin, G. (2015). Samsun'da kendi evinde yaşayanlara göre huzurevinde kalan 65 yaş ve üzeri bireylerin beslenme durumlarının değerlendirilmesi. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 22-27. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duzcesbed/issue/4848/66654>
- Kuczarski, M. F., Kuczarski, R. J., ve Najjar, M. (2000). Descriptive anthropometric reference data older Americans. *Journal of the American Dietetic Association*, 100(1), 59-66. [https://doi.org/10.1016/S0002-8223\(00\)00021-3](https://doi.org/10.1016/S0002-8223(00)00021-3)
- Landi, F., Onder, G., Gambassi, G., Pedone, C., Carbonin, P., ve Bernabei, R. (2000). Body mass index and mortality among hospitalized patients. *Archives of Internal Medicine*, 160(17), 2641-2644. <https://doi.org/10.1001/archinte.160.17.2641>
- Lee, C., Kong, B. M., Chan, E. L., ve Ku, P. S. (2000). The prevalence and risk factors of protein energy malnutrition in three different institutions for elderly Chinese in Hong Kong. *Journal of the Hong Kong Geriatric Society*, 10(1), 5-9.
- Lees S. J., ve Booth, F. W. (2005) Physical inactivity is a disease. *World Review of Nutrition and Dietetics*, (95), 73-79.

- Lin, Y. C., Wang, M. J., ve Wang, E. M. (2004). The comparison of anthropometric characteristics among four people in East Asia. *Applied Ergonomics*, 35(2), 172-178. <https://doi.org/10.1016/j.apergo.2004.01.004>
- Omran, M. L., ve Morley, J. E. (2000). Assessment of protein energy malnutrition in older person, Part I: History, examination, body composition, and screening tools. *Nutrition*, 16(1), 50-63. [https://doi.org/10.1016/S0899-9007\(99\)00224-5](https://doi.org/10.1016/S0899-9007(99)00224-5)
- Öztop, H., Şener, A., ve Güven, S. (2008). Evde bakımın yaşlı ve aile açısından olumlu ve olumsuz yönleri. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1(1), 39-49. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yasad/issue/21799/234270>
- Perissinotto, E., Pisent, C., Sergi, G., ve Grigoletto, F. (2002). Anthropometric measurements in the elderly: age and gender differences. *British Journal of Nutrition*, 87(2), 177-186. <https://doi.org/10.1079/BJN2001487>
- Rakıcıoğlu, N., Çalışkan, D., Özçimen, S., Nakilcioğlu, N., Parlak, S., ve Kaya, T. (2005). Ankara'da huzurevi ve ev koşullarında yaşayan yaşlılarda beslenme alışkanlıklarının saptanması ve beslenme durumunun değerlendirilmesi. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 33(2), 19-30. <https://beslenmevediyetdergisi.org/index.php/bdd/article/view/408>
- Saka, B., ve Özkulluk, H. (2008). İç hastalıkları polikliniğine başvuran yaşlı hastalarda nütrisyonel durumun değerlendirilmesi ve malnütrisyonun diğer geriatrik sendromlarla ilişkisi. *Gülhane Tıp Dergisi*, 50(3), 151-157. http://cms.gulhanemedi.org/Uploads/Article_33238/GMJ-50-151-En.pdf
- Salihu, H. M., Bonnemac, S. M., ve Alioc, A. P. (2009) Obesity: What is an elderly population growing into? *Maturitas*, 63(1), 7-12. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2009.02.010>
- Santos, D. M., ve Sichieri, R. (2005). Body mass index and measures of adiposity among elderly adults. *Revista de Saúde Pública*, 39(2), 1-6. <https://doi.org/10.1590/S0034-89102005000200004>
- Sibai, A. M., Zardeb, C., Adrab, N., Baydouna, M., ve Hwalla, N. (2003). Variations in nutritional status of elderly men and women according to place of residence. *Gerontology*, 49(4), 215-224. <https://doi.org/10.1159/000070401>
- Şahinöz, T., ve Şahinöz, S. (2020). Investigation of healthy living strategies in elderly who achieved to live long and healthy. *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 36(3), 371-375. <https://doi:10.12669/pjms.36.3.1838>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020a). *İstatistiklerle yaşlılar, 2019*. Türkiye İstatistik Kurumu Haber Bülteni, 33712. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2019-33712>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020b). *Hayat tabloları, 2017-2019*. Türkiye İstatistik Kurumu Haber Bülteni, 33711. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hayat-Tabloları-2017-2019-33711>
- Türkiye Beslenme ve Sağlık Araştırması (TBSA). (2014). Türkiye beslenme ve sağlık araştırması 2010: Beslenme durumu ve alışkanlıklarının değerlendirilmesi sonuç raporu. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Beslenme ve Diyetetik Bölümü, Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi.
- Vural, B. K., Vencir, G., ve İnci, F. H. (2018). Üç farklı yerleşim alanında yaşlıların beslenme durumunun incelenmesi. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(2), 1-7. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ikcusbfd/issue/38566/328545>
- Weiner, J. S., ve Lourie, J. A. (1981). *Practical human biology*. Academic Press.
- World Health Organization (WHO). (1995). *Physical status: The use and interpretation of anthropometry*. Report of a WHO Expert Committee. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/37003>
- World Health Organization (WHO). (t.y.). *Malnutrition in women. Thinness, underweight, overweight, obesity*. <https://www.who.int/data/nutrition/nlis/info/malnutrition-in-women>

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makaledir.

Türkiye omurgalı paleontoloji çalışmaları tarihçesi

Özge Kahya^{1*}

¹ Arş. Gör. | Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Ankara - Türkiye

Alındı/Received: 3 Nisan / April 2023 | Düzeltildi/Revised: 17 Mayıs / May 2023 | Kabul/Accepted: 20 Haziran / June 2023 | Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Özge Kahya
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi (Beşevler Yerleşkesi)
Antropoloji Bölümü
Emniyet Mah. Abant 1. Cad. 10/2D
06560 Yenimahalle, Ankara/ Türkiye
E-posta/E-mail: ozge.kahya@hbv.edu.tr

Öz

Bu makale ile Türkiye’de günümüze kadar omurgalı paleontolojisi üzerine yapılmış çalışmaların tarihçesi ele alınmıştır. Osmanlı döneminden başlayarak özellikle Cumhuriyet döneminde hız kazanan çalışmalar Atatürk’ün isteği üzerine açılan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji bölümüyle de zirve noktasına ulaşmıştır. Bu çalışmada antropologların omurgalı paleontolojisinin gelişmesindeki katkıları ortaya konulmuştur. Ayrıca geçmişte yapılmış ve günümüzde yapılmakta olan kazı çalışmalarından da bahsedilmiştir. Türkiye’nin ilk tabiat tarihi müzesi olan Maden Tetkik ve Arama’nın açılması ve ülkemizdeki paleontolojik çalışmalara katkısı da ele alınmıştır. Sonuç olarak omurgalı paleontolojinin gelişmesi ve bu alanda araştırmalar yapan bilim insanlarının artması için neler yapabileceği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Omurgalılar paleontolojisi, antropoloji, fosil

Giriş

Paleontoloji, yerküre üzerinde bulunmuş olan, geçmiş dönemlerde yaşamış canlıların taşlaşmış iskelet veya iz fosillerini inceleyen bilim dalıdır. Kelime anlamı Yunanca’dan (*palaios*, *onto* ve *logos*) türetilen eski varlık bilimidir (İnan, 2017; Polly ve Spang, 2002). Paleontologlar sedimanlar içerisinde korunmuş olarak bulunan (mikroskopik boyuttakiler de dahil olmak üzere) bitki ve hayvan fosillerinden analizler yaparak jeolojik geçmişteki yaşamın izlerini araştırmaktadır (Raup ve Stanley, 1978). Paleozooloji terimini bulan de Blainville (1822), aynı zamanda paleontoloji terimini de ilk kez kullanan bilim insanıdır. Terim 19. yy’da ortaya atılmış olsa da antik çağlardan itibaren doğaya ve fosile dair araştırmaların olduğu bilinmektedir (Baykal, 1948; Bergman, 2001; İnan, 2017; Sayar, C., 1986; Sayar, M., 1960; Zuiddam, 2018).

Paleontoloji kendi içerisinde üç ana başlığa ayrılmaktadır; Omurgalı Paleontolojisi (*Vertebrate Paleontology*), Omurgasız Paleontolojisi (*Invertebrate Paleontology*) ve İz Fosilleri (*Ichnofossils*) (Nelson, 1978). Bu araştırma içerisinde omurgalı paleontolojisi üzerine

History of vertebrate paleontology studies in Turkey

Abstract

This article deals with the history of studies on vertebrate paleontology in Turkey until today. Starting from the Ottoman period and accelerating especially during the Republican period, the studies reached their peak with the Department of Anthropology of the Faculty of Language, History-Geography opened upon Atatürk’s request. In this study, the contributions of anthropologists to the development of vertebrate paleontology have been presented. In addition, excavations that were carried out in the past and are currently being carried out are also mentioned. The opening of Mineral Research and Exploration, which is the first natural history museum of Turkey, and its contribution to paleontological studies in our country are also discussed. As a result, it has been discussed what we can do for the development of vertebrate paleontology and the increase in scientists conducting research in this field.

Key Words: Vertebrate paleontology, anthropology, fossil

yapılmış çalışmaların tarihçesi anlatılacaktır.

Türkiye’de özellikle omurgalı paleontolojisine yönelik fosil kayıtlar Neojen Dönem’e tarihlendirilmektedir (Sickenberg vd., 1976; Saraç, 2003). Bunun nedeni Anadolu kara parçasının Erken Miyosen ile birlikte günümüzdeki şeklini almaya başlamış olması ve oluşan kara köprüleri ile birlikte memelilerin Anadolu’ya göç etmesinden kaynaklanmaktadır (Rögl, 1999). Göç yollarının açılmasıyla birlikte Miyosen Devir içerisinde paleoklimatolojik nedenlerden ötürü memelilerin bir kısmı yok olmuş, bir kısmı ise Anadolu üzerinden diğer kara parçalarına göç etmişlerdir. Anadolu’da kalan diğer kısım ise adapte olup yaşamlarına devam etmişlerdir (Kaya vd., 2018). Adapte olup yaşamlarına devam eden ve omurgalılar içerisinde büyük memelilerin yer aldığı (Proboscidea, Carnivora, Bovidae, Equidae, Giraffidae, Rhinocerotidae gibi) faunaya Pikermiyen Kronofaunası denilmektedir (Bernor, 1979; Bernor vd., 1996; Roussiakis vd., 2019). Pikermiyen Kronofaunasının daha iyi anlaşılması ve Miyosen Devir paleoekolojisi hakkında bilgi edinebilmek için Anadolu paleontolojik

Atf için / Cite as:

Kahya, Ö. (2023). Türkiye omurgalı paleontoloji çalışmaları tarihçesi. *Antropoloji*, (45), 54–63.
<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1276102>

kazılarının önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü Avrasya genelinde Anadolu, jeolojik konumu gereği kilit roledir. Özellikle hominoid evriminde günümüze kadar bulunan birçok fosil (*Ankarapithecus meteai*, *Ouranopithecus turkae*, *Kenyapithecus kizili*, *Griphopithecus alpani*) bu durumu doğrular niteliktedir (Alpagut vd., 1990; 1996; Güleç vd., 2007; Kelley vd., 2008).

Geçmişten günümüze omurgalı paleontoloji alanında araştırmalarda bulunmuş bilim insanlarını tanımak ve yaptıkları çalışmalarını tek bir araştırmada toplanması amaçlanmıştır. Aynı zamanda Türkiye’de çok geç başlayan omurgalı paleontoloji araştırmalarının günümüze değin emek veren bilim insanlarını hem tanıma hem de bir nevi ahde-vefa göstermektir. Bu bağlamda sonraki araştırma ve çalışmalara katkı sunmak ve de bugüne kadar omurgalı paleontolojisi üzerine yapılan çalışmaların tarihçesine yönelik bir araştırmanın eksikliğini gidermek amaçlanmıştır. Araştırma literatür taraması metodu ile yapılmıştır. Öncelikle bugüne kadar yapılmış/yapılan yüzey ve kazı araştırmaları üniversite kütüphanelerinden, Maden Tetkik ve Arama (MTA) raporlarından, mevcut gerçekleşen kazılar ise kazı başkanları ile sözel görüşmelerden gerçekleşmiştir. Osmanlı Dönemi çalışmaları kütüphane ve süreli yayınlardan elde edilmiştir. Özellikle Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi (DTCF) kütüphanesi ve dergilerinden ise öğretim üyelerinin çalışmalarına ilişkin verilere erişim sağlamıştır.

Osmanlı Dönemi çalışmaları

Ülkemizde omurgalı paleontolojisine ilişkin ilk çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu döneminde kayda geçmiştir (bkz. Sarıgül, 2021a). 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında ağırlıklı olarak balık ve memeli fosilleri rapor edilmiştir. Bu balık fosilleri arasında Valenciennes tarafından tanımlaması yapılan, Lübnan’daki fosil balıklarla karşılaştırıldığında *Euripholis sulcidens* Pictet, 1831, *E. boissieri* Pictet, 1831 ve *Clupea brevisima* Blainville, 1818’i ve yeni bir tür olan *Strymonia sirica* Valenciennes, 1851’i tanımlamıştır. Ancak yeterli tanımlama yapılamayacak düzeyde deformasyona uğramış bir fosil vertebra olduğundan, Strickland tarafından 391. sayfada şu şekilde ifade edilmiştir: “Bu oluşumda tek bir kemik örneği meydana geldi, ancak bunun bir memeliye mi yoksa bir sürüngen mi ait olduğuna karar veremeyeceğim kadar kusurlu.” (Strickland, 1840, s. 391). Büyük Britanya Konsolosluk görevlisi olan Frank Calvert (1828–1908), Çanakkale ili Eskişehir mevkiinde 1850’lerde çok sayıda memeli fosili keşfetmiştir (Calvert ve Neumayr, 1880). Daha sonra Alman paleontolog Melchior Neumayr (1845–1890) bu fosilleri çalışmış ve birlikte yayımlamışlardır (Calvert ve Neumayr, 1880; Sen, 2016). Arthur Smith Woodward (1864–1944), Miyosen Devir depozitlerinde

yeni bir göl balığı tanımlamıştır. Şarköy çevresinde bulunan bu fosil *Diplomystus marmorensis*’tir (Newton, 1904). Yine aynı bölgede bulunan ve *Halitherium*’a ait olan vertebrae Charles William Andrews (1866–1924) tarafından tanımlanmıştır (Newton, 1904). Othenio Abel (1875–1946), hem Anadolu’da hem de Avrupa’da da ilk kez kayıt altına alınmış olan zürafa fosili *Sivatherium giganteum*’u tanımlamıştır (Abel 1904; Sarıgül, 2021a; Schaffer 1904).

Ali Fethi Efendi (1853) tarafından yazılan *İlm-i Tabakatü’l-Arş*, Türkiye’de fosillerden ve canlılığın tarihinden bahseden ilk kitap olarak yer almaktadır. Stratigrafi ve paleontoloji ile bilgiler içeren ilk sistematik jeoloji ders kitabı da Abdullah Bey tarafından yazılmıştır (Erguvanlı, 1979, 1980).

Cumhuriyet Dönemi’ndeki ilk çalışmalar

Cumhuriyet Dönemi omurgalı paleontolojisi üzerine ilk makaleleri yazan iki jeolog vardır. Bunlar Ahmet Malik Sayar ve Hamit Nafiz Pamir’dir. İstanbul Küçükçekmece Lagünü’nde yer alan Miyosen Devir omurgalı faunaları üzerine yazılan bu makaleler hem Türkçe hem de Fransızca olarak yayımlanmıştır. Bu makalelerde çoğunlukla memeli buluntularından bahsedilse de üç adet kaplumbağa fosiline de rastlanılmıştır. Bunlar *Testudo*, *Trionx* ve *Emys* cinsleridir. Ayrıca tatlı su balıkları da Küçükçekmece faunası içerisinde yer almaktadır (Malik ve Nafiz 1933a, 1933b; Sarıgül, 2021b).

1921’de ilk kez büyük ölçekli fosil haritası Ali Vehbi Türküstün tarafından hazırlanmıştır. *Tableau de Paléontologie* adındaki bu harita Prekambriyen’den ve Fanerozoik’i (Ordovisiyen ve Paleosen hariç) içeren jeolojik zaman çizelgesi olarak en kapsamlı fosil haritası olmasıyla bilinmektedir (Bağlıoğlu, 2013; Sarıgül, 2021b).

Bernhard Siegfried Tschachtli (1915–1988), eski adıyla Küçükyoğat olan (şimdi Ankara-Elmadağ) Miyosen Devir memeli depozitini keşfetmiştir (Tschachtli, 1942). Daha sonra bu mevki Türk paleontologları tarafından tekrardan incelenmiştir (Sarıgül, 2021b).

Cumhuriyet Dönemi’nin ilk kadın paleontologu olan Cazibe (Arıç) Sayar, 1949 yılında İstanbul Üniversitesi’nin jeoloji bölümünden mezun olmuştur (Anonim, 2014). Doktora çalışmasını İstanbul Küçükçekmece-Haliç taraflarında Neojen Dönem fosil yatakları üzerine yapmıştır. Bu çalışma ile bölgede yeni fosil lokaliteleri keşfetmiştir (Arıç, 1955; Arıç-Sayar, 1957).

Neriman Rückert-Ülkümen, balık fosilleri üzerine yaptığı çalışmalarla Türkiye’deki balıklar üzerine uzman olan ilk kişidir. Tezi, Trakya ve Çanakkale’deki Neojen fosil balıkları üzerine bir monografıdır (Rückert-Ülkümen, 1960; Sarıgül, 2021b).

DTCF'nin açılması ve omurgalı paleontolojisine katkıları

Türkiye'de omurgalılar paleontolojisinin gelişmesindeki en önemli faktörlerden biri Atatürk'ün isteği üzerine 1935'te DTCF'nin kurulması olmuştur. Fakültenin ismi ve eğitim verdiği lisans programlarının kapsamı açısından hem döneminde hem de günümüzde tektir. Özellikle fakülte bünyesinde antropoloji ve coğrafya bölümlerinin yer alması, bu bölümlerde bulunan öğretim üyelerinin paleontoloji ile ilgili çalışmalar yürütmesine olanak vermiştir. Antropoloji bölümü öğretim üyeleri ve lisansüstü öğrencileri özellikle insan paleontolojisi üzerine ve memeli paleontolojisi üzerine pek çok çalışmada bulunmuşlardır. Coğrafya bölümü öğretim üyeleri ise daha çok jeomorfoloji ve sedimantolojide uzmanlaşmışlardır. Her iki alanda da Neojen Dönem depozitleri üzerinde durulmuştur. Burada bu çalışmaların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

DTCF Antropoloji bölümünün ilk temsilcilerinden olan Şevket Aziz Kansu 1903 yılında doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden 1923 yılında mezun olmuştur. Cumhuriyet tarihindeki ilk yurtdışı bursu sınavını kazanıp Paris Sorbonne Üniversitesi Broca Antropoloji Laboratuvarı'nda eğitim görmüştür. Buradan da antropoloji diplomasıyla ayrılmıştır. Daha sonra Atatürk'ün isteği üzerine DTCF Antropoloji bölümüne profesör olarak atanmıştır. 1944 yılında ise ordinaryüs profesör olmuştur. Aynı zamanda 1942-1944 yıllarında DTCF Dekanlığı görevini yapmıştır. Kansu, 1946 yılında Ankara Üniversitesi'nin ilk rektörü olarak seçilmiştir (Toprak, 2012). Antropoloji alanı içerisinde paleoantropoloji alanında çalışmalarını sürdürmüş olsa da Neojen ve Kuvaterner memeli depozitlerinden Orta Anadolu ve Marmara Bölgeleri özelinde çalışmaları da mevcuttur (Kansu, 1937, 1943, 1963).

1934 yılında Muzaffer Süleyman Şenyürek Harvard Üniversitesi'ne antropoloji alanında lisansüstü eğitimi için yurtdışı bursu ile gönderilmiştir. Doktora tezi *A Metric Approach to the Study of the Evolution of Human Dentition* başlığını taşımaktadır. Bu alanda hem Türkiye'de hem de dünyada önde gelen otoritelerden olmuştur. Bu durumun örneklerinden biri ise, doktorasını tamamladığı sırada hocası olan Profesör Coon'un Kuzey Afrika'daki bir mağarada bir hominine ait juvenil maksilla ve bu çeneye ait molar dişini bulup tanımlanması için Harvard Üniversitesi'ndeki Profesör Hooton'a göndermesi, Prof. Hooton'ın da bu tespiti yapması için Muzaffer Şenyürek'e vermesi gösterilebilir. Şenyürek, bu fosilin bir Neandertal çocuğuna ait olduğunu tespit etmiş ve bu fosil Tanca Adamı adı ile anılmıştır. *Fossil Man in Tangier* adlı makalesinde bu fosili sistematik paleontoloji ile incelemiştir (Şenyürek, 1940). *Cranial Equilibrium Index* adlı makalesinde primat ve insan kafatasının atlas üzerindeki dengesi ile ilgili

yeni bir endis ortaya koymuştur (Şenyürek, 1938). *Pulp Cavities of Molars in Primates* adlı makalesinde ise taurodontizmin primatlar arasındaki durumu üzerine yeni bir teori ortaya atmıştır (Sayılı, 1962). Şenyürek, akademik hayatı boyunca birçok önemli eser ortaya çıkartmıştır. Özellikle primat ve insan fosilleri üzerine araştırmalarda bulunmasına rağmen Marmara ve Orta Anadolu Bölgesi Neojen ve Kuvaterner memeli faunalarını da incelemiştir. Tschachtli (1942) tarafından çalışılan Elmadağ (Eski Küçükyozgat) fosil depozitlerini çalışmış ve bunun yanında başka memeli lokaliteleri de keşfetmiştir (Şenyürek, 1951, 1952, 1954, 1960). Keşfettiği fosil buluntulara isim verme aşamasında üç fosile eşî Eleanor'un ismini vermiş ve hocaları Hooton ile Romer'ı da kullanmıştır. Bunlardan biri bir bovide ait *Gazella eleonora* (Şenyürek, 1957), bir karnivora ait *Promephitis hootoni* (Şenyürek, 1954) ve bir kılıç dişli kaplan olan *Epimachairodus romeri*'dir (Şenyürek, 1957).

Ord. Prof. Dr. Muzaffer Süleyman Şenyürek hayatı boyunca ürettiği antropoloji ve paleontoloji çalışmalarıyla hem ülkemizde hem de dünyada taktir edilen bir bilim insanı olmuştur. Her ne kadar burada eserlerinden çok küçük bir kısmı belirtilmiş olsa da onun çalışma disiplini, mesleğine duyduğu saygı ve başarılarını ayrı bir çalışma olarak incelemek daha hakkaniyetli olur (bkz. Sayılı, 1962).

Hüseyin Fikret Ozansoy (1913–2006), Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun öğrencisi ve Ord. Prof. Dr. Muzaffer Süleyman Şenyürek'in de meslektaşdır. DTCF'de öğrenimini tamamladıktan sonra 1944 yılında MTA'da göreve başlamıştır. Kansu gibi lisansüstü eğitimi almak için yurtdışına gitmiş ve Paris Sorbonne Üniversitesi'ne 1958 yılında tamamlamıştır. Ülkeye döndükten sonra bir dönem MTA'da çalışmalarını sürdürmüş, sonrasında DTCF'de ve sonrasında da Ege Üniversitesi'nde akademik çalışmalarına devam etmiştir. MTA'da iken 1965 yılında Paleontoloji bölümünün kurulması gerekliliğini bildirmiştir ve kuruluş aşamasında yer almıştır. Daha sonra Ege Üniversitesi'nde Doğa Tarihi Müzesi kuruluşu için çalışmalara başlamış ve hem müzeyi hem de Doğa Tarihi Enstitüsü'nü kurmuştur (TMMOB JMO, 2006). Ozansoy, Türkiye Cumhuriyet Tarihi'nde Doğa Tarihi müzeciliğinin ilk mimarı olarak kabul edilebilir.

Ozansoy, mesleğinin başından itibaren memeli paleontolojisi üzerine uzmanlaşmıştır. 1950 ve sonrasında Miyosen-Pleistosen Devirleri fosil materyallerini çalışan Ozansoy, özellikle faunal korelasyon ve sistematik paleontoloji üzerine odaklanmıştır (Ozansoy, 1951, 1957, 1962, 1969, 1973). Bu araştırmalar ışığında 1957'de Türkiye'nin ilk hominoid fosili olan *Ankarapithecus metae*'yi keşfetmiştir (Ozansoy, 1957, 1970). Ankara'nın Kazan İlçesi'ndeki Sinaptepe Mevkii'nde bulunan hominoid 10 milyon yıl öncesine tarihlendirilmiştir

(Ozansoy, 1957; Alpagut vd., 1996). Bunun yanı sıra Türkiye'nin ilk fosil deniz memelisi olan *Hippopotamus* sp.'yi keşfetmiştir (Ozansoy, 1957). Prof. Dr. Ozansoy, memeli paleontolojisi üzerine yapmış olduğu bu çalışmalarla bir antropolog olarak Türkiye paleontoloji bilimine katkısı oldukça fazladır.

Prof. Dr. Berna Alpagut 1968 yılında DTCF Antropoloji bölümünden mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra MTA'da göreve başlamış ve palinoloji ile tarihlendirme yöntemleri üzerine eğitim almıştır. Alpagut, insan iskeletleri üzerine yayınlar üretmiş olsa da ağırlıklı olarak Doğa Tarihi Müzeciliği ve omurgalı paleontolojisi alanlarında çalışmalarını yürütmüştür (Alpagut, 1980; Alpagut vd., 1990, 1996, 2014; Demirel, 2014). Daha önceden Heinz Tobien tarafından araştırılan (1969-1970) Bursa-Paşalar fosil lokalitesinde, 1983 yılında ilk kadın antropolog kazı başkanı olarak kazı çalışmalarına başlamıştır. Kazı çalışmaları süresince önemli memeli fosilleri keşfetmiştir. Bunlardan ilki 15 milyon yıla tarihlendirilen hominoid fosilleri *Kenyapithecus kizili* ve *Griphopithecus alpani*'dir (Alpagut vd., 1990, 2016; Kelley, 2008; Kelley vd., 2008). Diğeri Paşalar'a özgü bir Proboscidea türü olan *Gomphotherium pasalarensis*'dir (Alpagut vd., 2002). Bir diğeri ise bu kazıda bulunan *Turkomys pasalarensis*'tir (Ünay, 1990). Alpagut, Ankara-Sinap Mevkii'nde yüzey araştırmaları, Muğla-Özlüce lokalitesi kurtarma kazısının (1993) ve Burdur-Elmacık lokalitesi kazısının da (2006-2009) bilimsel danışmanlığını yapmıştır (Demirel, 2014). 2013 yılında emekliliğe ayrılan Prof. Dr. Alpagut, meslekî yaşamı boyunca memeli paleontolojisi alanında önde gelen çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Prof. Dr. Erksin Güleç 1972 yılında DTCF Antropoloji bölümünden mezun olmuştur. Paleoantropoloji alanında uzmanlık alan Güleç, hem hominoidlerin evrimsel süreçteki yeri üzerine hem de paleontoloji üzerine çalışmalar yürütmüştür (örn. Güleç ve İşcan, 1994; Güleç vd., 2007; Güleç vd., 2009). Bu çalışmalar arasında çeşitli kazılara katılmış (Paşalar Kazısı, 1984-1985; Middle Awash Projesi, 1994; Çorakyerler Kazısı, 1997-2003; Lazaret Kazısı, 1998; Dmanisi Kazısı, 2003), aynı zamanda paleontolojik ve prehistorik kazıların da başkanlığını yürütmüştür (Çandır Kazısı, 1989-1998; Üçağızlı Mağarası, 1997-2020; Bakü-Ceyhan Boru Hattı Miyosen-Holosen Hominoid-Hominid Araştırmaları Projesi, 2001; Hayranlı-Haliminhanı Kurtarma Kazısı, 2002). 1993-1998 yılları arasında da Türkiye Omurgalı Fosil Yataklarının Araştırılması projesinin başkanlığını yürütmüştür ("Prof. Dr. Erksin Savaş Güleç", t.y.). Çandır Kazısı'nda bulunan önemli hominoidlerden biri olan *Griphopithecus alpani*'nin tip örneği olan MTA 2253 numaralı mandibula, Çandır Kazısı'nda bulunan önemli hominoidlerden biridir ve 14 milyon yıl önceye

tarihlendirilmektedir (Geraads vd., 2003; Güleç vd., 2003). 2019 yılında emekli olan Prof. Dr. Erksin Güleç, yaptığı çalışmalarla antropoloji ve paleontoloji alanlarına oldukça fazla katkı sağlamıştır. Aynı zamanda bu alanda birçok meslektaşın yetiştirilmesine de olanak vermiştir. Böylelikle bu alanların devamlılığını sağlamakta etkin rolü vardır.

Prof. Dr. Ayhan Ersoy, 1984 yılında DTCF Antropoloji bölümünden mezun olmuştur. Kendisi antropoloji camiasındaki en renkli kişilerinden birisi olarak kabul edilmektedir. ABD'ye New York Eyalet Üniversitesi'ne 1988-1991 yıllarında doktora eğitimi için gitmiştir. Daha sonra *Paşalar (Bursa-MKP) Hominoidlerinin Fonksiyonel Morfolojisi* adlı doktora tezini tamamlamıştır. Meslekî hayatı boyunca hem paleoantropolojik hem de paleontolojik kazılara katılmış ve çalışmalarını yayımlamıştır. Uzmanlık alanları içerisinde tafonomi, primatların fonksiyonel morfolojisi ve paleoekoloji gibi konular yer almaktadır (Andrews ve Ersoy, 1990; Ersoy, 1998, 2000, 2012). Prof. Dr. Ayhan Ersoy 2014 yılında ani bir kalp krizi sonucu vefat etmiştir (Demirel, 2015).

Prof. Dr. Ayla Sevim Erol 1985 yılında DTCF Antropoloji bölümünden mezun olmuştur. Paleoantropoloji alanında uzmanlığını alan Sevim Erol, insan iskeleti ve adli antropoloji alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir. Paleontoloji alanındaki çalışmaları arasında yer alan Türkiye'deki önemli kazı alanlarından birinin başkanlığını yürütmektedir. Çorakyerler Kazısı, 2001 yılında Prof. Dr. Ayla Sevim Erol başkanlığında Bakanlar Kurulu Kazısı olarak başlamıştır. Hâlen devam etmekte olan kazıdaki önemli buluntular arasında Anadolu hominidlerinden *Ouronapithecus turkae* yer almaktadır (Güleç vd., 2007). Aynı zamanda Çorakyerler'e özgü olan yeni bir bovid cinsi *Gangraia anatolica* de faunasında bulunmaktadır (Kostopoulos vd., 2021). Yine bu kazıya özgü yeni bir bovid türü olan *Qurlignoria chorakensis* de Çorakyerler'in omurgalı paleontolojisindeki önemini göstermektedir (Kostopoulos vd., 2020). Prof. Dr. Ayla Sevim Erol hâlen DTCF'de Antropoloji bölümü öğretim üyeliğine devam etmektedir.

Prof. Dr. Okşan Başoğlu 1989 yılında DTCF Antropoloji bölümünden mezun olmuştur. *Ankara/Kalecik-Çandır Miyosen Dönem Bovidlerin Paleontolojik Analizi* adlı doktora tezini 1996 yılında vermiştir. Meslek hayatı süresince hem paleoantropoloji hem de paleontoloji alanlarında çalışmalar ortaya koymuştur (Başoğlu, 2012; Başoğlu ve Şener, 2015). Son dönemlerde paleontoloji alanında yapılan kazıların başlamasında ve yaygınlaşmasında etkin rol oynayan Başoğlu, özellikle Kapadokya Bölgesi Omurgalı Paleontolojisi üzerine çalışmalarını sürdürmektedir (Başoğlu, 2016, 2018). Bu kazı çalışmalarından Sofular Kazısı, Yeniaylacık Kazısı ve Yamula Barajı Kazısı Türkiye'deki önemli ve bilim

alanında da dikkat çeken kazıları arasında yer almaktadır.

Sofular Kazısı, Prof. Dr. Okşan Başoğlu tarafından literatüre kazandırılan bir Miyosen lokalitesidir. 2010 yılında yapılan Nevşehir ili yüzey araştırmaları sonucunda keşfedilen lokalite 2014 yılında Bakanlar Kurulu Kazısı olarak başlamıştır. Her ne kadar kazı çalışmaları son 10 yıla dayansa da faunasının zenginliği ve çeşitliliği ile üzerine yapılacak çalışmalarla referans lokaliteler arasında yer alması ön görülmektedir. Fauna içerisinde Anadolu'da bulunan hominid de yer almaktadır (Başoğlu, 2016). Bu da kazının önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Yeniyaylacık Kazısı, Nevşehir'de bulunan ve 2014-2017 yılları arasında Prof. Dr. Okşan Başoğlu tarafından bilimsel başkanlığı ile kurtarma kazısı olarak yürütülmüş bir Miyosen Devir kazısıdır. 2017 yılında Prof. Dr. Cesur Pehlevan tarafından kazı başkanlığı üstlenilmiş ve Bakanlar Kurulu Kararlı kazı statüsüne geçmiştir. Kızılırmak kenarında yer alan kazıda özellikle Rhinocerotidae familyasına ait fosil örnekler öne çıkmaktadır. Bunun yanında Carnivor, Bovidae, Proboscidea ve Hipparion gibi Geç Miyosen faunası da yer almaktadır (Pehlevan vd., 2022).

Yamula Barajı Kazısı ise Türkiye'deki Proboscidea fosilleri özelinde başka bir örneği bulunmayan Miyosen lokalitesidir. 2018 yılında Kayseri Müzesi ve Başoğlu'nun bilimsel başkanlığında başlayan kazı, 2022 yılında üniversite ve müze katılımlı kazı olarak Prof. Dr. Pınar Gözlük Kırmızıoğlu'nun bilimsel başkanlığında devam etmektedir. Kazı alanı Yamula Barajı'nın neredeyse tam çevresini kapsayacak şekilde büyük bir alana sahiptir. Kazı faunası içerisinde özellikle dikkat çeken *Choerolophodon pentelici*'ye ait tam kafatası, bu türe ait dünyada bulunan tek parça fosil materyal olarak kayda geçmiştir. Bunun yanı sıra beş farklı Proboscid türü de yer almaktadır. Carnivor fosil buluntuları da son dönem yapılan kazılarda ağırlıklı olarak bulunmaktadır (Başoğlu ile sözlü görüşme, 15.04.2023).

Prof. Dr. Okşan Başoğlu, yer aldığı bu kazılarda Anadolu paleontolojisine sunduğu bilimsel katkılarla gelişmesi için etkin rol üstlenmiştir. Akademik çalışmalarına Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Antropoloji bölümünde devam etmektedir.

1994 yılında DTCTF Antropoloji bölümünden mezun olan Prof. Dr. Cesur Pehlevan, paleontoloji alanında çalışmalar yapmaktadır. 2006 yılında *Çorakyerler (Çankırı) Rhinocerotidae (Mammalia) Buluntularının Değerlendirilmesi* adlı doktora tezini hazırlamıştır. 2017 Yeniyaylacık Kazısı'nın kazı başkanlığını yürütmeye başlamıştır ve hâlen devam etmektedir. Pehlevan, Rhinocerotidae familyası üzerine uzmanlık kazanmıştır (Pehlevan, 2006). Bu uzmanlığı ile dünyadaki önemli lokalitelerden biri olan Middle Awash Proje ekibi içerisinde yer almaktadır. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'nde çalışmalarını

sürdürmektedir.

Prof. Dr. A. Cem Erkman 1990 yılında DTCTF Antropoloji bölümünden mezun olmuştur. Çalışma alanları paleoantropolojide insan iskeletleri (anatomi, patoloji, varyasyon vs.) üzerinedir (Erkman vd., 2008; Erkman ve Surul, 2017; Erkman vd., 2022). Hem öğrencilik yıllarında hem de daha sonradan yürütücülüğünü üstlendiği yüzey araştırmaları ve kazılardan dolayı omurgalı paleontolojisiyle de ilgilenmektedir (van der Maade vd., 2014; Erkman, 2020). Yüzey araştırmaları sonucunda Savcılı Köyü yakınlarında bulunan Kurutlu Kazısı başkanlığını 2015 yılında almış ve sistemli kazıya geçilmiştir. Kurutlu Kazısı primat fosil örnekleri açısından önemli bir lokalitedir. Kızılırmak kenarında yer alan lokalitede birçok primat/hominoid türüne ait fosiller olduğunu bildiren Erkman (2019), yayımlanacak bilimsel çalışmalar sonucunda Anadolu'da primat evriminin ve göç yollarının aydınlatılmasına önemli katkılar sunacağı açıktır. Prof. Dr. A. Cem Erkman, Kurutlu Kazısı başkanlığını ve Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Antropoloji bölümünde çalışmalarını sürdürmektedir.

Türkiye'nin ilk tabiat tarihi müzesi: MTA

Türkiye'de paleontoloji çalışmalarının geç başlaması gibi doğa tarihi müzeciliğine dair çalışmalar da bir o kadar geç olmuştur. Bir zamanlar İstanbul Üniversitesi Jeoloji Enstitüsü'nde bulunan tabiat tarihi müzesinin 1848 yılında yanmasından sonra (Günergun, 2009) ilk kez 1968 yılında MTA Tabiat Tarihi Müzesi açılmıştır. Müzenin açılmasını 1944 yılından itibaren MTA'da istihdam edilen Prof. Dr. Fikret Ozansoy 1965 yılında önermiştir. Müze açılmadan önce paleontologların ve jeologların araştırmalar sırasında buldukları materyaller MTA koridorlarında sergilenmekteyken, Tabiat Tarihi Müzesi'nin açılmasıyla birçok paleontolog araştırma bölümünde istihdam edilmiştir (Sarıgül, 2021b). Müze içerisinde birçok hayvan ve bitki fosili, kaya ve mineral örnekleri bulunmaktadır. Bodrum katında ise 100.000'den fazla fosil, kaya ve mineral örneği bulunmaktadır. Türkiye'nin en geniş tabiat tarihi koleksiyonuna sahiptir. (MTA, 2019).

MTA'da görev yapan birçok paleontolog ve jeolog omurgalı paleontolojisi üzerine araştırmalarda bulunmuştur. Bunlardan ilki daha önceden bahsedilen Prof. Dr. Fikret Ozansoy'dur. Diğer paleontologlardan biri olan İbrahim Tekkaya, Anadolu'da Neojen Dönem faunası araştırmaları ile bilinmektedir (Tekkaya, 1973; 1974a, 1974b, Tekkaya vd., 1975). Bir diğer önemli paleontolog ise Şevket Şen'dir. Şen, bir dönem MTA'da görev yapmış ve daha sonradan Paris Doğa Tarihi Müzesi'nde çalışmalarına devam etmiştir. Paris Doğa Tarihi Müzesi'nin paleontoloji kürsüsünden emekli olmuştur. Hâlen Anadolu omurgalı paleontolojisi

üzerine çalışmalarına devam eden Şen, Neojen dönem üzerine birçok araştırması bulunmaktadır (Sen, 1990; Sen vd., 2017; Sen ve Geraads, 2023; Şen, 1990; Şen vd., 2011).

Ankara Yöresindeki Karasal Neojen Çökellerinin Rhinocerotidae Biyografisi ve Paleontolojisi adlı teziyle özellikle Rhinocerotidae ailesi üzerine uzmanlaşan Gerçek Saraç, omurgalı paleontolojisi üzerine çalışmalarda bulunmuş bir başka araştırmacıdır (Saraç, 1977; Saraç ve Şen, 2003). Özellikle *Türkiye Omurgalı Fosil Yatakları* adlı MTA bilimsel raporu (Saraç, 2003), paleontoloji çalışmalarında önemli referans yayın olarak kabul edilmektedir.

MTA dışında paleontoloji seksiyonu olan müzeler, doğa tarihi müzeleri ve koridor müzeleri de mevcuttur. Bunlardan ilki Ozansoy tarafından Ege Üniversitesi'nde kurulan Doğa Tarihi Müzesi ve Doğa Tarihi Enstitüsü'dür. 1967 yılında kurulan müze, 1973 yılında doğa tarihi ile ilgili materyalleri ilk kez topluma sunmuştur. MTA'dan sonra en büyük ikinci doğa tarihi müzesi olma özelliğinde olan müze, ülkenin ilk üniversite bünyesinde olan akademik müze özelliğini de taşımaktadır. Ege Üniversitesi'nden emekli Prof. Dr. Tümel Tanju Kaya, mevcut müze ve enstitünün uzun dönem yönetimini üstlenmiştir. Uzmanlık alanı Neojen Dönem paleontoloji araştırmaları olan Kaya, birçok yüzey araştırması ve projelerin başkanlığını üstlenmiştir (Kaya ve Heissig, 2001; Kaya vd., 2003; Kaya vd., 2012). Prof. Kaya'nın öğrencisi olan ve hâlen Ege Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine devam eden Dr. Öğr. Üyesi Serdar Mayda da paleontolojik araştırmalarda, son dönemde birçok ulusal-uluslararası makale çalışmasında ve alan araştırmasında bulunmuştur. Mayda, Tabiat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi müdür yardımcılığını yürütmektedir. Çalışmalarında omurgalı paleontolojisi üzerine yoğunlaşmıştır (Mayda, 2008; Mayda vd., 2015).

Hacettepe Üniversitesi'nden emekli olan Prof. Dr. Ali Demirsoy öncülüğünde ve TÜBİTAK tarafından desteklenen Prof. Dr. Ali Demirsoy Doğa Tarihi Müzesi, 2006 yılında Erzincan'da kurulmuştur. Müze içerisinde birçok omurgalı ve omurgasız canlılara, mineral ve kayalara ait örnek mevcuttur (İslamoğlu, 2012).

Burdur'da Prof. Dr. Berna Alpagut'un öncülüğünde kurulan Rum Kavaklı Kilisesi Doğa Tarihi Müzesi, Elmacık Köyü'nde yapılan paleontolojik kazılardan elde edilen fosiller ve güney filine ait iskelet sergilenmektedir ("Burdur Doğa Tarihi Müzesi", 2016).

İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi'nin üst katındaki koridorda bulunan Prof. Dr. İhsan Ketin Doğa Tarihi Müzesi bir koridor müzesidir. Koleksiyon içerisinde Darwin'in 200 Beagle Sergisi, İstanbul'da bulunan omurgasız fosiller, Zonguldak ve Ege Bölgesi'nin fosil florası ve *Archaeopteryx*'in de yer aldığı çeşitli fosiller bulunmaktadır. Ayrıca 1930'lu yıllarda toplanan Malik ve Cazibe Sayar, Hamit Nafiz Pamir

koleksiyonlarına ait çeşitli omurgalı fosilleri de yer almaktadır ("İhsan Ketin", t.y.).

Sonuç

Türkiye'deki paleontoloji çalışmaları ilk başta ağırlıklı olarak omurgasız fosiller üzerine yapılmış olsa da 1950'li yıllardan itibaren omurgalı fosiller ile ilgili çalışmalar da hız kazanmıştır (örn. Kansu 1963; Ozansoy 1950, 1957; Şenyürek 1951, 1954; Tekkaya, 1973). Bu çalışmaları yapan bilim insanları DTCF Antropoloji bölümü açılana kadar genelde jeoloji bölümünden olan araştırmacılar. Günümüzde hâlen aktif olarak antropologlar omurgalı paleontolojisi üzerine çalışmalarını sürdürmektedir. Fakat Türkiye'deki antropoloji bölümlerine bakıldığında paleontoloji ağırlıklı dersler verilmemekle birlikte Paleontoloji Anabilim Dalı da bulunmamaktadır.

Anadolu özellikle Neojen ve Kuvaterner Dönem fosil depozitleri açısından oldukça zengin olmasına rağmen bu alanda çalışmalar maalesef çok azdır. Bu sorunun daha iyi bir şekilde çözüme kavuşması için günümüzde omurgalı paleontolojisi üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların gelecek nesil ve kuşaklar için bilgi aktarımını çok yönlü sağlamaları gerekmektedir. Yani üniversiteler aracılığıyla teorik bilgiler verilirken aynı zamanda alan çalışmaları için de öğrencileri teşvik eden ve bu alanda yetişmelerini sağlayan bir sistem uygulanmalıdır.

Günümüzde paleontolojik kazı çalışmaları hız kazanmıştır. Öyle ki bu çalışmalar sayesinde Anadolu paleontolojisi daha net anlaşılacak ve özellikle bu alandaki araştırmacıların emekleri ile yeni bilim insanlarının da yolunu aydınlatılmış olacaktır.

Kaynakça

- Abel, O. (1904). Über einen Fund von Sivatherium giganteum bei Adrianopel. *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Klasse*, 113(1), 629–651. <https://www.biodiversitylibrary.org/page/6904913>
- Alpagut, B. (1980). The human skeletal remains from Beyköy (Afyon, Anatolia). *Antropoloji*, (12), 299-316. https://doi.org/10.1501/antro_0000000192
- Alpagut, B. (1990). A short history of the Excavations at the Miocene site at Paşalar, Turkey. *Journal of Human Evolution*, 19(4-5), 337-341. [https://doi.org/10.1016/0047-2484\(90\)90048-G](https://doi.org/10.1016/0047-2484(90)90048-G)
- Alpagut, B., Andrews, P., Fortelius, M., Kappelman, J., Temizsoy, I., Çelebi, H., ve Lindsay, W. (1996). A new specimen of *Ankarapithecus meteai* from the Sinap formation of Central Anatolia. *Nature*, 382(6589), 349-351. <https://doi.org/10.1038/382349a0>
- Alpagut, B., Çelebi, H., Gençtürk, İ., Alpagut, A., ve Demirel, A. G. (2002). Paşalar kazısı-2000. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 23(1), 151-162. <https://dar.vin/kazi23-1>
- Alpagut, B., Mayda, S., Kaya, T., Göktas, F., Halaclar, K., ve

- Kesici, S. D. (2014). Overview of recent research on Muğla-Özlüce mammalian fossil locality. K. Sayıt (Ed.) içinde, *67th geological congress of Turkey abstract book* (s. 18). TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası.
- Alpagut, B., Mayda, S., Kaya, T., Demirel, A., van den Hoek Ostende, L. W., Kanık, D., Şarbak, A., Güler, G., Joniak, P., Pelaez-Campomanes, P., Kesici, S. D., Halaçlar, K., Bilgin, M., Tan, A. ve Karakütük, S. (2016). 32 years of excavation in Paşalar site Turkey, the richest hominoid locality of the world. *XIV annual meeting of the European Association of Vertebrate Palaeontologists programme and abstract book* (s. 171). Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Andrews, P., ve Ersoy, A. (1990). Taphonomy of the Miocene bone accumulations at Paşalar, Turkey. *Journal of Human Evolution*, 19(4-5), 379-396. [https://doi.org/10.1016/0047-2484\(90\)90051-C](https://doi.org/10.1016/0047-2484(90)90051-C)
- Anonim. (2014). Prof. Dr. Cazibe Arıç Sayar (1925–). K. Sayıt (Ed.) içinde, *67th geological congress of Turkey abstract book* (s. 11). TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası.
- Arıç, C. (1955). *Haliç-Küçükçekmece Gölü bölgesinin jeolojisi* [Yayımlanmamış tez]. İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Arıç-Sayar, C. (1957). Geological study of the region between the Golden Horn (Haliç) and the Lake Küçükçekmece, near İstanbul, Turkey. *Bulletin of the İstanbul Technical University*, 10(2), 1–18.
- Bağhoğlu, M. (2013). Ali Vehbi Türküstün'ün *İlm-i Müstebâsât Cedveli* ve Türk paleontoloji tarihindeki yeri. *Dört Öge*, (4), 5-29. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dortoge/issue/40200/478579>
- Başoğlu, O. (2012). Nevşehir/Camihöyük Hellenistik-Roma Dönemi insanların sağlık sorunları. *OLBA*, (20), 1-26. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/olba/issue/47144/593277>
- Başoğlu, O., ve Şener, T. (2015). Ovaören Erken Tunç Çağı insanları: Antropolojik bir inceleme. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(2), 455-476. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititsosbil/issue/45206/566124>
- Başoğlu, O. (2016). *Kapadokya bölgesi omurgalı fosil yatakları*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Başoğlu, O. (2018). Miyosen'de Anadolu ve omurgalı fosil lokaliteleri. *Social Sciences Studies Journal*, 4(22), 4272-4279. <http://doi.org/10.26449/sssji.869>
- Baykal, F. (1948). *Paleontoloji: Omurgasız fosiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Bergman, J. (2001). Evolutionary naturalism: An ancient idea. *Journal of Creation*, 15(2), 77-80. <https://creation.com/evolutionary-naturalism-an-ancient-idea>
- Bernor, R. L. (1979). The evolution of Pontian mammal faunas: Some zoogeographic, paleoecologic and chronostratigraphic considerations. *Annales géologiques des pays Helléniques, 7th International Congress on Mediterranean Neogene, Athens* (s. 81-89). Laboratoire de géologie de l'Université.
- Bernor, R. L., Solounias, N., Swischer, C. C., van Couvering, J. A. (1996). The correlation of three classical "pikermian" mammal faunas - Maragheh, Samos and Pikermi -with the European MN unit system. R. L. Bernor, V. Fahlbusch, H.-W. Mittman (Ed.) içinde, *The evolution of Western Eurasian Neogene mammal faunas* (s. 137-154). Columbia University Press.
- Calvert, F., ve Neumayr, M. (1880). Die jungen Ablagerungen am Hellespont. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch Naturwissenschaftliche Klasse*, 40, 357–378. https://www.zobodat.at/pdf/DAKW_40_1_0357-0378.pdf
- de Blainville, H.-M. D. (1822). Analyse des principaux travaux dans les sciences physiques, publiés dans l'année 1821. *Journal de Physique, de Chimie et d'Histoire Naturelle et des Arts*, 94, 5-7. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96079365>
- de Tchihatcheff, P. A. (1851). Dépôts nummulitiques et diluviens de la presqu'île de Thrace. *Bulletin de la Société Géologique de France II série*, 8, 297–313.
- Demirel, F. A. (2014). Prof. Dr. Berna Alpagut'un özgeçmişi ve çalışmaları. *Antropoloji*, (27), 1-16. https://doi.org/10.1501/antro_0000000223
- Demirel, F. A. (2015). Prof. Dr. Ayhan Ersoy'un özgeçmişi ve çalışmaları. *Antropoloji*, (29), 9-16. https://doi.org/10.1501/antro_0000000309
- Erguvanlı, K. (1979). Türkiye'de jeoloji araştırmalarında jeoloji öğretiminde öncüler. *Yeryuvarı ve İnsan*, 4(1), 5–10.
- Erguvanlı, K. (1980). Yerbilimlerini Mektebi Tıbbiye'de ilk kez Türkçe okutan hoca İbrahim Lütfi Paşa. *Yeryuvarı ve İnsan* 5(3–4), 9–13.
- Erkman, C., Çırak, A., Bektaş, Y., Şimşek, N., ve Özgün Başibüyük, G. (2008). Anadolu'da yaşamış eski insan topluluklarında yaşlılarda gözlenen sağlık problemleri. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1(2), 73-85. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yasad/issue/21798/234261>
- Erkman, C., ve Surul, Ö. (2017). Van Kalesi Höyüğü (Ortaçağ) insanların travma izleri analizi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 118-135. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/53590>
- Erkman, A. C. (2020). Kırşehir ve Yozgat illeri Neojen Dönem omurgalı fosil yataklarının tespiti 2018. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 37(1), 63. <https://dar.vin/aras37-1>
- Erkman, A. C. (2019). *Kurutlu antropolojik kazısı*. 7. Ulusal Biyolojik Antropoloji Sempozyumu Özet Kitabı. Ankara Üniversitesi.
- Erkman, A. C., Gökkurt, S. T., ve İlbey, S. (2022). Evaluation of linear enamel hypoplasia (LEH) in western Anatolian skeletons from the late eastern roman period (Attepe settlements and Dereköy necropolis). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 41, 103297. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.103297>
- Ersoy, A. (1998). Orta Miyosen Dönem Paşalar fosil hominoidlerinin proximal ve media parmak kemikleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38(1-2), 351-366. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dtcfdergisi/issue/66761/1044184>
- Ersoy, A. (2000). Fosillerde tafonomik analizler: Paşalar kazısı örneği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40(3-4), 81-101. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dtcfdergisi/issue/66762/1044040>

- Ersoy, A. (2012). Arkeoloji ve antropoloji. *İnsanbilim Dergisi*, 1(1), 1-5. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuinsanbilim/issue/9239/115639>
- Fethi, A. (1853). *İlm-i tabakatü'l-arz*. Matbaa-i Amire.
- Geraads, D., Begun, D. R., ve Güleç, E. (2003). The Middle Miocene hominoid site of Çandır, Turkey: General paleoecological conclusions from the mammalian fauna. E. Güleç, D. R. Begun, ve D. Geraads (Ed.) içinde, *Geology and vertebrate paleontology of the Middle Miocene hominoid locality Çandır (Central Anatolia, Turkey)* (s. 241-250). E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung. <https://shs.hal.science/halshs-00009910>
- Güleç, E. S., ve İşcan, M. Y. (1994). Forensic Anthropology in Turkey. *Forensic Science International*, 66(1), 61-68. [https://doi.org/10.1016/0379-0738\(94\)90320-4](https://doi.org/10.1016/0379-0738(94)90320-4)
- Güleç, E., Begun, D. R., ve Geraads, D. (Ed.) (2003). Geology and vertebrate paleontology of the Middle Miocene hominoid locality Çandır (Central Anatolia, Turkey). E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung.
- Güleç, E. S., Sevim, A., Pehlevan, C. ve Kaya, F. (2007). A new great ape from the late Miocene of Turkey. *Anthropological Science*, 115(2), 153-158. <https://doi.org/10.1537/ase.070501>
- Güleç, E., White, T., Kuhn, S., Özer, I., Sağır, M., Yılmaz, H. ve Howell, F. C. (2009). The Lower Pleistocene lithic assemblage from Dursunlu (Konya), central Anatolia, Turkey. *Antiquity*, 83(319), 11-22. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00098057>
- Günergun, F. (Çev.) (2009). Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li yılların başındaki doğa tarihi koleksiyonu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 11(1-2), 337-344. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuoba/issue/1200/14123>
- İhsan Ketin Doğa Tarihi Müzesi. (t.y.). <https://jeoloji.itu.edu.tr/hakkimizda/ihsan-ketin-doga-tarihi-muzesi> adresinden 10.05.2023 tarihinde erişilmiştir
- İnan, N. (2017). *Paleontoloji (Fosil bilim)* (3. basım). Seçkin Yayıncılık.
- İslamoğlu, Y. (2012). Kemaliye "Prof. Dr. Ali Demirsoy Doğa Tarihi Müzesi". *Popüler Bilim Dergisi*, 36, 36-40.
- Kansu, Ş. A. (1937). Ankara ve civarının prehistoryasında yeni buluşlar. II. *Türk Tarih Kongresi* içinde (s. 3-47). Devlet Basımevi.
- Kansu, Ş. A. (1943). İnsan ve medeniyet tekâmül tarihinde Anadolu'nun yeri. III. *Türk Tarih Kongresi* içinde (s. 306-314). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kansu, Ş. A. (1963). Marmara Bölgesi ve Trakya'da prehistorik iskân tarihi bakımında araştırmalar (1959–1962). *Belleten*, 27(108), 657–705. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/73551/1211189>
- Kaya, T., ve Heissig, K. (2001). Late miocene rhinocerotids (Mammalia) from Yulafli (Çorlu-Thrace/Turkey) *Geobios*, 34(4), 457-467. [https://doi.org/10.1016/S0016-6995\(01\)80009-7](https://doi.org/10.1016/S0016-6995(01)80009-7)
- Kaya, T., Geraads, D., ve Tuna, V. (2003). A new Middle Miocene mammalian fauna from Mordoğan (Western Turkey). *Paläontologische Zeitschrift*, 77, 293-302. <https://doi.org/10.1007/BF03006943>
- Kaya, T. T., Mayda, S., Kostopoulos, D. S., Alçiçek, M. C., Merceron, G., Tan, A., Karakütük, S., Giesler, A. K., ve Scott, R. S. (2012). Şerefköy-2, a new Late Miocene mammal locality from the Yatağan Formation, Muğla, SW Turkey. *Comptes Rendus Palevol*, 11(1), 5-12. <https://doi.org/10.1016/j.crpv.2011.09.001>
- Kaya, F., Bibi, F., Žliobaitė, I., Eronen, J. T., Hui, T., ve Fortelius, M. (2018). The rise and fall of the Old World savannah fauna and the origins of the African savannah biome. *Nature Ecology & Evolution*, 2, 241-246. <https://doi.org/10.1038/s41559-017-0414-1>
- Kelley, J. (2008). Identification of a single birth cohort in *Kenyanthropus keizili* and the nature of sympatry between *K. keizili* and *Griphopithecus alpani* at Paşalar. *Journal of Human Evolution*, 54(4), 530-537. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2007.08.005>
- Kelley, J., Andrews, P., ve Alpagut, B. (2008). A New hominoid species from the middle Miocene site of Paşalar, Turkey. *Journal of Human Evolution*, 54(4), 455-479. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2007.08.007>
- Kostopoulos, D. S., Erol, A. S., Mayda, S., Yavuz, A. Y., ve Tarhan, E. (2020). Qurliqnorina (Bovidae, Mammalia) from the Upper Miocene of Çorakyerler (Central Anatolia, Turkey) and its biogeographic implications. *Palaeoworld*, 29(3), 629-635. <https://doi.org/10.1016/j.palwor.2019.10.003>
- Kostopoulos, D. S., Sevim Erol, A., Yavuz, A. Y., ve Mayda, S. (2021). A new late Miocene bovid (Mammalia: Artiodactyla: Bovidae) from Çorakyerler (Turkey). *Fossil Record*, 24(1), 9-18. <https://doi.org/10.5194/fr-24-9-2021>
- Malik, A., ve Nafiz, H. (1933a). Une faune de vertébrés Miocènes près d'Istanbul. *Comptes rendus sommaires de la Société géologique de France*, 8, 64-10.
- Malik, A., ve Nafiz, H. (1933b). Küçükçekmece fıkralı hayvanlar mecmuası. *İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Mecmuası*, 3-4, 1-119.
- Mayda, S. (2008). *Sabuncubeli (Manisa) Erken Miyosen memeli faunasının sistematigi ve biyostratigrafisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/379680>
- Mayda, S., Koufos, G. D., Kaya, T., ve Gul, A. (2015). New carnivore material from the Middle Miocene of Turkey. Implications on biochronology and palaeoecology. *Geobios*, 48(1), 9-23. <https://doi.org/10.1016/j.geobios.2014.11.001>
- MTA (2019). *Stratejik Plan 2019-2023*. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü. <https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/kurumsal/belgeler/stratejik-plan-2019-2023.pdf>
- Nelson, G. (1978). Ontogeny, phylogeny, paleontology, and the biogenetic law. *Systematic Zoology*, 27(3), 324-345. <https://doi.org/10.2307/2412883>
- Newton, R. B. (1904). Notes on the post-Tertiary and Tertiary fossils obtained by Col. English from the district surrounding the Dardanelles. *Quarterly Journal of the Geological Society*, 60(1-4), 277-292. <https://doi.org/10.1144/GSL.JGS.1904.060.01-04.22>

- Ozansoy, F. (1951). Preliminary report on a Pontian mammalian fauna from Muğla. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 3(1), 147-152. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tjb/issue/50637/659592>
- Ozansoy, F. (1957). Faunes de Mammiferes du Tertiaire de Turquie et Leurs Revisions Stratigraphiques. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration Institute of Turkey*, 49, 29-48. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bulletinofmre/issue/3875/51787>
- Ozansoy, F. (1962). Doğu Trakya Alt Oligosen antrakoterienleri. *Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi*, 58, 85-96. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bulletinofmre/issue/3884/51886>
- Ozansoy, F. (1969). Pleistocene fossil human footprints in Turkey. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*, 72, 144-152. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bulletinofmre/issue/3898/52025>
- Ozansoy, F. (1970). İnsani karakterli Türkiye Pliosen fosil ponjide'si *Ankarapithecus metei*. *Beleten*, 34(133), 1-16. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbeleten/issue/73078/1191552>
- Ozansoy, F. (1973). Les caracteristiques fauniques du Neogene des Dardanelles. *Antropoloji*, (6), 171-180. https://doi.org/10.1501/antro_0000000234
- Burdur Doğa Tarihi Müzesi. (Eylül 28, 2016). Atlas Panorama. <https://www.atlasdergisi.com/panorama/burdur-doga-tarihi-muzesi.html> adresinden 10.05.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Pehlevan, C. (2006). *Çorakşyerler (Çankırı) rhinocerotidae (Mammalia) buluntularının değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/37455>
- Pehlevan, C., Gözlük Kırmızıoğlu, P., Başoğlu, O., Doğan, U., Yiğit, A., Kaya, F., ve Akbaba, A. (2022). 2019 yılı Yeniaylacık fosil lokalitesi kazısı. *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, 1, 413-420. <https://dar.vin/kazi2019-2020>
- Polly, P. D., ve Spang, R. L. (2002). History of paleontology. B. S. Baigrie (Ed.) içinde, *History of Modern Science and Mathematics, Volume 4* (s. 69-97). Charles Scribner's Sons.
- Prof. Dr. Erksin Savaş Güleç. (t.y.). <http://antropoloji.humanity.ankara.edu.tr/prof-dr-erksin-gulec/> adresinden 16.03.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Raup, D., ve Stanley, S. M. (1978). *Principles of paleontology* (2nd ed.). W. H. Freeman and Co.
- Roussiakis, S., Filis, P., Sklavounou, P., Giaourtsakis, I., Kargopoulos, N., ve Theodorou, G. (2019). Pikerimi: A classical European fossil mammal geotope in the spotlight. *European Geologist Journal*, 48, 28-32. <https://eurogeologists.eu/roussiakis-pikerimi-a-classical-european-fossil-mammal-geotope-in-the-spotlight/>
- Rückert-Ülkümen, N. (1960). Trakya ve Çanakkale mintıklarında bulunan Neojen balıklı formasyonları hakkında. *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Monografileri (Tabii İlimler Kısmı)*, 16, 1-80.
- Saraç, G. (1977). A new *Hispanotherium* species (Mammalia, Rhinocerotidae): *Hispanotherium alpani* n. sp. from the upper Miocene of Southwest Anatolia. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*, 90, 90-95. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bulletinofmre/issue/3915/52161>
- Saraç, G. (2003). *Türkiye omurgalı fosil yatakları* (Rapor No. 10609). Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.
- Saraç, G., ve Şen, Ş. (2005). Chalicotheriidae (Mammalia, Perissodactyla) from the Late Miocene of Akkaşdağı, Turkey. *Geodiversitas*, 27(4), 591-600. <https://sciencepress.mnhn.fr/en/periodiques/geodiversitas/27/4/chalicotheriidae-mammalia-perissodactyla-du-miocene-superieur-d-akkasdağı-turquie>
- Sarıgül, V. (2021a). A short history of paleontology in Turkey, part I: From the nineteenth century to the collapse of Ottoman Turkey. *Earth Sciences History*, 40(1), 158-201. <https://doi.org/10.17704/1944-6187-40.1.158>
- Sarıgül, V. (2021b). A short history of paleontology in Turkey, part II: Paleontology in the Republic of Turkey. *Earth Sciences History*, 40(1), 202-243. <https://doi.org/10.17704/1944-6187-40.1.202>
- Sayar, C. (1986). *Paleontoloji ders notları*. İTÜ Maden Fakültesi Ofset Baskı Atölyesi.
- Sayar, M. (1960). *Mineraloji ve Jeoloji* (3. baskı). İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası.
- Sayılı, A. (1962). Ordinaryüs Profesör Dr. Muzaffer Şenyürek. *Beleten*, 26(101), 181-204. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbeleten/issue/74199/1228184>
- Schaeffer, F. X. (1904). Die geologischen Ergebnisse einer Reise in Thrakien im Herbst 1902. *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Klasse*, 113(1-2), 104-118. <https://www.biodiversitylibrary.org/page/6904514>
- Sickenberg, O., Becker-Platen, J. D., Benda, L., Berg, D., Engesser, B., Gaziry, W., Heissig, K., Staesche, U., Steffens, P., ve Tobien, H. (1975). Die Gliederung des höheren Jungtertiärs und Altquartärs in der Türkei nach Vertebraten und ihre Bedeutung für die internationale Neogen-Gliederung. *Geologisches Jahrbuch, Reihe B*, 15, 1-167.
- Strickland, H. E. (1840). XXIX.—On the geology of the Thracian Bosphorus. *Transactions of the Geological Society of London*, 5(2), 385-391. <https://doi.org/10.1144/transgslb.5.2.385>
- Sen, S. (1990). Hipparion datum and its chronologic evidence in the Mediterranean area. E. H. Lindsay, V. Fahlbusch, ve P. Mein (Ed.) içinde, *European Neogene Mammal Chronology. NATO ASI Series, Vol 180* (s. 495-505). Springer, https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2513-8_29
- Sen, S. (2016). Historical background. *Geodiversitas*, 38(2), 153-173. <https://doi.org/10.5252/g2016n2a2>
- Sen, S., Delfino, M. ve Kazancı, N. (2017). Çeştepe, a new early Pliocene vertebrate locality in Central Anatolia and its stratigraphic context. *Annales de Paléontologie*, 103(2), 149-163. <https://doi.org/10.1016/j.annpal.2017.01.004>
- Sen, S. ve Geraads, D. (2023). Lagomorpha (Mammalia) from the Pliocene-Pleistocene locality of Ahl al Oughlam, Morocco. *Palaeobiodiversity and Palaeoenvironments*, (2023). <https://doi.org/10.1007/s12549-022-00569-5>

- Şen, Ş. (1990). Middle Miocene lagomorphs from Paşalar, Turkey. *Journal of Human Evolution*, 19(4-5), 455-461. [https://doi.org/10.1016/0047-2484\(90\)90056-H](https://doi.org/10.1016/0047-2484(90)90056-H)
- Şen, S., Antoine, P.-O., Varol, B., Ayyıldız, T., ve Sözeri, K. (2011). Giant rhinoceros *Paraceratherium* and other vertebrates from Oligocene and middle Miocene deposits of the Kağızman-Tuzluca Basin, Eastern Turkey. *Naturwissenschaften*, 98, 407-423. <https://doi.org/10.1007/s00114-011-0786-z>
- Şenyürek, M. S. (1938). Cranial equilibrium index. *American Journal of Physical Anthropology*, 24(1), 23-41. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330240125>
- Şenyürek, M. S. (1940). Fossil man in Tangier. *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University*, 16(3), 1-27. <https://peabody.harvard.edu/publications/fossil-man-tangier>
- Şenyürek, M. (1951). Gökdere (Elmadağı) faunasına dair bir not. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9(1-2), 63-67. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dtcfdergisi/issue/66719/1043595>
- Şenyürek, M. S. (1952). A study of the Pontian fauna of Gökdere (Elmadağı), South-East of Ankara. *Belleten*, 16(64), 449-492. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/76920/1287881>
- Şenyürek, M. S. (1954). A study of the remains of *Crocota* from the Küçükoyzgat district. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 12(3-4), 29-80. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dtcfdergisi/issue/66721/1043526>
- Şenyürek, M. (1957). A new species of *Epimachairodus* from Küçükoyzgat. *Belleten*, 21(81), 1-60. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/76468/1272939>
- Şenyürek, M. (1960). Ankara Üniversitesinde muhafaza edilen fosil kalıntılara dair bir not. *Belleten*, 25(96), 693-695. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/76104/1261341>
- Tekkaya, İ. (1973). Preliminary note on the vertebrate fauna of Bayraktepe, southeast of Çanakkale (Dardanelles). *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*, 81, 118-124. <https://dergipark.org.tr/en/pub/bulletinofmre/issue/3907/52094>
- Tekkaya, İ. (1974a). A new species of Tortonian anthropoid (Primates, Mammalia) from Anatolia. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*, 83, 148-165. <https://dergipark.org.tr/en/pub/bulletinofmre/issue/3909/52112>
- Tekkaya, İ. (1974b). The bovidae fauna of Middle Sinap of Turkey. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 17(1), 173-186. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tjb/issue/59396/852599>
- Tekkaya, İ., Atalay, Z., Ünay, M. G. E., ve Ermumcu, M. (1975). Çankırı-Kalecik bölgesi karasal Neojenin biostratigrafisi araştırması. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 18, 77-80.
- TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası (JMO). (2006). *Jeoloji Mühendisleri Odası Haber Bülteni*, 4, 122. https://www.jmo.org.tr/yayinlar/dergi_goster.php?dergikod=2&kodu=253&dergi=HABER%20B%DCLTEN%DD
- Toprak, Z. (2012). *Darwin'den Dersim'e: Cumhuriyet ve antropoloji*. Doğan Kitap Yayınevi.
- Tschachtli, B. C. (1942). Küçük Yozgat civarında bulunan memeli hayvanat fosilleri. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*, 27, 322-327. <https://dergi.mta.gov.tr/article/show/1406.html>
- Ünay, E. (1990). *Turkomys pasalarensis* Tobien, its range of variation in the type locality at Paşalar, Turkey. *Journal of Human Evolution*, 19(4-5), 437-443. [https://doi.org/10.1016/0047-2484\(90\)90054-F](https://doi.org/10.1016/0047-2484(90)90054-F)
- van der Maade, J., Güleç, E., ve Erkman, A. C. (2014). *Microstonyx* (Suidae, Artiodactyle) from the Upper Miocene of Hayranlı-Haliminhani, Turkey. *Turkish Journal of Zoology*, 37(1), 106-122. <https://doi.org/10.3906/zoo-1202-4>
- Zuiddam, B. (2018). Was evolution invented by Greek philosophers?. *Journal of Creation*, 32(1), 68-75. https://dl0.creation.com/articles/p124/c12413/j32_1_68-75.pdf

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makedir.

Posthümanizm ve yeni bir ayrımcılık biçimi olarak robotlara yönelik türçülük[‡]

Mücahit Gültekin^{1*}

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Mücahit Gültekin

Afyon Karahisar Üniversitesi

Eğitim Bilimleri Fakültesi

Eğitim Bilimleri Bölümü

ANS Kampüsü 03200, Afyonkarahisar/ Türkiye

E-posta/E-mail: mucahit.gultekin@aku.edu.tr

Alındı/Received: 25 Kasım / November 2022

Kabul edildi/Accepted: 6 Mart / March 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi | Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Afyonkarahisar - Türkiye

Öz

Bir ayrımcılık biçimi olarak türçülük ilk kez Richard Ryder tarafından 1970 yılında kullanılmış, Peter Singer'ın 1975 yılında yayımladığı *Hayvan Özgürleşmesi* kitabında kapsamlı bir şekilde açıklandıktan sonra özellikle hayvan hakları hareketinin temel kavramlarından biri haline gelmiştir. “Bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranması” olarak tanımlanan türçülük kavramı son zamanlarda yapay zekâ ve robotları da kapsayacak şekilde yeniden tanımlanmaya çalışılmaktadır. Türçülüğün genişletilmiş tanımına felsefi temel sağlayan posthümanizm kavramı ise ilk kez 1977 yılında Ihab Hassan tarafından kullanılmıştır. Posthümanizm, hümanizmin insan merkezci varlık hiyerarşisine itiraz etmekte ve yatay bir ontolojiyi savunmaktadır. Posthümanizme göre insan merkezci varlık tasavvuru diğer varlıkları insanın çıkarına olacak bir şekilde sömürgeleştirmektedir. Kimi uzmanların küresel ısınma gibi çevresel sorunların insan faaliyetleri sebebiyle olduğuna gönderme yapan Antroposen'e (İnsan Çağı) girmiş olduğumuzu duyurmaları hümanizm eleştirilerine kanıt olarak yorumlanmaktadır. Diğer taraftan yapay zekâ ve robotik alanındaki gelişmeler önümüzdeki yıllarda hayatın hemen her alanında insan-sosyal robot etkileşiminin artacağını göstermektedir. Özellikle son yıllarda insansı robotların üretilmesi, insan robot etkileşiminin etik ve hukuki temelde tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Bazı uzmanlar insanların robotlara karşı “türçü” davranabileceğini belirtmekte; bunun da yapay zekâ ve robotik alanındaki gelişmeleri negatif etkileyebileceğini ifade etmektedir. Türçülüğün bu genişletilmiş tanımı insanı yapay zekâ ve robotlara karşı etik ve hukuki açıdan yükümlülük altına sokabilecektir. Bu makalede posthümanizm ve türçülük kavramları hakkında bilgi vermek, türçülüğün yapay zekâ ve robotları da kapsayacak şekilde genişletilmesini posthümanizm temelinde tartışmak amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Posthümanizm, türçülük, ayrımcılık, yapay zekâ, robot, sosyal robot

[‡] Bu çalışmanın ilk hâli 17.12.2021 tarihinde “Uluslararası Yapay Zekâ, Transhümanizm, Posthümanizm ve Din Sempozyumu”nda özet bildirisi olarak sunulmuştur.

[‡] The first version of this study titled “Posthumanism and the speciesism against robots: A new form of discrimination” was presented at International Symposium of Artificial Intelligence, Transhumanism, Posthumanism and Religion Symposium on December, 17, 2022.

Posthumanism and the speciesism against robots: A new form of discrimination

Abstract

Speciesism, as a form of discrimination, was initially proposed by Richard Ryder in 1970. The concept was detailed in Peter Singer's book Animal Liberation published in 1975, and became one of the basic concepts of the animal rights movement. Defined as “a bias in favor of the interests of the members of one's own species and against the interests of members of other species,” speciesism has recently been redefined to include artificial intelligence and robots. The concept of posthumanism, which offers a philosophical basis for an expanded definition of speciesism, was first used by Ihab Hassan in 1977. Posthumanism rejects the anthropocentric hierarchy of being and is characterized by a horizontal ontology. Posthumanism argues that anthropocentric existence colonizes other beings for the interests of humans. That some experts have declared the beginning of the Anthropocene (Human Age) due to human-induced environmental problems such as global warming is considered evidence for criticism of humanism. On the other hand, the developments in artificial intelligence and robotics signify an increase in human-social-robot interactions in almost all areas of life in the coming years. Especially the production of humanoid robots in recent years has given rise to the ethical and legal discussion of human-robot interaction. Several experts state that humans may take a “speciesist” position against robots, which may have a negative impact on the developments in artificial intelligence and robotics. Such an expanded definition of speciesism may raise ethical and legal liability concerns regarding artificial intelligence and robots. This article aimed to give information about the concepts of posthumanism and speciesism and to discuss an extension of the speciesism concept, covering artificial intelligence and robots from a posthumanist perspective.

Key words: Posthumanism, speciesism, discrimination, artificial intelligence, robot, social robot

Giriş

Küresel ısınma ve iklim değişikliği 21. yüzyılın en çok tartışılan sorunlarından biridir. Atmosferik karbondioksit konsantrasyonlarının son 500 bin yılın en yüksek seviyesine çıktığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Yayımlanan bazı uluslararası raporlar

Atf için / Cite as:

Gültekin, M. (2023). Posthümanizm ve yeni bir ayrımcılık biçimi olarak robotlara yönelik türçülük. *Antropoloji*, (45), 64–80. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1209953>

20. yüzyılda küresel sıcaklıklarda 0,6 °C artış olduğunu belirtmekte; Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (*Intergovernmental Panel on Climate Change - IPCC*) 2100 yılına kadar küresel sıcaklıkların 1,4 ila 5,8 °C artabileceğini, deniz seviyesinin 20 ila 88 cm arasında yükselebileceğini tahmin etmektedir (Maslin, 2005, s. 1). Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin sağlık (Keating ve Donaldson, 2004), tarım (Sugiura vd., 2012), ekonomi (Chang vd., 2020), biyoçeşitlilik (DeSantis vd., 2009), su (Lettenmaier vd., 1999), çevre (Şen, 2009) ve başka kaynaklar üzerindeki (Caselegno, 2011) yıkıcı etkileri hakkında pek çok çalışma bulunmaktadır. Yapılan bazı çalışmalar insan faaliyetlerinin küresel ısınma ve iklim değişikliği üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir (Frissen, 1971; Maslin, 2005; Robbins, 2015). Özellikle fosil yakıtların aşırı tüketimi sebebiyle karbondioksit ve diğer sera gazı salınımlarının atmosferde birikmesinin iklim değişiklikleri üzerindeki rolü vurgulanmaktadır (Trenberth, 2018). Yayımlanan bazı uluslararası raporlar insan faaliyetlerinin çevresel kaynaklar ve biyoçeşitlilik üzerindeki olumsuz etkilerini aktarmaktadır. Örneğin Birleşmiş Milletler'in 2019'da yayımlanmış olduğu raporda insan faaliyetleri sebebiyle 1 milyon bitki ve hayvan türünün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu belirtilmiştir (Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services, 2019).

Bazı uzmanlar insan faaliyetlerinin iklim ve çevre üzerindeki makro düzeydeki etkisi sebebiyle yeni bir jeolojik döneme girdiğimizi belirtmektedir. Paul Crutzen ve Eugene Stoermer (2000) son 10 ila 12 bin yıllık buzul sonrası jeolojik dönemi tanımlayan Holosen Çağ döneminin kapandığını ifade ederek, "Antroposen" (İnsan Çağı) kavramını önermiştir. Nobel kimya ödülü sahibi Crutzen 2002 yılında *Nature*'da yayımlanan makalesinde insan etkisinin egemen olduğu jeolojik dönem için Antroposen önerisini yinelemiştir. Crutzen (2002) makalesinde sanayi devriminden sonra insanın doğal kaynaklar üzerindeki sömürüsüne dikkat çekerek, son 300 yıldır karbondioksit salınımının arttığını, tropikal yağmur ormanlarının yok olmaya başladığını, biyoçeşitliliğin azaldığını, ekosistemin bozulmaya yüz tuttuğunu belirtmiştir. Antroposen kavramı, çevre ve diğer canlı türleri üzerindeki yıkıcı etkisinden dolayı insan türüne yönelik negatif bir göndermedir. Pek çok uzman kentleşme, aşırı tüketim, doğal kaynakların orantısız kullanımı, aşırı enerji kullanımı gibi etkenlerin ortaya çıkmasına neden olan sanayi devrimini Antroposen'in başlangıcı olarak değerlendirmektedir (Polat ve Kahraman, 2021).

Postyapısalcı söylemlerden beslenen bir felsefi akım olarak posthümanizm de (Franklin, 2009) Antroposen kavramına sıklıkla göndermede bulunarak insanı diğer türler arasında merkezileştiren hümanist dünya görüşünü

sorgulamaktadır (Braidotti, 2014, s.17, 24-27; Braidotti, 2019; Çelik, 2019; Ulmer, 2017). Posthümanizme göre insanın kendi türüne tanıdığı imtiyaz ve insandıışı varlıklara karşı kibirli tutumu dünyayı bugün sözü edilen felaketlerle karşı karşıya getirmiştir (Ağın, 2020, s. 25-27; Braidotti, 2014, s. 35, 78; Öztürk, 2019). Orta Çağ'dan beri devam eden, hümanist dünya görüşü tarafından da sahiplenilen insanın en üstte konumlandırıldığı ontolojik hiyerarşi, insanın hayvanlar ve doğa başta olmak üzere diğer insandıışı varlıkların sömürgeleştirmesinin rasyonalitesini oluşturmuştur. İnsanın kendi türüne, insandıışı varlıkların aleyhine olacak bir şekilde etik ve hukuki açıdan imtiyaz tanınması "türçülük" olarak isimlendirilen bir ayrımcılık biçimidir ve posthümanist etik türçülüğü reddeder (Braidotti, 2014, s. 89; Wolfe, 2003, s. 7). Posthümanizm, türçülüğten kaynaklanan ayrımcılıkların, eşitsizliklerin ve sömürünün bitmesi için türler arası kategorik ayrımların kaldırıldığı, geçirgenleştirildiği yatay/düz bir ontoloji önerir (Ağın, 2020, s. 24, 25-35; Crellin ve Harris, 2021; Yazgünoğlu, 2021). Posthümanizm, insanın imtiyazlı konumuna itiraz ettiği gibi, onun diğer varlık türleriyle "dolaşıklığına" vurgu yaparak, müstakillliğini de sorgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle insanın türçü önyargıları, onun insandıışı varlıklarla olan ontolojik bağlantısallığını ve iç içe geçmişliğini görmesine izin vermemektedir.

Türçülük daha çok hayvan hakları literatüründe kullanılmış olsa da son zamanlarda yapay zeka ve robotlara karşı ön yargıları da kapsayacak bir şekilde genişletilmiştir (Caviola vd., 2019). Özellikle son yıllarda insanlarla psikolojik ve sosyal katmanda etkileşime geçebilen sosyal robotların eğitim, hukuk, eğlence, sağlık, turizm gibi alanlarda giderek yaygınlaşması insan-robot arasındaki etkileşimin etik ve hukuki statüsüne ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Yapay zekâ ve robotlar bilinç, özgür irade, isnad yeteneği ve cezai sorumluluk açısından tartışıldığı gibi (Ersoy, 2018; Kangal, 2021; Erdoğan, 2021; Doğan, 2022), insan-robot ilişkisi "robot istismarı", "robot refahı", "robotlarla ortak yaşam" gibi etik temelde de tartışılmakta (Coeckelbergh, 2021; Chomanski, 2021; Karauskos, 2022); insanın robotlara karşı olan sorumluluğu evcil hayvanlara karşı olan sorumluluğuna benzetilmektedir (Owen ve Osley, 2007). Örneğin 2015 tarihinde Boston Dynamics'in robotlarının tek melendiği YouTube videoları çeşitli tepkilere neden oldu ve uluslararası ölçekte hayvan hakları mücadelesi veren PETA (*People for the Ethical Treatment of Animals*) örgütünden robotlara yapılan muameleye tepki göstermesi istendi (Graham, 2017). Benzer bir örnek 2017 yılında California'da sarhoş bir kişinin K5 Knightscope isminde bir güvenlik robotunu yere yatırıp tekmelemesi sonucunda yaşandı (Keijsers vd., 2021). Robotlara kötü muameleyi hukuki açıdan tartışan bazı çalışmalar en azından kamuya açık yerlerde

robotlara şiddet uygulamanın yasaklanması gerektiğini belirtmektedir (Mamak, 2022). Winkle ve diğerleri (2021) ise taciz içeren davranışlara tepki vermek için “feminist bir robot” örneğini tartışmaktadır. Bazı uzmanlar yapay zekâ ve robotlara karşı ayrımcı muamelenin etik dışı olduğunu savunarak, türçülüğün yapay zekâ ve robotları insanlara karşı dezavantajlı konuma getirdiğini savunmaktadır (Schmitt, 2019). İnsan-robot etkileşimi arttıkça robot hukuku ve robot etiğine ilişkin bu tür tartışmalar daha da derinleşecek gibi görünmektedir.

Daha önce ifade edildiği gibi türçülük genellikle hayvan çalışmalarında ele alınmıştır. Ancak giderek artan insan-robot etkileşimi, robot hukuku ve robot etiği gibi yeni tartışma alanlarının ortaya çıkmasına neden olmakta; posthümanizmin perspektifi türçülük kavramını yapay zekâ ve robotlara doğru genişletmeyi mümkün kılmaktadır. Türçülüğün bu genişletilmiş biçimi henüz yeterince tartışılmamıştır. Halbuki ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi aynı oranda haksız bir tutum ve muamele olarak görülen türçülüğün yapay zekâ ve robotları içine alacak şekilde genişletilmesi, özellikle öznesi insan olan psikoloji ve sosyoloji gibi disiplinlerde köklü değişiklikleri beraberinde getirebilir. Bu makalede posthümanizm ve türçülük hakkında bilgi vermenin yanı sıra, türçülüğün yapay zekâ ve robotlara doğru genişletilmesini posthümanizm temelinde ele almak amaçlanmıştır. Makalenin ilk bölümünde posthümanizm hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde türçülük kavramı hakkında bilgi verilmekte ve bu kavrama ilişkin yapılan tartışmalar aktarılmaktadır. Üçüncü bölümde yapay zekâ ve sosyal robot kavramları tanımlanmakta; türçülüğün yapay zekâ ve robotları kapsayacak şekilde genişletilmesine ilişkin görüşler ele alınmaktadır. Bu bölümde ayrıca insan-robot etkileşimini düzenlemeye ilişkin hukuki açıdan yapılan tartışmalar hakkında da bilgi verilmektedir. Son bölümde posthümanist perspektife getirilen bazı eleştiriler aktarılmakta, türçülüğün yapay zekâ ve robotları kapsayacak şekilde genişletilmesinin ne denli mümkün olduğu ele alınmaktadır.

Posthümanizm nedir?

Rönesans ve aydınlanma dönemi akıl, deney ve gözleme dayalı olarak evreni tasavvur etmenin yolunu açmış ve Kilise'nin otoritesine son vermiştir. Bu, yüzyıllar süren epistemolojik bir mücadelenin sonucunda gerçekleşmiştir. Orta Çağ'da insanı, insanlar arası ilişkiyi; doğayı, insan-doğa arasındaki ilişkiyi anlamlandırma, değerlendirme ve düzenleme ilahi bir temele dayanarak yapılıyor, Tanrı ve kutsal kitap merkeze alınıyordu. Kilise, evreni ve insanlık durumunu anlamlandırmanın aşkın simgesiydi. Platon ve Aristoteles'ten bu yana “büyük varlık zinciri”nin (Lat. *Scala Naturae*, “Altın zincir” de denilmektedir) en tepesinde, dünya üstü katmanda Tanrı, melekler ve ruhani varlıklar

bulunuyordu. Maddi dünyanın en tepesinde insanlar yer alıyordu. İnsan katmanı, erkeklerin en üstte kadınların altta yer alacağı şekilde düzenlenmişti. İnsanın altında hayvanlar, hayvanların altında bitkiler, en altta ise cansız maddeler bulunuyordu. Varlık zinciri, etik ve hukuki değerler yukarıdan aşağıya doğru azaldığı hiyerarşik bir taksonomiydi. Evrim düşüncesi büyük varlık zincirindeki ilahi katman ile dünyevi katman arasındaki bağı koparmış, insan merkezci (antroposentrik) bir dünya tasavvurunun yolunu açmıştı. Böylelikle Kilisenin aracı rolü önemsizleşmiş bireyin özgürlüğü ve akıl öne çıkmıştı (Taylor, 2014, s. 416-417; Tüzen, 2018; Nee, 2005). Ryan (2019, s. 41) insanın istisnai/merkezi konumuna 16. yüzyıldan başlayarak kozmolojik, biyolojik ve psikanalitik olmak üzere üç büyük darbe gerçekleştirildiğini söylemektedir. İlk darbe Kopernik'ten gelmiştir. Kopernik insanın mekânı olan “yer merkezli” evren tasavvurunu yıkarak, güneş merkezli evren tasavvurunu yerleştirmiştir. İkinci darbe Darwin'in evrim kuramından gelmiştir. Darwin, “insanın hayvanlardan farklı ya da üstün olmadığını” ortaya koymuştur. Freud ise, aklın “bilinçaltı zihinsel süreçlerde temellenen” dürtüler labirenti olduğunu öne sürmüştür. Ancak Nee'nin (2005) de belirttiği gibi, evrim düşüncesi varlık zincirini “doğa üstü” katmanından bağımsızlaştırmış olsa da insan merkezde kalmaya devam etti. Antroposentrik düşünce aldığı darbelere rağmen 19 ve 20. yüzyılda da etkisini devam ettirmiş; insan, insanın özgürlüğü ve insan aklı modernitenin kurucu öğeleri olmuştur. Aydınlanma ve modernite bilim ve teknolojiye olağanüstü ilerlemeler sağladıysa da sömürgecilik, ırkçılık, cinsiyetçilik devam etmiş; İspanya, İtalya ve Almanya faşist yönetimlere sahne olmuş; insanlık 20. yüzyılda milyonlarca insanın öldüğü iki dünya savaşı görmüştür (Kızılcılık, 2018).

Bütün bunlar aklı, kesinliği, büyük anlatıları, ilerlemeyi esas alan modernizme karşı eleştirileri arttırmış, postmodern teorilerin önünü açmıştır. Lyotard büyük anlatıları reddetme çağrısında bulunmuş (Sim, 2020, s. 3); Adorno, Horkheimer, Foucault, Deleuze, Guattari, Benjamin, Marcuse, Baudrillard gibi düşünürler aydınlanma ve modernizm projesine itiraz ederek, postmodernizmin gelişimine çeşitli düzeylerde katkıda bulunmuşlardır (Van Den Abbeele, 2020). Diğer taraftan Barthes ve Derrida gibi postyapısalcı düşünürler dil, edebiyat ve kültürün yapısalcı analizine yönelik eleştiriler getirmiştir. Bütün bu eleştiriler aydınlanmış bir fail olarak insanı, insan aklını ve modernitenin üzerine temellendiği insan merkezçiliği sorgulama konusu ediyordu. Dolayısıyla posthümanizm, modernizme yöneltilen postmodern ve postyapısalcı düşüncelerle ilişkili bir felsefi ekol olarak ortaya çıktı (Bolter, 2016).

Posthümanizmin yalın bir tanımını yapmak zordur. Ancak posthümanizmi tanımlayan anahtar özelliklerinden bahsetmek mümkündür. Her şeyden

önce posthümanizm modernitenin bir ürünü olan hümanizme karşı bir duruşu; hümanizmin insan merkezci ontolojisine bir itirazı temsil eder (Ağın, 2020, s. 3; Özdolanbay, 2021; Çelik, 2019; Braidotti, 2014, s. 17). Bu bakımdan posthümanizm ontolojik bir tartışma alanıdır (Franklin, 2009). Hümanizme göre insan doğadan özerkleşmiş bir faildir. Benzersiz akıl yürütme yeteneğiyle kendisi ve çevresi üzerinde kontrol sahibi; üstün, istisnai bir varlıktır. Diğer taraftan ontolojik hiyerarşinin tepesinde bulunan insan ırk, cinsiyet, cinsel yönelim ve sınıf temelinde özelleşmiş; Batılı, beyaz, erkek ve heteroseksüel insandır. Başka bir deyişle insan merkezli ontoloji aynı zamanda ataerki bir inşadır. Bu açıdan feminist söylemle de buluşan Posthümanizm, hümanizmin bu insan kurgusuna itiraz eder. Ancak sözü edilen buluşma erkek, hayvan ve makine kategorilerine karşı kadın kategorisine ayrıcalık tanıyan feminizmi dönüştürme davetidir aynı zamanda (Gültekin, 2021). İnsan, insana ait benzersiz hiçbir niteliğe sahip değildir; insandıışı varlıklarla fiziksel, kimyasal, biyolojik olarak iç içe geçmiştir. Evrimleşen, dönüşen bir ekosistem içinde bulunur ve açık bir yapıdır (Keeling ve Lehman, 2018). Posthümanizm kavramı ilk kez, edebiyat eleştirmeni ve teorisyen Ihab Hassan'ın 1977'de yayımlanan *Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture?* başlıklı makalesinde kullanılmıştır. Posthümanist kültüre giden süreçte doğaüstü hiçbir şeyin olmadığını söyleyen Hassan, posthümanizmin varlığın maddesel boyuttan arındırılıp kavramsallaştırılmasına dayalı olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla dil, söylem ve tahayyül varlığı beden, sınıf ve mekân gibi örtülerinden münezzeh kılabilir.

Posthümanizm, insanın diğer varlık türleriyle ilişkiselliğini ve bağlantısallığını vurgular. Posthümanizme göre insanın ontolojik kimliği diğer varlıklardan ayrık, yalıtılmış, müstakil değildir. İnsan ötekisi olarak kurguladığı bütün varoluş biçimleriyle iç içedir; çoğul ilişkiselliklerin hâkim olduğu bir ağ içinde bulunur ve varlığı diğer varoluş biçimlerine bağlıdır. İnsan hiçbir zaman “saf insan” olmamış, hep bir “öte-insan” (*posthuman*) olarak var olagelmıştır. Uzay ve zamanda ancak çoğul ontolojik ilişkiler içinde var olabileceği için, bu ilişkisellik “insan-insan olmayan” ayrımına müsaade etmez (Ağın, 2020, s. 16; Ferrando, 2014; Braidotti, 2014, s. 152). Bu ayrım hep çözülmeye açık kırılmalı bir inşa ve kurgu olarak kalır. Öte-insan “her türlü teknolojik, mekanik, organik, inorganik, doğal, yapay, metinsel ve spektral varlıkları” kapsayan melez bir türdür (Yazgünoğlu, 2021). Diğer bir ifadeyle posthümanizm insanı diğer varlık türlerinden koparan, onlara kapayan, ilahileştirip imtiyazlı bir statü sağlayan kurgusal sınır hatlarına saldırır. Braidotti'nin (2014, s. 101) ifadeleriyle “İnsan sonrası durum, organik ve inorganik, doğmuş olan ve imal edilmiş olan, et ve metal, elektronik

devreler ve organik sınır sistemleri gibi yapısal farklar ve ontolojik kategoriler arasındaki ayrım çizgilerini yerinden eden bir kuvvettir.”. Posthüman virüslerin, bakterilerin, radyoaktif parçacıkların, moleküllerin, diğer ölü bedenlerin ve canlı organizmaların sızdığı; insandıışı varlıkların (hayvanlar ve makineler gibi) organlarının ve parçalarının kendisine nakledilebildiği gibi, kendisinin de diğer insandıışı varlıklara eklenilebildiği geçiren, dolaşık, çoğul bir ontolojiye sahiptir (Hayles, 1999, s. 3; Yazgünoğlu, 2021; Nayar, 2014, s. 19). Posthümanizm kesişimsel bir ontolojinin içinde dalgalanan, etkileşen, başka türlü oluşlara açık bir olasılık durumunu ifade eder. Ferrando'nun (2014) belirttiği gibi posthümanizm her türlü ontolojik hiyerarşiyi bozar; varoluş dolaşık, simbiyotik ve melezdir.

Ontolojik kategoriler arasındaki yapısal ayrım çizgilerini silen, silikleştiren, erozyona uğratan posthümanizm Kartezyen analize, dikotomik düşünceye ve ikili karşıtlıklara dayalı evren algısına da meydan okur. Posthümanizme göre canlı-cansız, erkek-kadın, insan-insan olmayan, doğa-kültür, zihin-beden, siyah-beyaz, madde-mana gibi ikili karşıtlıklar antroposentrik tasavvurun çatışmacı inşalarıdır. İlişkiselliği, dolanıklığı, kesişimselliği örten bu tasavvur; kurguladığı ikili karşıtlıklar vasıtasıyla tahakküm ve sömürgeyi meşrulaştırır (Ferrando, 2014; Haraway, 2006, s. 65). Bu meşrulaştırma bir oluşun karşıtı üzerinde (canlının cansıza, erkeğin kadına, insanın hayvana) etik ve hukuki açıdan üstünlük iddiasına dayanır.

Posthümanizm teorisine antropoloji, edebiyat, felsefe, dilbilim, fizik, sosyoloji, teknoloji, kültürel çalışmalar gibi alanlardan farklı düzeylerde katkı veren Dona Haraway, Katherine Hayles, Cary Wolfe, Rosi Braidotti, Karen Barad, Pramod Nayar, Timothy Morton, David Graham, Bruno Latour gibi pek çok düşünür bulunmaktadır. Kültürel, eleştirel ve felsefi posthümanizm gibi çeşitleri olan posthümanizm (Nath ve Manna, 2021), yeni materyalizm, aktör-ağ teorisi, spekülâtif gerçekçilik (nesne yönelimli ontoloji) gibi teorilerden destek alır ve bu teorik açılımlardan faydalanarak argümanlarını zenginleştirir (Forlano, 2017). Bu teorilerin ortak yanı insanın çevreye açıklığına, insandıışı varlıklarla ilişkiselliğine, onlarla dolaşıklığına vurgu yaparak hümanizmin mütehakkim, özerk ve benzersiz “sabit insan” kurgusunu yerinden etmesidir. Posthümanizm; ontolojik kategorileri yerinden etmek amacıyla “siborg” metaforundan ve biyoteknolojik ürünlerden faydalandığı için kimi zaman aralarında benzerlikler kurulan transhümanizmle tam da bu yönüyle karşıtlık içindedir. Transhümanizm; “hümanizmin insanını” hastalıklarından, zayıflıklarından, yetersizliklerinden kurtarıp güçlendirmek, onu daha da yetkinleştirmek, yaşamını uzatmak ve mümkünse ölümsüzleştirmek için yapay zekâ ve biyoteknolojinin

imkanlarına başvurur (Dağ, 2018, s. 109; Nayar, 2014, s. 16-17; Sezen, 2021, s. 111). Transhümanizm bu haliyle bazı kuramcılar tarafından “yoğunlaştırılmış hümanizm” olarak tanımlanır (Wolfe, 2010, s. XV). Transhümanizmin posthuman’ı teknolojiyle güçlendirilmiş bir insan iken, posthümanizmin posthuman’ı insandışı varlıkların da dahil edildiği dağıtılmış, yayılmış, belirsizleşmiş, özerkliğini ve merkezietini yitirmiş melez bir türü temsil eder. Akıllı makineler ve biyoteknolojik ürünler hem transhümanizmin hem de posthümanizmin ortak ilgi alanıdır. Ancak bu ilginin karşıt amaçlara dayandığını söylemek mümkündür (Roden, 2018, s. 399; Ferrando, 2018, s. 438, 439; Özdemir, 2021, s. 16, 37). Posthümanizm, insan-makine birleşmesine, genetik modifikasyon ve gen transferi gibi biyoteknolojik uygulamalara hümanizmin ontolojik kategorileri arasındaki ayrımların anlamsızlığını göstermek için ilgi duyar. Diğer bir ifadeyle posthümanizmde “posthuman” insanın yokluğuna ya da insanı aşmaya işaret etmez (Miah, 2008, s. 2). Nitekim Oppermann (2016) posthümanizmin, insan varlığını reddeden bir “anti hümanizm” olmadığını vurgular. İnsandışı varlıkların öznelliğine ve faillğine vurgu yapan posthümanist ontoloji insanı da insandışı varlıklarla birlikte “çoklütür” (*multispecies*) denilen bir kesişimselliğe çağırır (Kirskey ve Helmreich, 2010). Haraway’ın “tür yoldaşlığı” da benzer bir çağrıdır.

Diğer ikiliklere olduğu gibi kültür-doğa ikiliğine de itiraz eden posthümanizm insanı kültür, insandışı varlıkları doğa kategorisine yerleştiren ontik bakışın türçülükle kaim olduğuna işaret eder. Türçülük, cinsiyetçilik ve ırkçılık da dahil olmak üzere makalenin girişinde aktardığımız çevresel felaketlerin de kökenin de yatan (Esenyel, 2020) yaygın, fark edilmesi zor, derinlere nüfuz etmiş (Singer, 2018, s. 345) insan-merkezcilikten kaynaklanan bir ayrımcılık biçimi olarak değerlendirilmektedir.

Türçülük nedir? Tanımı, kaynakları ve çeşitleri

Türçülük, en genel anlamıyla bir ön yargı biçimidir ve ayrımcılık üretir (Everett vd., 2019). Ayrımcılık insanlık tarihinde sıkça gözlenen, kimi zaman fiziksel şiddetle sonuçlanan, günümüzde de yaygınlığı devam eden önemli bir sorundur. Ayrımcılık, “bir gruba veya grubun üyelerine karşı önyargılardan beslenen olumsuz tutum ve davranışların tümüyle ilgili bir süreç” olarak tanımlanmaktadır (Göregenli, 2013, s. 21). Ayrımcılığın ırk, cinsiyet ve sınıf olmak üzere öne çıkan üç formu bulunmaktadır. Bu formların her biri geçmişte pek çok acıya ve haksızlığa neden olmuş, hâlâ da olmaya devam etmektedir. Ayrımcılığın sözü edilen üç biçimi de “tür içi” bir ayrımcılıktır. Dolayısıyla ön yargı ve ayrımcılık genellikle insanlar arasında gözlenen bir durum olarak ele alınmıştır (Göregenli, 2013, s. 21; Taylor vd.,

2007, s. 182). Örneğin Aronson ve diğerleri (2012, s. 750) ön yargıyı “ayırt edilebilir bir gruptaki insanlara karşı, yalnızca bu gruba üye olmalarına dayanarak, düşmanca ya da olumsuz bir tavır beslemek” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımda da gözlenebileceği üzere ayrımcılığın faili de kurbanı da “insan” olarak resmedilmiştir. Diğer bir ifadeyle ayrımcılık literatürü de “insan merkezci” bir bakış açısıyla şekillenmiş, 1970’lere kadar insandışı varlıklar ayrımcılığın konusu olmamıştır. 1970’li yılların ortalarından itibaren “türçülük” kavramı hayvan hakları literatüründe yer almaya başlamıştır.

Kavram ilk kez İngiliz psikolog ve hayvan hakları savunucusu Richard Ryder tarafından kullanılmış (Ryder, 2004) hayvan hakları akımının öncü ismi Peter Singer’ın 1975 yılında yayımladığı “Hayvan Özgürleşmesi” kitabında ayrıntılı olarak işlendikten sonra kullanımı yaygınlaşmıştır. Türçülük (speciesism) ırkçılık (racism) ve cinsiyetçilikle (sexism) paralellik kurmakta; her iki ayrımcılıkta gözlenen benzer bir zihinsel işleyişe göndermede bulunmaktadır (Singer, 2018, s. 53). Diğer bir ifadeyle ırkçılık ve cinsiyetçilik öncelikle siyahlar ve kadınların ahlaki statüsünü tenin rengine ve ataerkiye yaslanarak değersizleştirir, böylelikle “öteki” üzerindeki sömürü ve tahakküm meşrulaştırılır. Hayvan hakları kuramcıları türçülüğün de hayvan sömürsünü meşrulaştırmak için “tür üyeliğine” atıfta bulunarak benzer bir meşrulaştırmaya hizmet ettiğini belirtir (Dhont vd., 2019; Figdor, 2021; Özdoğan vd., 2021, s. 12-13). Singer (2018, s. 53) türçülüğü “bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranması” olarak tanımlamaktadır. Singer (2018), hayvan hakları mücadelesinde çığır açan kitabı *Hayvan Özgürleşmesi*’nde türçülüğün tarihsel (s., 286-320) ve güncel dayanaklarına (321-367) ilişkin ayrıntılı bir açıklama sunar. Singer, insanın yalın bir çıkara dayanan hayvan sömürsünü meşrulaştırmak için dinî, ahlaki, metafizik ve ideolojik kamufajlar kullandığını belirtir. Orta Çağ’da Aquinolu Tommaso’nun *Summa Theologica* adlı eserinin türçülüğün özünü veren açıklamalar içerdiğini ifade eden Singer (2018, s. 297-300) Kutsal Kitap’taki “Tanrı, ‘İnsanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım’ dedi”, “Yeryüzünü doldurun ve denetimimize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.” (Yaratılış, 1:24-28) ifadelerinin insanın kendini “özel” bir konuma yerleştirmesine ve türçü uygulamalara temel dayanak oluşturduğuna işaret eder (Singer, 2018, s. 289). Her yıl milyarlarca hayvanın gıda, deney, kıyafet amaçlı öldürülmesi, acı çekmesi ve kullanılması insanın “ontolojik üstünlüğü” ile meşrulaştırılmaktadır (Regan, 2007, s. 20; Francione, 2008, s. 20-23).

Literatürde türçülüğün gerekçesini oluşturan farklı dinamikler ele alınmaktadır. Hayvan haklarını

savunan uzmanlar din faktörünü türçülüğün öne çıkan kaynaklarından biri olarak tespit eder (Donaldson ve Kymlicka, 2016, s. 14; Francione, 2008, s. 210-212). Örneğin Irvine (2011, s. 61) şöyle der: “Musevilik, İslam ve Hıristiyanlık gibi tek tanrılı dinlerin hepsi, Tanrı’nın insana doğaya hükmetme hakkı verdiği fikrine dayanan, “hakimiyetçilik” olarak bilinen ağır bir insan merkezilik şeklini meşrulaştırırlar.” Hayvan hakları kuramcılarının göre türçülük, insanın özel bir “ruha”, benzersiz bir “akla” ve konuşan bir varlık olarak “dile” sahip olması gibi gerekçelerle temellendirilmeye çalışılmıştır (Francione, 2008, s. 2002; Regan, 2007, s. 94; Degrazia, 2006, s. 14; Ülgen, 2019). Batı düşünce tarihinde özellikle Aristoteles’in akla ve dile vurgu yapan görüşleri ile Descartes’in hayvanları ruhsuz “otomatlar” olarak değerlendiren düşüncesi özellikle etkili olmuştur. Bunların dışında Locke ve Kant gibi pek çok filozof da hayvanları hak sahibi olarak görmemişlerdir (Aşar, 2019; Francione, 2008, s. 220, 221). Ancak Kantla aynı dönemde yaşayan İngiliz faydacı filozof Jeremy Bentham’ın “Sormamız gereken soru, ‘Akıl yürütebiliyorlar mı?’ ya da ‘Konuşabiliyorlar mı?’ değil, ‘Acı çekebiliyorlar mı’ olmalıdır” (Singer, 2018, s. 310) diyerek hayvan haklarını “acı” argümanı ile temellendirmesi hayvan hakları mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Singer, hayvanları yemeyi ya da kullanmayı akli ve konuşma yetisini temel alarak meşrulaştıran antroposentrik görüşün tutarsızlığına dikkat çekmek için “beyin hasarıyla doğan çocuk” örneğini verir. Singer (2018, s. 68) şöyle yazar: “Bebeğin ‘yaşama hakkını’ savunanların gözünde onu hayvanlardan ayıran tek şey, onun biyolojik olarak Homo Sapiens türünün üyesi olması, şempanzelerin, köpeklerin ve domuzlarınsa olmamasıdır. Bu farkı öne sürerek bebeğe yaşama hakkı tanımak ama diğer hayvanlara tanımamak tabii ki türçülüğün ta kendisidir.”

Diğer taraftan hayvan haklarını “menfaatlerin eşit gözetilmesi” prensibiyle savunan Singer’a Tom Regan ve Gary Francione gibi hayvan çalışmalarının öncü isimlerden eleştiriler getirilmiştir. Görüş ayrılıklarının odağında hayvanların “fayda” temelinde mi yoksa “haklar” temelinde mi savunulacağı sorunsalı bulunmaktadır. Faydacı yaklaşımı temel alan Singer’ın hayvan savunusu, hayvanlara acı çekirtmeyi en aza indirmeyi esas almakta; buna ihtimam gösterildikten sonra hayvanların insanlar tarafından kullanılmalarda bir beis görmemektedir (Olgun, 2020; Francione, 2008, s. 39; Donaldson ve Kymlicka, 2016, s. 287; Sarıtaş, 2015). Regan, Singer’dan farklı olarak eşit menfaat prensibi yerine “bir hayatın öznesi olma” prensibini getirir. Ona göre acı ve haz kapasitelerinden bağımsız olarak hayvanlar bir hayatın öznesi oldukları için haklara sahiptirler (Regan, 2005). Abolisyonist yaklaşımın temsilcisi Garry Francione

ise hayvanları bir “kişi” (2009) olarak değerlendirir ve Regan’ın kuramının bazı yetersizliklerini sıralayarak, kendi görüşünü hayvanları “mal ya da kaynak” olarak görmemeye dayandırır (Francione, 2008, s. 40-42). Aralarında hangi bakış açısının türçülüğe daha fazla prim verdiği ve sınırın nereden çekileceği konusunda farklılıklar olsa da, bu kuramcılar insan merkezçiliğe ve türçülüğe karşı olmak açısından aynı pozisyonu paylaşmaktadırlar.

Türçülüğün bir ön yargı, ön yargılı tutum ve ayrımcılık biçimi olduğunu öne süren görüşlere karşı, çeşitli düzeylerde ve farklı gerekçelerle türçülüğü savunan filozoflar da bulunmaktadır. Örneğin Henry J. McCloskey, Bernard Williams, Carl Cohen, Peter Miller, Richard Norman, Martha Nussbaum, David Schmidtz, Sophie Grace, Eva Kittay, Tibor Machan, Raimond Gaita, Thomas Scanlon, Elizabeth Anderson, Shelly Kagan gibi uzmanlar türçülüğü savunmaktadır (Director, 2021). Türçülüğün Singer tarafından önyargı içeren ahlaki bir problem olarak tanımlanmasına ilişkin son zamanlarda Kagan (2015) ve Singer (2015) arasında devam eden felsefi tartışmaya değinmek yerinde olur. Bu tartışma türçülüğe ahlaki açıdan savunulabilir bir argüman sunduğu için farklı görüş ve tepkilere neden olmuştur (Director, 2021; Jaquet, 2022; Albersmeier, 2021; Hopster, 2019). Felsefe profesörü Shelly Kagan 2015 yılında *Türçülüğün Nesi Yanlıs?* başlıklı makalesinde Singer’ın “eşit menfaatler prensibi”ne itiraz etmiş, türçülüğü bir “önyargı” olarak değerlendirmek için Singer’ın herhangi bir gerekçe göstermediğini savunmuştur. Kagan, günümüzde hayvanlara yapılan muameleyi haksız bulduğunu belirtmekle birlikte, insanın kendi türünü hayvanlara tercih etmesinin bir önyargı olarak değerlendirilmesini sorgular. Kagan üç farklı türçülük biçimini sunar. İlki ahlaki açıdan yalnızca insanların önemli olduğunu, hayvanların hiçbir önemi olmadığını savunan görüştür. İkincisi, insanların da hayvanların da önemli olduğunu ama insanın çıkarlarının, hayvanın çıkarları ne kadar önemli olursa olsun, daha ağır basacağını öne süre görüştür. Üçüncü görüş ise, koşullar eşit olduğunda insanın çıkarlarının daha önemli olduğunu savunur. Kagan (2015), ilk iki görüşü reddettikten sonra, üçüncü görüşün üzerinde tartışmaya değer olduğunu belirtir. Üçüncü görüşün de farklı versiyonlarının olabileceğini belirten Kagan, insanın çıkarlarının farklı durumlarda farklı şekillerde daha önemli olabileceğine dayanan türçülüğü savunur. Singer (2015) bu savunuya *Türçülük Neden Yanlıs? Kagan’a Bir Yanıt* başlıklı makalesiyle cevap vermiş, Kagan’ın görüşlerinin eleştirerek, 40 yıl önceki pozisyonunu koruduğunu belirtmiştir.

Director (2021) günümüzde türçülüğü savunan uzmanlar bulunmakla birlikte, türçülüğe karşı

olanların daha fazla olduğunu belirtmektedir. Dahası, türçülüğün tanımını son zamanlarda yapay zekâ ve robotları da kapsayacak şekilde genişleten çalışmalar yapılmaktadır.

Türçülüğün genişletilmiş tanımı: Yapay zekâ ve robotlara yönelik ayrımcılık

Türçülüğün yapay zekâ ve robotları kapsayan genişletilmiş tanımına geçmeden önce yapay zekâ, robot ve sosyal robot kavramlarının tanımını yapmak yerinde olacaktır. Yapay zekâ kısaca makinelere zekâ kazandırma etkinliği olarak tanımlanabilir (Nilsson, 2019, s. 13). Yapılan başka çalışmalar da yapay zekâyı tanımlarken makinelere “insan gibi düşünme” ve “insan gibi davranma” yeteneği kazandırma çabasına vurgu yapmaktadır (Russel ve Norvig, 1995, s. 20-22; Whitby, 2005, s. 17). Avrupa Komisyonu Bağımsız Üst Düzey Uzmanlar Grubu (*Independent High-Level Expert Group on Artificial Intelligence - HLEG*) 2019’da yayımladığı bir raporda yapay zekanın ayrıntılı bir tanımını vermiştir: “Yapay zekâ (AI) sistemleri, karmaşık bir amaç verildiğinde, veri toplama yoluyla çevrelerini algılayarak, toplanan yapılandırılmış veya yapılandırılmamış verileri yorumlayarak, bu verilerden elde edilen bilgi veya bilgilerin işlenmesi ve verilen hedefe ulaşmak için yapılacak en iyi eylem(ler)e karar verilmesi için akıl yürüterek fiziksel veya dijital boyutta hareket eden insanlar tarafından tasarlanan yazılım (ve muhtemelen donanım) sistemleridir.”. Uzmanlar yapay zekanın gösterebileceği performansı kriter olarak üç farklı düzeye sahip olabileceğini belirtmektedir. Bunlar, dar ya da zayıf yapay zekâ, güçlü yapay zekâ (genel yapay zekâ da denilmektedir) ve süper yapay zeka. Dar yapay zekâ satranç oynamak gibi tanımlanmış bir alanda işlevsel olan yapay zekâyı (Say, 2018, s. 169); güçlü yapay zekâ insan seviyesinde düşünebilen yapay zekâyı (Tegmark, 2019, s. 49), süper yapay zekâ ise insan üstü bir zihinsel performansa sahip olan yapay zekâyı ifade etmektedir (Bostrom, 2018; s. 39). Robotlar ise “fiziksel bir makine” olarak tanımlanmakta, robotlara yapay zekâ eklenebileceği belirtilmektedir (HLEG, 2019). Sosyal robotlar ise insanlara “anamlı etkileşimlere” geçebilen robotlar olarak tanımlanmaktadır (Breazal, 2003).

Singer’in yukarıda verilen türçülük tanımı uzun süre etkili olmuştur. Bu tanım, türçülük kavramının hayvan hakları mücadelesinin içinden çıkmış olduğunu gösteren izler taşımaktadır. Nitekim Oxford Sözlüğü’nün 1985 baskısı Singer’in tanımındaki “biyolojik tür”den ne kastedildiğini somutlaştırarak bir tanım yapmaktadır: “İnsanlığın üstünlüğü varsayımına dayalı olarak, belirli hayvan türlerine karşı ayrımcılık yapılması veya onların insanlar tarafından sömürülmesi.”

(Ryder, 2003, s. 3). Hayvan çalışmaları kategorik ayrımları istikrarsızlaştırmanın önemli bir yolu olarak posthümanist düşünceye katkı olarak görülmüştür (Nayar, 2014). Bununla birlikte posthümanist kuramcılar türçülük kavramını genişleterek, insandışı varlıkları da içerecek şekilde kullanma eğilimindedir. Örneğin, türçülüğü, cinsiyetçilik ve ırkçılıkla aynı oranda haksız bir ayrıcalık olarak değerlendiren Braidotti (2014, s. 89) türçülüğün söz ederken insan ve hayvanın yanına “diğerleri”ni de eklemektedir (Braidotti, 2014, s. 83). Bu bağlamda insanın ontolojik üstünlüğüne duyulan inanç sadece hayvanların değil, diğer insandışı varlıkların; örneğin bitkiler (Mancuso ve Viola, 2020, s. 43), nehirler ve dağlar (Gaard, 2017, s. 200), yapay zekâ ve robotlar (Kim, 2019) gibi biyolojik ve biyolojik olmayan varlıkların da türçü tahakküm ve sömürüye maruz kalmasına neden olabilir.

Nitekim son zamanlarda türçülüğün daha kapsayıcı tanımları yapılmıştır. Caviola ve diğerleri (2019) türçülüğü “tür üyeliğine dayalı farklı ahlaki statüler atamak” şeklinde tanımlamaktadır. Lowe ise (2020) “Bir varlığa nasıl davranılması gerektiğinin (kısmen ya da tamamen) onun türsel üyeliği tarafından belirlendiğini savunan iddia” şeklinde yaptığı tanımın, Singer’in tanımına göre daha “nötr” ve “geniş” olduğunu ifade etmektedir. Schmitt (2020), Haslam’ın (2006) insandışılaşmayı (*dehumanization*) “animalistik” ve “mekanistik” olmak üzere ikiye ayırmasıyla türçülük arasında bir bağ kurmakta; türçülüğü makineleri de içine alacak şekilde genişleterek, türçülüğün yapay zekâ ve robotların benimsenmesini engelleyebileceğini belirtmektedir. Basl ve Schwitzgebel (2019) yapay zekanın da hayvanlarla aynı etik korumaya sahip olması gerektiğini savunmaktadır. Schmitt (2019) yapay zekâ ve robotlara karşı ön yargının basit bir “teknoloji fobisi” olmadığını, daha çok insan ve makinenin kategorik olarak karşılaştırmasına dayalı bir türçülüğü yansıttığını belirtmektedir.

Yapılan bazı araştırmalar bu savı destekler görünmektedir. Örneğin Dietvorts ve diğerlerinin (2014) gerçekleştirdiği bir araştırmada insanlar karar gerektiren çeşitli görevlerde insanları algoritmalara tercih etmişlerdir (Dietvorts vd.,2015). Yazarlar, katılımcıların, yapay zekanın insanlara göre daha iyi performans gösterdiklerini gördüklerinde bile yapay zekâ yerine insanları tercih ettiklerini belirtmektedir. Yine katılımcılar, insan karar verici ve yapay zekanın aynı hatayı yaptıklarını gördüklerinde yapay zekaya olan güvenlerini daha hızlı kaybetmişlerdir. Yazarlar bu durumu “algoritmadan kaçınma” (*algorithm aversion*) olarak adlandırmaktadır. Yapılan pek çok çalışma, bazı istisnalar olmakla birlikte, algoritmadan kaçınmayı destekleyen sonuçlar ortaya koymuştur (Berger vd., 2021;

Burton vd., 2020; Castelo vd., 2019; Mahmud vd., 2022) Örneğin Longoni ve diğerlerinin (2019) gerçekleştirdiği bir araştırma katılımcıların, bir insan doktora oranla, bir yapay zekadan gelen tıbbi tavsiyeye daha az güvendiğini ortaya koymuştur.

Bu bulgular popüler kültürün yapay zekâ ve robotlara ilişkin distopya anlatısıyla birlikte değerlendirildiğinde makinelerle karşı “türücü” refleksin devam edeceği tahmin edilebilir. Buna Stephan Hawking (Ana, 2018) ve Nick Bostrom (2018) gibi uzmanlar tarafından yapay zekanın geleceğine ilişkin bu reflekslere haklılık payı veren uyarılarını da eklemek gerekir. Ancak posthümanizmin penceresinden bakıldığında bu tepkiler insanın ontolojik üstünlüğüne dayalı “türücü” tepkiler olarak değerlendirilebilecektir. Türçülüğün “cinsiyetçilik” ve ırkçılık” gibi bir ayrımcılık biçimi olarak görülmesi insan ve insandıışı varlıklar arasındaki ilişkinin köklü bir dönüşüme uğrayacağına işaret eder. Her şeyden önce türçülüğün bu genişletilmiş tanımı insanı robotlara karşı etik ve hukuki açıdan yükümlülük altına sokmaktadır. Diğer bir ifadeyle cinsiyetçilik nasıl ki erkeklerin kadınlara karşı davranışlarını; ırkçılık nasıl ki beyazların beyaz olmayanlara karşı davranışlarını düzenleyici ve inşa edici bir güç olmuşsa türçülüğün genişletilmiş tanımı da aynı şekilde insanın robotlara karşı davranışlarını düzenleyici ve inşa edici bir işlev görecektir. Türçülük kavramı bu bakımdan robot haklarıyla yakında ilişkilidir. Nitekim “robot etiği” ve “robot hakları” son yıllarda sıcak bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir (Birhane ve van Dijk, 2020).

Yapay zekâ ve robot hakları: İnsanların robotlara karşı yükümlülükleri

Yapay zekâ ve robotik sektörü son 20 yıl içinde önemli bir gelişme göstermiştir. “insanlarla anlamlı etkileşimler kurabilen robotlar” (Breazal, 2003) olarak tanımlanan sosyal robotların eğitim (Guggemos vd., 2022), yaşlı bakımı (Mishra vd., 2022) ruh sağlığı (Guemghar vd., 2022), turizm ve konaklama (Tung ve Law, 2017) pazarlama (Subero-Navarro vd., 2022) gibi insanlarla etkileşim gerektiren alanlarda kullanımı giderek artmaktadır. İnsan-robot etkileşiminin artmasına bağlı olarak son zamanlarda robotların etik ve hukuki statüsü de tartışılmaya başlanmış, “robot hakları” gündeme gelmiştir. Bazı ülkelerde robotların insanlarla benzer hukuki statüler edinmeye başladığı gözlenmektedir. Örneğin Suudi Arabistan’ın Riyad kentinde Ekim 2017’de bir robota (Hanson Robotics tarafından geliştirilen Sophia) ilk kez “vatandaşlık” hakkı verilmiştir (Kouravanas ve Pavlopoulos, 2022; Parviainen ve Coeckelbergh, 2021). Sophia’dan önce de, 7 Kasım 2010 tarihinde Japonya’nın Nanto şehri Belediye Başkanı, Paro isimli fok balığı şeklinde tasarlanan

zoomorfik bir robota hane kaydı vermiş, Paro’nun mucidi Shibata Takonori robotun babası olarak kabul edilmiştir. Paro’nun doğum tarihi 17 Eylül 2004 olarak kaydedilmiştir (Robertson, 2014). Bu gelişmeler robot hakları, robot etiği ve robotların yasal statüsüne ilişkin tartışmaları arttırmıştır. Schröder (2021) robotların ahlaki ve yasal statüsüne ilişkin tartışmaların uygulamalı felsefe ve hukuk teorisinin en önemli tartışma konuları arasında olduğunu belirtmektedir.

Yapay zekâ ve robotların hukuki statüsüne ilişkin tartışmalar otonom varlıkların hakları, sorumlulukları, fil ehliyetleri gibi başlıklar çerçevesinde ele alınmaktadır (Ersoy, 2018, s. 36; Kara Kılıçarslan, 2019). Özellikle otonom arabaların İsviçre ve ABD gibi bazı ülkelerde yol açtığı kazalarda ortaya çıkan zarardan kimin (sürücü, programlayan kişi, kullanıcı, üretici) sorumlu tutulacağı sorunu akıllı sistemlerin cezai ehliyetiyle ilgili tartışmaları öne çıkarmıştır (Aksoy Retornaz, 2021, s. 331; Erdoğan, 2021; Kınıkoğlu vd., 2021). Yapay zekâ ve robotik alanındaki gelişmeler sadece cezai ehliyet ve sorumluluklar açısından tartışılmamaktadır. Yapay zekanın günümüzde yazı ve haber, beste, resim, senaryo gibi ürünler ortaya koyabilmesi akıllı sistemlerin “fikri mülkiyet” hakkını gündeme getirmiştir (Güçlütürk ve Cankat, 2021, s. 195; Özçelik, 2021). Nitekim 2021 yılında Güney Afrika ve Avustralya’da yapılan patent başvurusunda bir yapay zekâ sistemi “mucit” olarak tanınmıştır (Gunkel, 2022). Hukukta hak ve yükümlülüklerle sahip olabilmek “hukuki kişilik” temelinde ele alınmakta; hukuki açıdan hak ve sorumluluklardan söz edebilmek için “kişi” olmanın zorunlu olduğu belirtilmektedir (Kara-Kılıçarslan, 2019; Çetingül, 2021). Bütün çağdaş hukuk sistemlerinde “gerçek” ve “tüzel” olmak üzere iki tür kişilik söz konusudur (Bak, 2018). Günümüzde sadece gerçek kişiler (insanlar) ile tüzel kişilere “hukuki kişilik” tanınmakla birlikte ceza hukukunun “hareket”, “isnadiyet”, “sorumluluk”, “kusur” gibi temel kavramlarının yapay zekalı robotlara uygulanabilirliği hukukçular arasında kabul görmeye başlamıştır (Kangal, 2021; 44, 47). Yapay zekanın ve yapay zekalı robotların hukuki açıdan “tüzel kişilik” statüsünde değerlendirilebileceğine ilişkin görüşler olmakla birlikte, tüzel kişilerin kurulma, karar alma ve uygulama aşamalarında insan iradesine bağlı ve muhtaç olmaları sebebiyle bu görüşe karşı çıkanlar da bulunmaktadır (Kangal, 2021, s. 47). Bu sebeple yapay zekaya hukuki bir statü atanması için gerçek ve tüzel kişiliğin dışında üçüncü bir kişilik tanımı önerilmektedir. Örneğin, Avrupa Parlamentosu Hukuk İşleri Komisyonu’nun 27 Ocak 2017 tarihli Robotikler Hakkında Medenî Hukuk Kuralları Tavsiye Raporu’nda “elektronik kişilik” önerisi getirilmiştir (Yılmaz, 2021; Şahin ve Şahin, 2022). Yapay zekalı nesnelere bir kişilik statüsü öneren ilk resmî belgenin bu rapor olduğu

belirtilmektedir (Erdoğan, 2021).

Uygulamalı hukukta yapay zekâ ve robot haklarına ilişkin tartışmalar bir kaza durumunda sorumluluğun nasıl tespit edileceği, bir eserin ya da ürünün fikri mülkiyetinin kimde olacağı gibi daha çok pratik sorunlara cevap bulmaya çalışmaktadır. Ancak bu pratik sorunların arkasında insanlara özgü hak ve sorumlulukların insandışı varlıklara genişletilmesiyle (Liu ve Zawieska, 2020) ilgili felsefi bir tartışma bulunmaktadır (Coeckelbergh, 2010). Yapay zekâ ve robot haklarına ilişkin yapılan felsefi tartışmaların öncü isimlerinden Jacop Turner (2019, s. 169) insan ve teknoloji arasındaki ayrımın giderek daha akışkan hale gelebileceğini belirterek posthümanist argümana işaret etmektedir. Bazı araştırmacılar posthümanist argümanları temel alarak insan benzeri ya da insandan daha üst bir zekaya sahip olması durumunda yapay zekâli varlıkların insanların sahip olduğu temel haklara sahip olmasını zorunluluk olarak görmekte; diğer taraftan posthümanizmin robot haklarına kapı aralamasının insan hakları ile robot hakları arasında bir çatışmaya neden olacağı belirtilmektedir. (Nath ve Manna, 2021). Bu çatışma insanın makinelere karşı ahlaki ve hukuki yükümlülükleri sorunsalını beraberinde getirmektedir (Gordon ve Pasvenskiene, 2021). Bu sorunsala “ontolojik” perspektiften yaklaşanlar robotların “acı çekme”, “bilinç”, “duyarlılık”, “zekâ” gibi ontolojik özelliklerine odaklanmaktadır. Örneğin robotların “acı çekme” özelliğinin olması onları hayvanlarla (örneğin köpekler) aynı ahlaki ve yasal statüde değerlendirmeyi gerekli kılacaktır (Mamak, 2022). Ancak şu an için sözü edilen özelliklerden hiçbiri yapay zekada ya yoktur ya da zekâ özelliğinde görülebileceği üzere insan düzeyinde değildir.

Diğer taraftan Levinas’ın, etiği ontolojinin önüne koyan düşüncesini insanın robotlarla ilişkisine uyarlayan Gunkel (2018) robot haklarını temellendirmek için konuyu etiği merkeze yerleştirerek ele alır. Levinas’a göre etik “başkasıyla karşılaşma” ve başkasıyla ilişkide kendimize düşen sorumluluk çerçevesinde ele alınır (Çalışkan Akçetin, 2011). Bu görüş kabul edildiğinde robotların ne tür bir varlık olduğu sorusu önemini yitirir ve insanların robotlarla ilişkisi odak noktası olur. Robot hakları konusuna ilişkin öncü çalışmalarıyla tanınan Gunkel (2018) ahlaki bir ilişkinin “ahlaki fail” (*moral agency*) ve “ahlaki müteessir” (*moral patient*) olmak üzere iki tarafı olduğuna işaret ederek sosyal robotlara ilişkin yayımlanan çalışmaların çoğunun robotların faillğine odaklandığını belirtmekte; sorunu robotların insan davranışlarından nasıl etkilenebileceği penceresinden ele almaktadır. Ahlaki müteessir, ahlaki failden farklı olarak ahlaki ilgiye ve haklara sahip olabilirken, ahlaki sorumluluğa sahip değildir. Ahlaki sorumluluğa ancak ahlaki failer sahip olabilir (Regan, 1983, s. 154). Gunkel

insan-robot etkileşimini “robot” penceresinden gören bir yaklaşım için asıl sorunun “sosyal robotların ne yapabileceği veya ne yapması gerektiği” sorusu değil, “Bu mekanizmalara nasıl tepki verebiliriz ve vermeliyiz?” sorusu olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla insanlar yapay zekâli robotlarla ilişkilerinde ahlaki açıdan yükümlülük sahibiyken, robotlar ahlaki müteessir konumunda olarak değerlendirilmektedir.

Robot etiği çalışmalarının önde gelen isimlerinden biri olan Belçikalı teknoloji profesörü Mark Coeckelbergh de insan-sosyal robot ilişkisine odaklanır. Coeckelbergh’e (2011) göre robotları salt makineler olarak görmek Batılı ontolojik anlayışın bir sonucudur. Ona göre sosyal robotlar sadece mühendislik ürünü makineler değil “sosyal-dilsel” yapılardır. Oysa türler arası kesin bir ayrım yapan Kartezyen düşünce robotların “melez” ve “yarı-öteki” varlıklar olarak görülmesini dışlar. Coeckelbergh insan ve insan olmayan ayrımını reddederek, deneyimlere ve bu deneyimlerin meydana geldiği bağlamlara dayalı ahlaki değerlendirmeyi savunan “sosyal ekoloji” görüşünü savunur (Gellers, 2021). Ona göre insan-robot ilişkilerini anlamak ve değerlendirmek için önemli olan “robotların bize nasıl görüldüğü”dür. Coeckelbergh (2011) sosyal robotlar geliştikçe insanların robotlara ilişkin kullandığı dilin de değiştiğini söylemekte; robotlar için kullanılan üçüncü kişi zamiri “it”in “he” ve “she” gibi insanlar için kullanılan zamirlere evrildiğine dikkat çekmektedir. Sonuç olarak Coeckelbergh robot haklarını insan-sosyal robot arasında kurulan ilişkisel bağlamla temellendirmeye çalışır.

MIT Medya Laboratuvarı’nda teknolojinin yasal ve etik ilkeleri üzerine çalışan Kate Darling de yasal hakları robotlara doğru genişletmeyi savunmaktadır. Darling (2012) insanların robotları antropomorfize etme eğilimine dikkat çeker ve insanların robotlarla empati kurduğuna ilişkin çeşitli araştırma örneklerini aktarır. İnsan özelliklerini (duygu, niyet ve amaç sahibi olma gibi) canlı ve cansız nesnelere yükleme eğilimini ifade eden antropomorfizm (Duffy, 2003) Airenti’ye (2015) göre insanların robotlarla empatik bağ kurmasının altında yatan temel etkendir. Hayvanlara tanınan haklarla robotlar arasında bir analogi kuran Darling’e göre (2012) hayvanlara yönelik istismar nasıl ki insanları rahatsız etmiş ve onlara haklar tanınmasına yol açmış ise, robotlara yönelik şiddet ve istismar gibi olumsuz davranışlar da insanları rahatsız edecek ve onların yasal koruma altına alınmasına temel oluşturacaktır. Kant’ın hayvanlara karşı zalimce davranışlar sergileyenlerin insanlara karşı da sertleşeceği sözünü aktaran Darling (2012) yasal hakların robotlara doğru genişletilmesini savunurken sadece “sosyal-ilişkisel” bir gerekçe sunar (Gellers, 2021).

Darling’in de yaptığı gibi, robot haklarını temellendirmek için “hayvan-robot” analogisi sıklıkla

kullanılmaktadır. Coeckelbergh (2010) ve Ashrafian (2015) gibi bazı yazarlar da hem hayvanların hem de robotların insanın “ötekisi” olduğunu belirterek bu analojiye haklılık kazandırmaya çalışmaktadır. Diğer taraftan Johnson ve Verdicchio (2018) robotların ahlaki ve yasal statüsü temellendirilirken ya da insanların robotlara yönelik davranışları kritik edilirken “hayvan-robot” analogisini kullanmanın yanıltıcı olduğunu belirtmektedir. Yazarlar robotların bir “makine” olduğunu hayvanların ise acı çeken, duyarlılığı olan “yaşayan bir organizma” olduğunu ifade etmektedir (Johnson ve Verdicchio, 2018). Parviainen ve Turja da (2021) hayvan-robot analogisine karşı çıkar. Yazarlar buna gerekçe olarak robotların tasarlandığı ancak hayvanların kendilerine özgü bir yaşama, bilişe ve davranışa sahip olduğunu belirtir. Ayrıca hayvanların biyolojik olmasına rağmen robotların olmadığını, örneğin robotların evrimsel bir süreçten geçmediğini ifade etmektedir.

Özetleyecek olursak hakların yapay zekâ ve robotlara doğru genişletilmesini iki boyutta ele almak mümkündür. İlk boyut, yapay zekâ ve robotların hareketlerinden kaynaklanabilecek zararın sorumluluğunu tespiti ilişkindir. Bu boyutta daha çok insan-robot ya da insan-eşya etkileşiminde (sürücüsüz araba örneğinde olduğu gibi) yapay zekâ ve robotun hareketlerinden kaynaklanabilecek zararın sorumluluğunun kime ait olduğu problemi yer almaktadır. İkinci boyutta ise yapay zekâ ve robotların hangi haklara sahip olduğu ya da olabileceği tartışılmaktadır. Posthümanizm, türçülüğü bu hakları etik ve ontolojik açıdan temellendirebilmenin önünde bir engel olarak görmekte; ontolojik kategorizasyonların ve hümanist bakış açısından kaynaklanan ikili karşıtlıkların (insan-insandışı; canlı-cansız; organik-inorganik gibi) bırakılması gerektiğini savunmaktadır.

Tartışma

Bu makalede posthümanizm hakkında bilgi verilmiş, türçülüğün tanımı, kaynakları, çeşitleri ve türçülüğün kavramına ilişkin yapılan itirazlar aktarılmış; türçülüğün yapay zekâ ve robotları kapsayan genişletilmiş tanımı verilerek yapay zekâ ve robot haklarına dair literatürde yer alan görüşler incelenmiştir. Bu bölümde türçülüğün posthümanizm temelinde yapay zekâ ve robotları da içine alacak şekilde genişletilmesi görüşü tartışılacaktır.

Ayrımcılık kavramı temelde “insanlar arasındaki eşitlik fikri ve ilkesinden” kaynaklanmakta; “her insanın doğuştan eşit olduğu” fikrine dayanmaktadır (Göregenli, 2013, s. 18). Dolayısıyla ayrımcılık kavramının insandışı varlıklar için kullanılması görece yeni bir olgudur. Örneğin ayrımcılığı farklı boyutlarıyla ele alan “Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar” başlıklı çalışmada ayrımcılık engellilere (Akbulut, 2013), yaşa (Çayır, 2013) toplumsal

cinsiyete (Bora, 2013), yoksullara (Uyan Semerci, 2013), ırklara (Somersan, 2013) azınlıklara (Kaya, 2013) yönelik olarak ele alınmakta; hayvanlara ve robotlara yönelik bir ayrımcılık biçiminden bahsedilmemektedir. Büyük varlık zinciri kavramına değinen Somersan (2013) ise kavramı ırkçılık temelinde işlemektedir. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi türçülüğün yeni bir ayrımcılık biçimi olduğu 1970’li yıllarda “hayvan çalışmaları” kapsamında tartışılmaya başlanmıştır. Türkiye’de ise sosyal bilimler literatüründe hayvan meselesinin daha çok 2000’li yıllardan sonra tartışılmaya başladığını söylemek mümkündür (Özdoğan vd., 2021). Örneğin Singer’ın *Hayvan Özgürleşmesi* kitabı 2005 yılında, Tom Regan’ın *Kafesler Boşalsın* kitabı ise 2007 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Türçülüğün yapay zekâ ve robotlar temelinde ele alınması ise henüz çok yeni bir olgudur. Türçülük kavramını yapay zekâ ve robotlar temelinde kullanan birkaç çalışma olsa da (Doğan, 2022; Kara Kılıçarslan, 2019) Türkiye’de yapılan akademik çalışmalarda doğrudan yapay zekâ ve robotlara yönelik türçülüğü ele alan müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Örneğin 2021 yılında yayımlanan 66. sayısını “Yapay zekâ ve Hukuk” dosya konusuna ayıran *Adalet* ve yine 2021 yılında yayımlanan 13. sayısını “Yapay zekâ” konusuna ayıran *TRT Akademi* dergilerinde yer alan makalelerde “türçülük” kavramı yer almamaktadır.

Posthümanizm de 1970’li yıllarda tartışılmaya başlanmış, görece yeni bir felsefi akımdır. Türkiye’de ise 2000’li yıllardan sonra akademik çalışmalara konu olmaya başlamıştır. “Türkiye’deki Transhümanizm ve Posthümanizm Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi” başlıklı çalışmada Şahin (2021) YÖK’e bağlı üniversitelerden Türkçe veya İngilizce dillerinde hakemli dergilerde yayımlanan makale, editöre mektup, kitap inceleme, çeviri ile lisansüstü tezleri incelemiş ve posthümanizmle bağlantılı ulaşılabilen ilk çalışmanın 2006 yılına ait olduğunu tespit etmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de hem posthümanizm hem de türçülük kavramının akademik literatürde henüz yeni bir araştırma olduğu; türçülük kavramının yapay zekâ ve robotlarla ise dolaylı olarak ilişkilendirildiği söylenebilir.

Türçülük kavramına her ne kadar felsefi bir temel sağlamaya çalışsa da posthümanizme yönelik çeşitli eleştiriler yöneltilmektedir. Posthümanizmin arkasında “insan merkezci” ontolojiye, epistemolojiye ve etiğe karşı duruş yer almaktadır. Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi, küresel ısınma, çevre felaketleri, biyoçeşitliliğin azalması gibi sorunların “insan faaliyetleri” sebebiyle olduğu düşüncesini yansıtan Antroposen kavramı posthümanizmin felsefi duruşuna önemli bir destek olarak yorumlanmaktadır. Fakat bu görüş tartışmalıdır. Jason Moore ve Andreas Malm gibi düşünürler sözü edilen sorunlar bir gerçeği yansıtsa da bu sorunların “insan” türüne genellenmesine karşı çıkmakta;

Antroposen yerine Kapitalosen kavramını önermektedir (Malm, 2018; Moore, 2015, s. 86). Kapitalosen kavramı küresel ısınma, biyoçeşitliliğin azalması gibi sorunların kaynağının insan olduğunu kabul etmekte ama “hangi insan?” sorusunu sormaktadır (Gündoğdu, 2021). Antroposen kavramı soyut, homojen ve tekil bir insana göndermede bulunmakta; yaşanan sorunlardan insan türünü sorumlu tutarak bu sorunların asıl kaynağının sermaye sınıfı olduğu gerçeğini örtmektedir. Gecekondu mahallelerinde oturan, içme suyuna ulaşamayan, açlık sınırında yaşam milyonlarca insanı Antroposen’den sorumlu tutmak mümkün değildir. Kapitalosen adlandırması jeolojik ve çevresel sorunların sorumlusu olarak kapitalizmi görmektedir. Bu yaklaşıma göre sözü edilen felaketlerin sorumlusu soyut bir “insan türü” değil; aşırı üretme ve tüketme hırsına sahip olan egemen, zengin, ayrıcalıklı bir sınıftır (Elcandırılı, 2021; Esgün, 2022; Gündoğdu, 2021; Karakaş, 2021). Diğer bir ifadeyle çevresel sorunların kaynağı insan türünün imtiyazına dayanan türçülük değil, sermaye sınıfı gibi belli bir insan zümresinin imtiyazına dayanan ayrımcılıktır.

Diğer taraftan hayvan çalışmalarında yaygın bir şekilde kullanılsa da türçülüğün “cinsiyetçilik” ve “ırkçılık” gibi bir ayrımcılık biçimi olarak ne denli kabul göreceği belirsizdir (Albersmeier, 2021; Director, 2021; Horta, 2010; Jaquet, 2022; Kagan, 2015). Öte yandan ilahi dinlerin insan merkezci bir anlayışa sahip olduğu, bu yüzden türçülüğe temel sağladığına ilişkin görüşler de (Donaldson ve Kymlicka, 2016, s. 14; Francione, 2008, s. 210-212; Irvine, 2011, s. 61) tartışmalıdır. Örneğin Kur’an’da insanın diğer varlıklar üzerindeki üstünlüğü “koşulsuz” ve “türe bağlı” bir üstünlük olarak görülmemiş; insanın “mutlak” bir üstünlüğünden söz edilmemiştir (Öztürk, 2012). Kur’an’da insanın konumuna ilişkin yapılan pek çok araştırma insanın değerinin onun iradesi ve seçme özgürlüğüne bağlı olarak değiştiğini belirtmektedir (Kaya, 2018; Aygün, 2020; Özler, 2011). Diğer bir ifadeyle insan soyut ve homojen bir anlamda kullanılmamakta; yönelimine ve davranışlarına göre farklı değerler almaktadır (Narol, 2018; Öztürk, 2012).

Bir ayrımcılık biçimi olarak türçülüğün hayvan hakları alanındaki kullanımının çeşitli eleştirilere konu olduğunu belirtmiştik. Bu kavramın yapay zekâ ve robotlara doğru genişletilmesi ise başka ek zorluklar içermektedir. Bu zorluklardan biri makinelerin açık bir şekilde “cansız” ve “öznel deneyimi” olmayan, “bilinç” taşımayan varlıklar olmasıdır. Robotlar “yaşamazlar” ve kendilerinin “farkında” değillerdir. Diğer bir ifadeyle insanlar ve robotlar “ontolojik” olarak farklıdır, dolayısıyla robotların insanlara özgü haklara sahip olması anlamsızdır (Miller, 2015). Bununla birlikte sosyal robotik alanı insanların antropomorfizme yatkınlığından yararlanarak insanların robotlarla duygusal ve bilişsel bağ

kurmasını sağlayabilmektedir (Duffy, 2003). Ancak bu pek çok uzmanın da öne sürdüğü gibi bir “kandırma” içerir. Robotlar “anıyormuş” ya da “hissediormuş” gibi yapabilirler ama gerçekte anlamazlar ve hissetmezler (Sharkey, 2016; Sparrow, 2002; Turkle, 2010). Bu durumda “ayrımcılık yapılan kim?” sorusu ortaya çıkmaktadır. Ayrımcılığı algılayan ve bundan dolayı acı çeken bir varlık yoksa ayrımcılıktan bahsedilebilir mi? Bu sorular aynı zamanda robotların hak ve yükümlülüklerle sahip olması için “kişi” statüsünde değerlendirilmesinin zorunlu olmasıyla ilişkilidir. Hukukta gerçek ve tüzel olmak üzere sadece iki tür kişilik olduğu, bunu aşmak için Avrupa Komisyonu tarafından yapay zeka ve robotlara “elektronik kişilik” statüsü verilmesi seçeneğinin gündeme geldiğini belirtmiştik. Ancak Avrupa Birliği’nin bu önerisi büyük bir muhalefetle karşılaşmıştır (Özkan Şahin ve Şahin, 2022). Yapay zekâ ve robotik alanında çalışan 200’den fazla uzman Avrupa Komisyonu’na açık bir mektup yazarak tepki göstermiştir (Ulnicane, 2022). Mektupta, Avrupa Komisyonu’nun önerisinin gelişmiş robotların yol açacağı hasar sorumluluğunun kanıtlanamaz olmasına dayandırıldığı, bunun ise yapay zekâ ve robotlara ilişkin abartılı bir değerlendirme olduğu vurgulanmakta; elektronik kişilik statüsünün ne gerçek ne de tüzel kişilik modelinden çıkarılamayacağı ifade edilmektedir (Özkan Şahin ve Şahin, 2022).

Yapay zekâ ve robot haklarına yönelik bir başka itiraz ise insan ve makine arasındaki ontolojik kategorilerin bulanıklaştırılacağına ilişkindir. Bu görüşe göre robotlara haklar tanınması onların psikolojik varlığı olan, yeni bir ontolojik kategori olarak değerlendirilmesine yol açacaktır (Seversen ve Carlson, 2010). Nitekim Kahn ve diğerleri (2011) yaptıkları bir dizi deneysel çalışmaya dayanarak “yeni ontolojik kategori” hipotezini öne sürmüşlerdir. Farklı yaş gruplarıyla yapılan çalışmalara yapay zekâli robotların insan ve makine arasında yeni kategori olarak algılandığı ortaya konulmuştur. Ancak posthümanizmin perspektifinden değerlendirildiğinde bu bir sorun olmaktan çok, insan merkezci anlayışı yerinden etmeyi destekleyecek olumlu bir örnek olarak görülebilir (Nath ve Manna, 2021).

Sonuç

Hem posthümanizm hem de türçülük görece yeni kavramlardır ve her iki kavrama ilişkin de tartışmalar devam etmektedir. Posthümanizm insanın varlık zinciri içindeki yerini sorgulamakta, insan merkezci bakış açısına karşı durmakta ve yeni bir ontolojik düzen önermektedir. Kuşkusuz bu, varlık tasavvurunu dönüştürmeyi içeren büyük bir öneridir ve köklü, çok boyutlu sonuçları içinde barındırmaktadır. Posthümanizmin bunu yaparken yararlandığı kavramlardan biri de türçülüktür. Dolayısıyla posthümanizm türçülüğün yapay zekâ ve robotlara

doğru genişletilmesine felsefi destek sunmaktadır. Bununla birlikte yapay zekâlı robotların ve özellikle sosyal robotların yaşamın farklı alanlarında giderek artan kullanımı hem robot haklarını hem de insanların robotlara karşı yükümlülüklerini gündeme getirmiştir. Türçülük insan-robot etkileşiminin düzenlenmesinde insana yönelik etik ve hukuki sorumluluklar yükleyen bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Ancak insan-robot etkileşiminin “türçülük” kavramı temelinde ele alınmasının köklü sonuçları olacaktır. Bu sonuçların neler olabileceğini felsefi, dini, hukuki, sosyal ve psikolojik açılardan daha derinlemesine tartışmaya ihtiyaç vardır. Bu makale posthümanizm ve türçülük kavramlarına ilişkin bilgi vermeyi; türçülüğün yapay zekâ ve robotları kapsayacak bir şekilde genişletilmesine ilişkin görüşleri aktarmayı amaçlamıştır. Gerek posthümanizm, gerekse türçülük kavramına ilişkin tartışmaları derinleştirmemesi bu makalenin sınırlılığı olarak görülebilir. Bu bakımdan insan-robot etkileşimini posthümanizm temelinde felsefi, dini, hukuki, sosyal ve psikolojik açılardan inceleyecek daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Ağın, B. (2020). *Posthümanizm kavram, bilim, bilim kurgu*. Siyasal Kitabevi.
- Airenti, G. (2015). The cognitive bases of anthropomorphism: from relatedness to empathy. *International Journal of Social Robotics*, 7, 117-127. <https://doi.org/10.1007/s12369-014-0263-x>
- Akbulut, S. (2013). Gerçekten eşit miyiz? Acı(ma), zayıf gör(me) ve yok say(ma) ekseninde engelli ayrımcılığı. K. Çayır, ve M. Ayan Ceyhan (Ed.) içinde, *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 149-162). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aksoy Retornaz, E. (2021). Otonom araçlar ve ceza hukuku. E. Aksoy Retornaz, ve O. G. Güçlütürk (Ed.) içinde, *Gelişen teknolojiler ve hukuk II: Yapay zekâ* (s. 331-345). On İki Levha Yayınları.
- Albersmeier, F. (2021). Speciesism and speciescentrism. *Ethical Theory and Moral Practice*, 24, 511-527. <https://doi.org/10.1007/s10677-021-10168-6>
- Ana, R. S. (2018). Stephen Hawking: Artificial intelligence-apprehensions and opportunities. *Informatic Studies*, 5(2), 19-22.
- Aronson, E., Wilson, T. D., ve Akert, R. N. (2012). *Sosyal psikoloji* (O. Gündüz, Çev.). Kaknüs Yayınları. (Orijinal eserin basımı 2010)
- Ashrafian, H. (2015). Artificial intelligence and robot responsibilities: innovating beyond rights. *Science and Engineering Ethics*, 21, 317-326. <https://doi.org/10.1007/s11948-014-9541-0>
- Aşar, H. (2018). Hayvan haklarına yönelik temel görüşler ve yanılgıları. *Kaygı*, (30), 239-251. <https://doi.org/10.20981/kaygi.411236>
- Aygün, F. (2020). Mâtürîdî'nin ahsen-i takvîm ve esfel-i sâfilîn yorumu: Tîn sûresi'nin te'vîli bağlamında insan anlayışı. *Diyânet İlmî Dergi*, 56(3), 807-840. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/did/issue/56925/718826>
- Basl, J., ve Schwitzgebel, E. (2019, Nisan 26). AIs should have the same ethical protections as animals. *AEON*. <https://aeon.co/ideas/ais-should-have-the-same-ethical-protections-as-animals>
- Berger, B., Adam, M., Rühr, A., ve Benlian, A. (2021). Watch me improve—algorithm aversion and demonstrating the ability to learn. *Business & Information Systems Engineering*, 63, 55–68. <https://doi.org/10.1007/s12599-020-00678-5>
- Birhane, A., ve Dijk, J. (2020). Robot rights? Let's talk about human welfare instead. *Proceedings of the AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society*, 207–213. <https://doi.org/10.1145/3375627.3375855>
- Bolter, J. D. (2016). Posthumanism. K. B. Jensen, R. T. Craig, J. D. Pooley, ve E. W. Rothenbuhler (Ed.) içinde, *The international encyclopedia of communication theory and philosophy*. Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118766804.wbiect220>
- Bora, A. (2013). Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık. K. Çayır, ve M. Ayan Ceyhan (Ed.) içinde, *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s.175-187). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bostrom, N. (2018). *Süper zekâ yapay zekâ uygulamaları tehlikeler ve stratejiler* (F. B. Aydar, Çev.). Koç Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eserin basımı 2014)
- Braidotti, R. (2014). *İnsan sonrası* (Ö. Karakaş, Çev.). Kolektif Kitap. (Orijinal eserin basımı 2013)
- Braidotti, R. (2019). A theoretical framework for the critical posthumanities. *Theory, Culture & Society*, 36(6), 31-61. <https://doi.org/10.1177/0263276418771486>
- Brezal, C. (2003). Toward sociable robots. *Robotics and Autonomous Systems*, 42(3–4), 167-175. [https://doi.org/10.1016/S0921-8890\(02\)00373-1](https://doi.org/10.1016/S0921-8890(02)00373-1)
- Burton, J.W., Stein, M.-K., ve Jensen, T. B. (2020). A systematic review of algorithm aversion in augmented decision making. *Journal of Behavioral Decision Making*, 33(2), 220-239. <https://doi.org/10.1002/bdm.2155>
- Casalegno, S. (Ed.). (2011). *Global warming impacts - Case studies on the economy, human health, and on urban and natural environments*. IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/1935>
- Castelo, N., Bos, M. W., ve Lehmann, D. R. (2019). Task-dependent algorithm aversion. *Journal of Marketing Research*, 56(5), 809-825. <https://doi.org/10.1177/0022243719851788>
- Caviola, L., Everett, J. A. C., ve Faber, N. S. (2019). The moral standing of animals: Towards a psychology of speciesism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 116(6), 1011-1029. <https://doi.org/10.1037/pspp0000182>
- Chang, J., Wei, Y., Yuan, X., Liao, H., ve Yu, B. (2020). The nonlinear impacts of global warming on regional economic production: an empirical analysis from China. *Weather Climate Society*, 12(4), 759–769, <https://doi.org/10.1175/wcas-d-20-0029.1>
- Chomanski, B. (2021). Liability for robots: sidestepping the gaps. *Philosophy & Technology*, 34, 1013-1032. <https://doi.org/10.1007/s13347-021-00448-5>
- Coeckelbergh, M. (2010). Robot rights? Towards a social-relational

- justification of moral consideration. *Ethics and Information Technology*, 12, 209–221. <https://doi.org/10.1007/s10676-010-9235-5>
- Coeckelbergh, M. (2011). You, robot: on the linguistic construction of artificial others. *AI & Society*, 26, 61–69. <https://doi.org/10.1007/s00146-010-0289-z>
- Coeckelbergh, M. (2021). How to use virtue ethics for thinking about the moral standing of social robots: A relational interpretation in terms of practices, habits, and performance. *International Journal of Social Robotics*, 13, 31–40. <https://doi.org/10.1007/s12369-020-00707-z>
- Crellin, R., ve Harris, O. (2021). What difference does posthumanism make? *Cambridge Archaeological Journal*, 31(3), 469–475. <https://doi.org/10.1017/S0959774321000159>
- Crutzen, P. (2002). Geology of mankind. *Nature*, 415, 23. <https://doi.org/10.1038/415023a>
- Crutzen, P. J., ve Stoermer, E. F. (2000). The anthropocene. *Global Change Newsletter*, 41, 17 (2000).
- Çalışkan Akçetin, N. (2011). *Emmanuel Levinas: İlk felsefe olarak etik*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çayır, K. (2013). Yaşçılık/yaşa dayalı ayrımcılık. K. Çayır, ve M. Ayan Ceyhan (Ed.) içinde. *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* (s. 163–174). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, E. E. (2019). Antroposen ve posthuman insan çağında insan sonrası olmak. *Cogito*, 95–96.
- Dağ, A. (2018). *Transhümanizm: İnsanın ve dünyanın dönüşümü*. Elis Yayınları.
- Darling, K. (2012). Extending legal protection to social robots: The effects of anthropomorphism, empathy, and violent behavior towards robotic objects. R. Calo, A. M. Froomkin, ve S. I. Kerr (Ed.) içinde, *Robot Law*. We Robot Conference. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2044797>
- Degrazia, D. (2006). *Hayvan hakları* (H. Gür, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları. (Özgün eserin basımı 2002).
- DeSantis L. R. G., Feranec, R. S., ve MacFadden, B. J. (2009) Effects of global warming on ancient mammalian communities and their environments. *PLOS ONE* 4(6), e5750. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0005750>
- Dhont, K., Hodson, G., Leite, A. C., ve Salmen, A. (2019). The psychology of speciesism. K. Dhont, ve G. Hodson (Ed) içinde, *Why we love and exploit animals: Bridging insights from academia and advocacy* (s. 29–49). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351181440-3>
- Dietvorst, B. J., Simmons, J. P., ve Massey, C. (2015). Algorithm aversion: People erroneously avoid algorithms after seeing them err. *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(1), 114–126. <https://doi.org/10.1037/xge0000033>
- Director, S. (2021). Speciesism, prejudice, and epistemic peer disagreement. *The Journal of Value Inquiry*, 55, 1–20. <https://doi.org/10.1007/s10790-020-09735-4>
- Doğan, E. (2022). Dijital çağda yeni bir hukuki kişilik arayışı: Yapay zekâ. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 34(158), 213–256. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2022-158-2026>
- Donaldson, S., ve Kymlicka, W. (2016). *Zoopolis: Hayvan haklarının siyasal kuramı* (M. Yıldırım, Çev.). Koç Üniversitesi Yayınları. (Orjinal eserin basımı 2011).
- Duffy, B. R. (2003). Anthropomorphism and the social robot. *Robotics and Autonomous Systems*, 42(3–4), 31, 177–190. [https://doi.org/10.1016/S0921-8890\(02\)00374-3](https://doi.org/10.1016/S0921-8890(02)00374-3)
- Erçandırlı, Y. (2021). Antroposen, posthümanizm ve uluslararası ilişkiler kuramının ‘ekoloji’ taahhüdünün tarihsel materyalist eleştirisi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 18(71), 87–107. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.912034>
- Erdoğan, G. (2021). Yapay zekâ ve hukukuna genel bir bakış. *Adalet Dergisi*, (66), 117–192. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/adaletdergisi/issue/62377/940007>
- Ersoy, Ç. (2018). *Robotlar, yapay zekâ ve hukuk*. On İki Levha Yayınları.
- Esenyel, Z. (2020). Kayıp göndergeler ve dişil eşitsizlikler: Etn cinsel politikasını düşünmek. *Kaygı*, 19(2), 697–723. <https://doi.org/10.20981/kaygi.793322>
- Esgün, T. G. (2022). Tinin felaketleri: Hegel ve antroposen/kapitalosen tartışmaları. *ViraVerita*, 15, 27–56. <https://doi.org/10.47124/viraverita.1107733>
- Everett, J. A. C., Caviola, L., Savulescu, J., ve Faber, N. S. (2019). Speciesism, generalized prejudice, and perceptions of prejudiced others. *Group Processes & Intergroup Relations*, 22(6), 785–803. <https://doi.org/10.1177/1368430218816962>
- Ferrando, F. (2014). Posthumanism. *Tidskrift for Kjønnforskning*, 38(2), 168–172. <https://doi.org/10.18261/ISSN1891-1781-2014-02-05>
- Ferrando, F. (2018). Transhumanism/Posthumanism. R. Braidotti, ve M. Hlavajova (Ed) içinde, *Posthuman Glossary* (438–439). Bloomsbury Academic Press.
- Figdor, C. (2021). The psychological speciesism of humanism. *Philosophical Studies*, 178, 1545–1569. <https://doi.org/10.1007/s11098-020-01495-y>
- Forlano, L. (2017). Posthumanism and design, *She Ji: The Journal of Design, Economics, and Innovation*, 3(1), 16–29, <https://doi.org/10.1016/j.sheji.2017.08.00>
- Francione, G. L. (2008). *Hayvan haklarına giriş: Çocuğunuz mu köpeğiniz mi?* (R. Akman, ve E. Gen, Çev.). İletişim Yayınları. (Özgün eserin basımı 2000)
- Francione, G. L. (2009). *Animals as persons*. Columbia University Press.
- Franklin, A. (2009). *Posthumanism*. G. Ritzer (Ed.) içinde, *Blackwell Encyclopedia of Sociology* (4th ed.). Blackwell Publishing.
- Friskin W. (1971). Extended industrial revolution and climate change. *EOS Transactions American Geophysical Union*, 52(7), 500–508. <https://doi.org/10.1029/EO052i007p00500>
- Garrard, G. (2017). *Ekolojisti ekoloji ve çevre üzerine kültürel tartışmalar* (E. Genç, Çev.). Kolektif Kitap. (Özgün eserin basımı 2012)
- Gellers, J. C. (2021). *Rights for robots: Artificial intelligence, animal and environmental law*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429288159>

- Gordon, J. S., ve Pasvenskiene, A. (2021). Human rights for robots? A literature review. *AI And Ethics*, 1, 579-591. <https://doi.org/10.1007/s43681-021-00050-7>
- Göregenli, M. (2013). Temel kavramlar: Önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık. K. Çayır, ve M. Ayan Ceyhan (Ed.) içinde, *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 17-27). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Graham, D. (2017, Haziran 30). What interacting with robots might reveal about human nature. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2017/06/kate-darling-robots-aspen/532194/>
- Guemghar, I., Padilha, P. O., Abdel-Baki, A., Jutras-Aswad, D., Paquette, J., ve Pomey, M. (2022). Social robot interventions in mental health care and their outcomes, barriers, and facilitators: Scoping review. *JMIR Mental Health*, 9(4), e36094. <https://doi.org/10.2196/36094>
- Guggemos, J., Seufert, S., Stefan, S. ve Michael, B. (2022). Social robots in education: Conceptual overview and use case of academic writing. D. Ifenthaler, P. Isaías, ve D. Sampson (Ed.) içinde, *Orchestration of Learning Environments in the Digital World* (s. 173-195). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-90944-4_10
- Gunkel, D. J. (2018). The other question: Can and should robots have rights? *Ethics and Information Technology*, 20, 87–99. <https://doi.org/10.1007/s10676-017-9442-4>
- Gunkel, D. (2022). Should robots have standing? From robot rights to robot rites. *Frontiers of Artificial Intelligence and Applications with IOS Press*. <https://ssrn.com/abstract=4234507>
- Güçlütürk, O. G., ve Cankat, R. (2021). Yapay zeka ile oluşturulan ürünlerin eser niteliği ve eser sahipliği meselesi. E. Aksoy Retornaz, ve O. G. Güçlütürk (Ed.) içinde, *Gelişen teknolojiler ve hukuk II: Yapay Zeka* (s. 195-222). On İki Levha Yayınları.
- Gültekin, M. (2021). Feminizmin queer sınavı: Kadın yoksa feminizm var mı? *Tezkiye*, (74), 159-175. <https://tezkiyederGISi.org/wp-content/uploads/2021/06/Mucahit-Gultekin-Feminizmin-Queer-Sinavi-Kadin-Yoksa-Feminizm-Var-mi.pdf>
- Gündoğdu, S. (2021). Antroposen, kapitalosen, plastosen: Cehaletin evrimi. *Doğu-Batı Dergisi*, 24(97), 304-313.
- Haraway, D. (2006). *Siborg manifestosu* (O. Akınhay, Çev.). Agora Kitaplığı. (Özgün eserin basımı 1991)
- Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 252-264. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4
- Hassan, I. (1977). Prometheus as performer: Toward a posthumanist culture? *The Georgia Review*, 31(4), 830-850. <https://www.jstor.org/stable/41397536>
- Hayles, N. K. (1999). *How we became posthuman: Virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321394.001.0001>
- Hopster, J. (2019). The speciesism debate: Intuition, method, and empirical advances. *Animals*, 9(12), 1054. <https://doi.org/10.3390/ani9121054>
- Horta, O. (2010). What is speciesism? *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 23, 243-266 <https://doi.org/10.1007/s10806-009-9205-2>
- Independent High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. (2019). *A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines*. European Commission. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/definition-artificial-intelligence-main-capabilities-and-scientific-disciplines>
- Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. (2019). *The global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. IPBES. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3831673>
- Irvine, L. (2011). *Biz ve onlar: Hayvanlarla bağımızı anlamak* (S. Çağlayan, Çev.). İletişim Yayınları. (Özgün eserin basımı 2008).
- Jaquet, F. (2022). What's wrong with speciesism. *The Journal of Value Inquiry*, 56, 395-408. <https://doi.org/10.1007/s10790-020-09781-y>
- Johnson, D.G., ve Verdicchio, M. (2018). Why robots should not be treated like animals. *Ethics and Information Technology*, 20, 291-301. <https://doi.org/10.1007/s10676-018-9481-5>
- Kagan, S. (2015). What's wrong with speciesism? (Society for Applied Philosophy Annual Lecture 2015). *Journal of Applied Philosophy*, 33(1), 1-21. <https://doi.org/10.1111/japp.12164>
- Kahn, P. H. Jr., Reichert, A. L., Gary, H. E., Kanda, T., Ishiguro, H., Shen, S., Ruckert, J. H., ve Gill, B. T. (2011). The new ontological category hypothesis in human-robot interaction. *Proceedings of the 6th international conference on Human-robot interaction (HRI '11)*, 159-160. <https://doi.org/10.1145/1957656.1957710>
- Kangal, Z. (2021). *Yapay zeka ve ceza hukuku*. On İki Levha Yayıncılık.
- Kara Kılıçarslan, S. (2019). Yapay zekanın hukuki statüsü ve hukuki kişiliği üzerine tartışmalar. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, (2), 363-389. <https://doi.org/10.33432/ybuhukuk.599224>
- Karnouskos, S. (2022). Symbiosis with artificial intelligence via the prism of law, robots, and society. *Artificial Intelligence and Law*, 30, 93-115. <https://doi.org/10.1007/s10506-021-09289-1>
- Kaya, N. (2013). Türkiye'nin eğitim sisteminde azınlıklar ve ayrımcılık: Kavramsal çerçeve ve temel sorunlar. K. Çayır, ve M. Ayan Ceyhan (Ed) içinde, *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 213-229). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, S. (2018). Kur'an'da insanın değeri. *İlahiyat*, (1), 51-64.
- Keatinge, W. R., ve Donaldson, G. C. (2004). The impact of global warming on health and mortality. *Southern Medical Journal*, 97(11), 1093-1099. <https://doi.org/10.1097/01.SMJ.0000144635.07975.66>
- Keeling, D. M., ve Lehman, M. N. (2018). Posthumanism. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.627>
- Keijsers, M., Kazmi, H., Eyssel, F., ve Bartneck, C. (2021). Teaching robots a lesson: determinants of robot punishment. *International Journal of Social Robotics*, 13, 41-54. <https://doi.org/10.1007/s12369-019-00608-w>
- Kınikoğlu, B., Hamzaoğlu, Y., ve Hamzaoğlu, M. (2021). Otonom araçların neden olduğu kazalardaki hukuki sorumluluk rejimi. *Adalet Dergisi*, (66), 333-377. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/adaletderGISi/issue/62377/940411>

- Kızılcılık, S. (2018). Sömürgecilik, ırkçılık ve soykırım olarak modernlik. *Journal of Human Sciences*, 15(4), 2012-2028. <https://doi.org/10.14687/jhs.v15i4.5547>
- Kim, M. S. (2019). Robot as the “mechanical other”: Transcending karmic dilemma. *AI & Society*, 34, 321-330. <https://doi.org/10.1007/s00146-018-0841-9>
- Kirksey, S. E., ve Helmreich S. (2020). The emergence of multispecies ethnography. *Cultural Anthropology*, 25(4), 545-576. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01069.x>
- Kouravanas, N., ve Pavlopoulos, A.(2022). Social robots: the case of robot sophia. *Homo Virtualis*, 5(1), 136-165. <https://doi.org/10.12681/homvir.30320>
- Lettenmaier, D. P., Wood, A. W., Palmer, R. N., Wood, E. F., ve Stakhiv, E. Z. (1999). Water resources implications of global warming: A U.S. regional perspective. *Climatic Change*, 43, 537-579. <https://doi.org/10.1023/A:1005448007910>
- Liu, H. Y., ve Zawieska, K. (2020). From responsible robotics towards a human rights regime oriented to the challenges of robotics and artificial intelligence. *Ethics and Information Technology*, 22, 321-333. <https://doi.org/10.1007/s10676-017-9443-3>
- Longoni, C., Bonezzi, A., ve Morewedge, C. K. (2019). Resistance to medical artificial intelligence. *Journal of Consumer Research*, 46(4), 629-650, <https://doi.org/10.1093/jcr/ucz013>
- Lowe, D. (2020). *Türçülük* (E. Bakal, Çev.). Öncül Analitik Felsefe Dergisi. <https://onculanalitikfelsefe.com/turculuk-dan-low/> (Özgün eserin basımı 2014)
- Mahmud, H., Najmul Islam, A. K. M., Ahmed, S. I., ve Smolander, K. (2022). What influences algorithmic decision-making? A systematic literature review on algorithm aversion. *Technological Forecasting and Social Change*, 175, 121390. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121390>
- Malm, A. (2018). In wildness is the liberation of the world: On maroon ecology and partisan nature. *Historical Materialism* 26(3), 3–37. <https://doi.org/10.1163/1569206X-26031610>
- Mamak, K. (2022). Humans, Neanderthals, robots and rights. *Ethics and Information Technology*, 24, 33. <https://doi.org/10.1007/s10676-022-09644-z>
- Mancuso, S., ve Viola, A. (2020). *Bitki zekası*. Yeni İnsan Yayınevi. (Özgün eserin basımı 2018).
- Maslin, M. (2004). *Global warming: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Miah, A. (2008). A critical history of posthumanism. B. Gordijn, ve R. Chadwick (Ed.) içinde. *Medical enhancement and posthumanity* (s. 71-94). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8852-0_6
- Miller, L. F. (2015). Granting automata human rights: challenge to a basis of full-rights privilege. *Human Rights Review*, 16, 369-391. <https://doi.org/10.1007/s12142-015-0387-x>
- Mishra, N., Tulsulkar, G., ve Magnenat Thalmann, N. (2022). Nadine robot in elderly care simulation recreational activity: using computer vision and observations for analysis. Q. Gao, ve J. Zhou (Ed.) içinde. *Human aspects of it for the aged population. technology in everyday living* (s. 29-51). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-05654-3_3
- Moore, J. W. (2015). *Capitalism in the web of life: Ecology and the accumulation of capital*. Verso.
- Narol, S. (2018). İnsan kelimesinin Kur'an'daki kullanımları bağlamında meallere eleştirel bir yaklaşım. *Bilimname*, 35(1), 477-504. <https://doi.org/10.28949/bilimname.404268>
- Nath, R., ve Manna, R. (2021). From posthumanism to ethics of artificial intelligence. *AI & Society*, 38, 185-196. <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01274-1>
- Nayar, P. N. (2014). *Posthumanism*. Polity Books.
- Nee, S. (2005). The great chain of being. *Nature*, 435, 429. <https://doi.org/10.1038/435429a>
- Nilsson, N. J. (2019). *Yapay zeka geçmişi ve geleceği* (M. Doğan, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. (Özgün eserin basımı 1998)
- Olgun, H. (2020). Batı felsefesinde hayvanın ahlâkî statüsü: francione'nin abolisyonizmi üzerine bir değerlendirme. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(25), 3916-3948. <https://doi.org/10.26466/opus.720047>
- Oppermann, S. (2016). From posthumanism to posthuman ecocriticism. *Relations: Beyond Anthropocentrism* 4(1), 23-37. <https://doi.org/10.7358/rela-2016-001-oppe>
- Owen, J., ve Osley, J. (2007, Nisan 1). Bill of rights for abused robots. *Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/science/bill-of-rights-for-abused-robots-5332596.html>
- Özçelik, Ş. B. (2021). Yapay zekanın veri koruma, sorumluluk ve fikri mülkiyet açısından ortaya çıkardığı hukuki gereksinimler. *Adalet Dergisi*, (66), 87-116. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/adaletdergisi/issue/62377/939987>
- Özdemir, M. (2021). Posthuman kavramının çerçevesi ve transhümanizm ve posthümanizm literatürlerinin tarihçesi. M. Tekin, ve M. Özdemir (Ed.) içinde, *Transhümanizm ve posthümanizm: Disiplinler arası bir çalışma* (s. 15-47). Eskiye Yeni Yayınları.
- Özdoğan, K., Tatari, M. F., ve Bilgin, A. (2021). *İnsan, hayvan ve ötesi: Türkiye'de hayvan çalışmaları*. Kolektif kitap.
- Özdolanbay, O. (2021). Devlete kuirliğimizi emanet etmeli miyiz? Posthuman kuir bakış açısından bir hümanizm eleştirisi. *Pasajlar*, (7), 171-195.
- Özkan Şahin, G., ve Şahin, Ç. (2022). Yapay zekalı varlıklara elektronik kişilik modeli tanınmasına ilişkin Eurobotics raporu ve fikri mülkiyet sorunu bağlamında meseleye yaklaşım. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(1), 110-128. <https://doi.org/10.21492/inuhfd.981080>
- Özler, N. (2011). *Kur'an'da insanın olumlu ve olumsuz özellikleri* [Yayımlanmamış master tezi]. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Öztürk, Ş. (Ed.) (2019). İnsan sonrası. *Cogito*, (95-96).
- Öztürk, Y. N. (2012). Kur'an'da insan kavramı. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 1-15. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/issue/967/10907>
- Parviainen, J., ve Turja, J. (2021). Toward abiozoomorphism in social robotics? Discussion of a new category between mechanical entities and living beings. *Journal of Posthuman Studies*, 5(2), 150-168. <https://doi.org/10.5325/jpoststud.5.2.0150>

- Parviainen, J., ve Coeckelbergh, M. (2021). The political choreography of the Sophia robot: Beyond robot rights and citizenship to political performances for the social robotics market. *AI & Society*, 36, 715-724. <https://doi.org/10.1007/s00146-020-01104-w>
- Polat, E., ve Kahraman, S. (2021). Antroposen çağında pandemi ve kentlerin durumu. *Antropoloji*, (41), 21-31. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.810841>
- Regan, T. (1983). *The case for animal rights*. University of California Press.
- Regan, T. (2005). Hayvan hakları için temel argümanlar. *Birikim Dergisi*, (195), 31-36.
- Regan, T. (2007). *Kafesler boşalsın: Hayvan haklarıyla yüzleşmek* (S. Çağlayan, Çev.). İletişim Yayınları. (Özgün eserin basımı 2006)
- Robbins, A. (2015). How to understand the results of the climate change summit: Conference of Parties21 (COP21) Paris. *Journal of Public Health Policy*, 37, 129–132. <https://doi.org/10.1057/jphp.2015.47>
- Robertson, R. (2014) Human rights vs. robot rights: Forecasts from Japan. *Critical Asian Studies*, 46(4), 571-598. <https://doi.org/10.1080/14672715.2014.960707>
- Roden, D. (2018). Speculative posthumanism. R. Braidotti, ve M. Hlavajova (Ed.) içinde. *Posthuman glossary* (s. 398-401). Bloomsbury Academic Press.
- Russell, S. J., ve Norvig, P. (1995). *Artificial intelligence a modern approach*. Prentice Hall, Inc.
- Ryan, D. (2019). *Hayvan kuramı eleştirel bir giriş* (A. Alkan, Çev.). İletişim Yayınları. (Özgün eserin basımı 2015)
- Ryder, R. D. (2003) *Painism: A modern morality*. Open Gate Press.
- Ryder, R. D. (2004). Speciesism revisited. *Think*, 2(6), 83-92. <https://doi.org/10.1017/S1477175600002840>
- Sarıtaş, E. (2016). İnsan dışı hayvanlar ve adalet. *ViraVerita E-Dergi*, (1), 1-18. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/viraverita/issue/22433/240068>
- Say, C. (2018). *50 soruda yapay zeka* (3. baskı). Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Schmitt, B. (2020). Speciesism: An obstacle to AI and robot adoption. *Marketing Letter* 31, 3-6. <https://doi.org/10.1007/s11002-019-09499-3>
- Schröder, W. M. (2021). Robots and rights: Reviewing recent positions in legal philosophy and ethics. J. von Braun, M. S. Archer, G. M., Reichberg, ve M. Sánchez Sorondo (Ed.) içinde, *Robotics, AI, and humanity* (s. 191-203). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54173-6_16
- Semerci, P. U. (2013). Ayrımcılık bağlamında yoksulluk ve sosyal dışlanma. K. Çayır, ve M. Ayan Ceyhan (Ed) içinde. *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 189-198). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Severson, R. L., ve Carlson, S. M. (2010). Behaving as or behaving as if? Children's conceptions of personified robots and the emergence of a new ontological category. *Neural Networks*, 23(8-9), 1099-1103. <https://doi.org/10.1016/j.neunet.2010.08.014>
- Sezen, A. (2021). Bireyin ölümsüzlük arayışı bağlamında transhümanizmi düşünmek. M. Tekin, ve M. Özdemir (Ed.) içinde, *Transhümanizm ve posthümanizm: Disiplinler arası bir çalışma* (s. 107-138). Eskiyei Yayınları.
- Sharkey, A. J. C. (2016). Should we welcome robot teachers?, *Ethics and Information Technology*, 18, 283-297. <https://doi.org/10.1007/s10676-016-9387-z>.
- Sim, S. (2020). Postmodernizm ve felsefe. S. Sim (Ed.) içinde, *Routledge postmodernizm rehberi* (M. Erkan, ve A. Utku, Çev.). Nobel Yayınları.
- Singer, P. (2015). Why speciesism is wrong: A response to Kagan. *Journal of Applied Philosophy*, 33, 31–35. <https://doi.org/10.1111/japp.12165>
- Singer, P. (2018). *Hayvan özgürleşmesi* (H. Doğan, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Özgün eserin basımı 1975)
- Somersan, S. (2013). Irkların olmadığı bir dünyada ayrımcılık. K. Çayır, ve M. Ayan Ceyhan (Eds) içinde, *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 199-211). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sparrow, R. (2002). The March of the robot dogs. *Ethics and Information Technology*, 4, 305–318. <https://doi.org/10.1023/A:1021386708994>
- Subero-Navarro, A., Pelegrín-Borondo, J., Reinares-Lara, E., ve Olarte-Pascual, C. (2022). Proposal for modeling social robot acceptance by retail customers: CAN model + technophobia. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64, 102813. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102813>
- Sugiura, T., Sumida, H., Yokoyama, S., ve Ono, H. (2012). Overview of recent effects of global warming on agricultural production in Japan. *Japan Agricultural Research Quarterly*, 46(1), 7-13. <https://doi.org/10.6090/jarq.46.7>
- Şahin, M. (2021). Türkiye'deki transhümanizm ve posthümanizm çalışmalarının bibliyometrik analizi. M. Kızılgeçit, M. Yeşilyurt, ve R. Ertuğay (Ed.) içinde, *Uluslararası yapay zeka, transhümanizm, posthümanizm ve din sempozyumu*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Şen, Z. (2009). Global warming threat on water resources and environment: A review. *Environmental Geology*, 57, 321–329. <https://doi.org/10.1007/s00254-008-1569-5>
- Taylor, C. (2014). *Seküler çağ* (D. Körpe, Çev.). İş Bankası Yayınları. (Özgün eserin basımı 2007)
- Taylor, S. E., Peplau, L. A., ve Sears, D. O (2007). *Sosyal psikoloji* (A. Dönmez, Çev.). İmge Kitabevi Yayınları. (Özgün eserin basımı 2005)
- Tegmark, M. (2019). *Yaşam 3.0: Yapay zeka çağında insan olmak* (E. C. Göksoy, Çev.). Pegasus Yayınları. (Özgün eserin basımı 2017)
- Trenberth, K. E. (2018). Climate change caused by human activities is happening and it already has major consequences, *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 36(4), 463-481. <https://doi.org/10.1080/02646811.2018.1450895>
- Tung, V. W. S., ve Law, R. (2017). The potential for tourism and hospitality experience research in human-robot interactions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29(10), 2498-2513. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-09-2016-0520>

- Turkle, S. (2010). In good company? On the threshold of robotic companions. Y. Wilks (Ed.) içinde, *Close engagements with artificial companions* (s. 3–10). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/nlp.8.03tur>
- Turner, J. (2019). *Robot rules: Regulating artificial intelligence*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-96235-1>
- Tüzen, M. A. (2018). Hiyerarşik varlık zincirinden modern bireyin doğuşuna. *Mavi Atlas*, (6), 107-125 . <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.495615>
- Ulmer, J. B. (2017). Posthumanism as research methodology: inquiry in the Anthropocene. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 30(9), 832-848. <https://doi.org/10.1080/09518398.2017.1336806>
- Ulnicane, I. (2022). Artificial intelligence in the European Union. Policy, ethics and regulation. T. Hoerber, G. Weber, ve I. Cabraz (Ed.) içinde, *The Routledge handbook of European integrations* (s. 254-269). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429262081-19>
- Ülgen, G. O. (2019). *Aristoteles'te ve Derrida'da hayvan sorusu* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/11655/12021>
- Van Den Abbeele, G. (2020). Postmodernizm ve eleştirel teori. S. Sim (Ed.) içinde, *Routledge postmodernizm rehberi* (M. Erkan, ve A. Utku, Çev.). Nobel Yayınları.
- Whitby, B. (2005). *Yapay zekâ* (Ç. Karabağlı, Çev.). İletişim Yayınları. (Özgün eserin basımı 1988)
- Winkle, K., Melsión, G. I., McMillan, D., ve Iolanda, L. (2021). Boosting robot credibility and challenging gender norms in responding to abusive behaviour: A case for feminist robots. *Companion of the 2021 ACM/IEEE international conference on human–robot interaction*, 29–37. <https://doi.org/10.1145/3434074.3446910>
- Wolfe, C. (2010). *What is posthumanism?* University of Minnesota Press.
- Wolfe, C. 2003). *Animal rites: American culture, the discourse of species, and posthumanist theory*. The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226905129.001.0001>
- Yazgünoğlu, K. C. (2021). Öte-insan bedenleri: Nesnelere, ekolojilere ve moleküllere. *Pasajlar*, (7).
- Yılmaz, O. G. (2021). Yargı uygulamasında yapay zekâ kullanımı - Yapay zekâ hâkim cübbesini giyebilecek mi? *Adalet Dergisi*, (66), 379-415. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/adaletdergisi/issue/62377/940417>

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makedir.

Havuzdere (Yalova) Orta Çağ toplumu bebek ve çocuk iskeletlerinde ağız ve diş sağlığı[‡]

Ece Eren Kural^{1*}, İsmail Özer²

¹ Arş. Gör. Dr. | Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Ankara - Türkiye

² Prof. Dr. | Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Ankara - Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Ece Eren Kural

Ankara Üniversitesi

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

Antropoloji Bölümü

Paleoantropoloji Anabilim Dalı

06100 Sıhhiye, Ankara/ Türkiye

E-posta/E-mail: eceren@ankara.edu.tr

Alındı/Received: 17 Nisan / April 2023

Düzeltildi/Revised: 15 Haziran / June 2023

Kabul/Accepted: 20 Haziran / June 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

Öz

İskelet toplumlarında erişkin olmayan bireylerde gözlenen diş ve çene hastalıklarının değerlendirilmesi, bebek ve çocukların sağlık ve beslenme yapısı hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Bu çalışmada, Havuzdere Orta Çağ toplumundaki bebek ve çocukların ağız ve diş sağlığı, beslenme yapısı, genel sağlık yapısı ve yaşam biçimlerinin anlaşılması amacıyla diş ve çene patolojileri incelenmiştir. Çalışmada Havuzdere toplumu bebek ve çocuklarına ait toplam 105 bireyin (89 çocuk ve 16 bebek) 2143 adet diş (706 süt ve 1437 daimî diş) incelenmiştir. Diş ve çene patolojileri analizleri sonucunda, bebek ve çocuklarda diş çürüğü %9,6, diş aşınması %40,3, diş taşı %12, hipoplazi %30,3, alveol kemik kaybı %3, apse %0,2 ve antemortem diş kaybı %0,1 oranında gözlenmiştir. Çalışma kapsamında elde edilen bilgiler, Havuzdere toplumunda bebek ve çocukların erken yaşta anne sütünden kesildiğini, genellikle karbonhidrat ağırlıklı beslendiklerini ve gelişim dönemlerinde çevresel ve fizyolojik strese maruz kaldıklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Havuzdere, Orta Çağ, diş ve çene hastalıkları, beslenme alışkanlıkları

Giriş

Beslenme, insan ve diğer canlıların hayatlarını sağlıklı sürdürebilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Larsen, 2000). Özellikle, çocukluk döneminde tüketilen besinler, çocukların mevcut sağlık durumlarının yanında, ilerleyen yaşlardaki sağlık yapılarını ve yaşam uzunluklarını etkileyebilmektedir (Watts, 2015). Bu sebeple yetersiz ve dengesiz beslenme sonucunda çeşitli hastalıklar oluşabilmekte ve bunların bir kısmı kemik

Oral and dental health in infant and child skeletons from Havuzdere (Yalova) Medieval population

Abstract

The study of dental and jaw diseases in non-adults in skeletal populations provides important information about the health and diet of infants and children. In this study, dental pathologies were examined in order to understand the oral and dental health, nutrition, general health structure and lifestyle of infants and children from Havuzdere medieval population. A total of 2143 teeth (706 deciduous and 1437 permanent teeth) of 105 individuals (89 children and 16 infants) belonging to infants and children of Havuzdere population were examined in the study. As a result of the dental and jaw pathology analysis, 9.6% dental caries, 40.3%, tooth wear, 12% dental calculus, 30.3% hypoplasia, 3% alveolar bone loss, 0.2% abscess and 0.1% antemortem tooth loss were recorded in infants and children. The results of the study showed that infants and children in Havuzdere population were weaned at an early age, generally consumed carbohydrate-based nutrition and were exposed to environmental and physiological stress during their developmental periods.

Key Words: Havuzdere, Medieval period, dental and jaw diseases, dietary habits

ve diş kalıntıları üzerinde iz bırakabilmektedir (Woteki ve Thomas, 1992). Dişler, sert ve dayanıklı yapıları gereği ölüm sonrası etmenlere karşı kemiklere göre daha dayanıklı olması sebebiyle iskelet çalışmalarında insan ve toplum sağlığı hakkında önemli bir veri kaynağıdır (Özbek, 2015). Buna ek olarak, dişler yapısı gereği kendini yenileyemediği için bireylerin büyüme döneminde maruz kaldıkları hastalıklar ve fiziksel stresler hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır (Goodman ve Rose, 1990; Ortner, 2003). Bu sebeple, iskelet toplumlarında diş ve çene patolojilerinin incelenmesi toplumların sağlık yapısının, beslenmesinin, besin hazırlama tekniklerinin ve geçim ekonomilerinin anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Lukacs, 1989). Bebek ve çocuklarda gözlenen diş hastalıkları da toplumda bu yaş grubundaki bireylerin genel sağlık durumuna katkıda bulunmanın yanı sıra gıdaya

[‡] Bu makale Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Anabilim Dalı, Paleoantropoloji Bilim Dalı'nda, Prof. Dr. İsmail Özer danışmanlığında 2022 yılında tamamlanmış "Havuzdere Orta Çağ Toplumunda Çene ve Diş Sağlığı" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

[‡] This article is produced from the dissertation titled "Jaw and dental health in Medieval population from Havuzdere" completed in 2022 and supervised by Prof. Dr. İsmail Özer at Ankara University, Graduate School of Social Sciences, Anthropology Department, Paleoanthropology sub-department.

Atf için / Cite as:

Eren Kural, E., ve Özer, İ. (2023). Havuzdere (Yalova) Orta Çağ toplumu bebek ve çocuk iskeletlerinde ağız ve diş sağlığı. *Antropoloji*, (45), 81–95. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1284861>

ulaşılabilirlik, sosyal statü ve beslenme alışkanlıkları hakkında bilgi vermektedir (Rohnbogner ve Lewis, 2016). Bu çalışmada Havuzdere toplumundaki bebek ve çocukların diş ve çene patolojileri incelenerek toplumdaki bebek ve çocukların sağlık yapısının, beslenme şeklinin ve yaşam biçiminin anlaşılması amaçlanmıştır.

Tablo 1. Havuzdere bireylerinin demografik dağılımı

Demografik Grup	N	%
Bebek (0-2,49 yaş)	20	5,7
Çocuk (2,5-17,9 yaş)	101	28,7
Erkek	135	38,4
Kadın	95	27,0
Bilinmeyen (Erişkin)	1	0,3
Toplam	352	100,0

Gereç ve Yöntem

Çalışmanın materyalini, Bursa Müze Müdürlüğü Başkanlığında ve REGİO-Kültür Miras Yönetim Danışmanlığında, 2013 yılında Yalova İl'nde Havuzdere Köyü'nde yer alan nekropol alanında yürütülen kurtarma kazılarında elde edilen insan iskeletleri oluşturmaktadır. Kazı raporlarında, Havuzdere nekropol alanında genellikle tekli gömüler ve basit toprak gömüden oluşan 305 mezar bulunduğu, mezarların çoğunlukla güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzandığı belirtilmiştir. Buna ek olarak, Havuzdere iskeletlerinin sırt üstü yatırıldığı ve mezarların bazılarında ölü hediyeleri, deniz kabukları ve az sayıda hayvan kemiklerinin bulunduğu bilinmektedir. Nekropol alanında Bizans Dönemi'ne ait heykel kaidesi, sütun, mimari ve lahit gibi malzemelere ilişkin parçaların bulunmasından dolayı mezarlık alanının Orta Çağ ve sonrasında Osmanlı Dönemi'nde yaşayan gayrimüslimler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir (Özer, Sağır, Karatufan vd., 2016).

Havuzdere toplumuna ait iskeletler üzerinde yapılan demografik analizler sonucunda 231 tanesi erişkin (135 erkek, 95 kadın, 1 cinsiyeti bilinmeyen erişkin birey), 101'i çocuk ve 20'si bebek olmak üzere toplam 352 birey tespit edilmiştir (Tablo 1). Havuzdere toplumunda, ortalama yaşam uzunluğu genel olarak (bebek, çocuk ve erişkin) 28,98 yıl olmakla birlikte, erişkin bireylerde 35,27 yıl, kadınlarda 34,71 yıl, erkeklerde 35,67 yıl olarak saptanmıştır. Toplumdaki bebek ve çocuk ölüm oranının

da %34,37 değerinde olduğu belirlenmiştir (Özer, Sağır, Koca Özer vd., 2016).

Çalışma kapsamında Havuzdere toplumuna ait 121 adet bebek ve çocuk iskeleti incelenmiş, bunların 16'sında diş ve çene kalıntısı bulunmadığından geri kalan 105 erişkin altı bireyin (89 çocuk ve 16 bebek) daimî ve süt dişleri diş ve çene patolojileri açısından analiz edilmiştir.

Diş çürüklerinin analizinde Hillson (2001), Sakashita ve ekibi (1997) ile Lanfranco ve Egger'in (2010) metotları kullanılmıştır. Diş aşınmasında Brothwell (1981) ve Bouville ve ekibinin (1983) diş aşınma ölçeğinden yararlanılmış ve bu ölçekte, 2 ve 3 dereceler hafif, 4 ve 5 dereceler orta, 6 ve 7 dereceleri ileri olarak tanımlanmıştır. Diş taşı, alveol kemik kaybı ve apsenin incelenmesinde Brothwell'in (1981) yöntemi kullanılmıştır. Hipoplazi analizinde Brothwell (1981) ve FDI (1982)'ye göre kayıt alınmıştır. Antemortem diş kaybı (AMDK) ise "var" ya da "yok" şeklinde kaydedilmiştir.

Diş ve çene patolojilerinin çene yarımaları arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla SPSS 20 programı ile χ^2 (ki-kare) testi kullanılmıştır.

Bulgular

Çalışma kapsamında Havuzdere toplumunun bebek ve çocuklarına ait toplam 2143 adet daimî ve süt dişi incelenmiştir (Tablo 2). Bu dişlerin 215 tanesi bebek, 1928 tanesi de çocuk bireylere ait olmakla birlikte, 706 tanesi süt, 1437 tanesi ise daimî dişlerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra daimî dişlerin 871'i sürmüş, 566 tanesi sürmemiş diştir. Süt dişlerinin ise 632'si sürmüş, 74'ü sürmemiş dişlerden oluşmaktadır.

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda gözlenen diş ve çene patolojilerinin genel dağılımı Tablo 3'te verilmektedir. Çalışmada, diş çürüğü, diş aşınması, diş taşı, hipoplazi diş bazında, apse, alveol kemik kaybı ve AMDK alveol sayısına göre incelenmiştir.

Diş çürüğü

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklara ait toplam 1497 adet daimî ve süt dişinin 143'ünde (%9,6) diş çürüğü tespit edilmiştir. Bebeklere ait dişlerde diş çürüğü gözlenmezken, çocuklara ait 1399 adet dişin 143'ünün

Tablo 2. Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda incelenen dişlerin dağılımı

Yaş Grupları	N	Süt			Daimî			Genel		
		Diş	PMDK ^a	AMDK ^b	Diş	PMDK	AMDK	Diş	PMDK	AMDK
		n	n	n	n	n	n	n	n	n
Bebek (0-2,49 yaş)	16	172	32	0	43	4	0	215	36	0
Çocuk (2,5-17,9 yaş)	89	534	115	0	1394	155	2	1928	270	2
Toplam	105	706	147	0	1437	159	2	2143	306	2

^a PMDK: Premortem diş kaybı

^b AMDK: Antemortem diş kaybı

Tablo 3. Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda çene ve diş hastalıklarının görülme oranları

Patolojiler	Daimî			Süt			Genel		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
	Çürük	40	868	4,6	103	629	16,4	143	1497
Diş aşınması	201	830	24,2	384	621	61,8	585	1451	40,3
Diş taşı	159	869	18,3	21	631	3,3	180	1500	12,0
Alveol kemik kaybı*	44	817	5,4	0	642	0,0	44	1459	3,0
Apse*	3	817	0,4	0	642	0,0	3	1459	0,2
AMDK ^a	2	817	0,2	0	642	0,0	2	1459	0,1
Toplam	486	1015	47,9	4	600	0,7	490	1615	30,3

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

* Soket bazında değerlendirilmiştir.

^a AMDK: Antemortem diş kaybı

Tablo 5. Daimî dişlerde çürük oranı

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	3	50	6,0	0	77	0,0	3	127	2,4
I2	0	51	0,0	0	78	0,0	0	129	0,0
C	0	38	0,0	0	56	0,0	0	94	0,0
P1	1	51	2,0	2	48	4,2	3	99	3,0
P2	1	49	2,0	4	46	8,7	5	95	5,3
M1	4	101	4,0	20	108	18,5	24	209	11,5
M2	1	47	2,1	4	53	7,5	5	100	5,0
M3	0	6	0,0	0	9	0,0	0	15	0,0
Toplam	10	393	2,5	30	475	6,3	40	868	4,6

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 7. Daimî ve süt dişlerinde çürük derecelerinin görülme oranı

Çürük derecesi	Süt		Daimî		Toplam	
	n	%	n	%	N	%
Mine/Sement çürüğü	79	76,7	33	82,5	112	78,3
Dentin çürüğü	17	16,5	1	2,5	18	12,6
Pulpa çürüğü	6	5,8	5	12,5	11	7,7
Köke kadar	1	1,0	1	2,5	2	1,4
Toplam	103	100,0	40	100,0	143	100,0

(%10,2) diş çürüğünden etkilendiği belirlenmiştir (Tablo 4). Çocuklarda diş çürüğü en fazla birinci büyük azı (%16,3) ve ikinci büyük azı (%14,9) dişlerinde gözlenirken bunu birinci kesici diş (%11,3) izlemiştir. Çocuklarda diğer dişlerde yaklaşık olarak %5 ile %3 arasında diş çürüğü gözlenmekle birlikte, üçüncü büyük azı dişinde diş çürüğü tespit edilmemiştir.

Daimî dişlerde gözlenen çürük oranlarına bakıldığında, incelenen 868 adet daimî dişin 40'unda (%4,6) diş çürüğü tespit edilmiştir. Diş grupları arasında en fazla birinci büyük azı dişinin (%11,5) çürükten etkilendiği belirlenmiştir (Tablo 5). Üst ve alt çenedeki çürük oranlarına bakıldığında, alt çenede birinci ve ikinci küçük azı ile birinci ve ikinci büyük azı dişlerinin üst çenedeki karşılıklarına göre diş çürüğünden daha fazla etkilendiği gözlenmiştir. Üst çenede ise birinci kesici dişlerde alt çenedeki karşılığına göre daha yüksek oranda

Tablo 4. Bebek ve çocuklarda diş çürüğü görülme oranı

Dişler	Bebek			Çocuk			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	0	24	0,0	21	186	11,3	21	210	10,0
I2	0	21	0,0	10	192	5,2	10	213	4,7
C	0	12	0,0	8	200	4,0	8	212	3,8
P1	-	-	-	3	99	3,0	3	99	3,0
P2	-	-	-	5	95	5,3	5	95	5,3
M1	0	26	0,0	56	344	16,3	56	370	15,1
M2	0	15	0,0	40	268	14,9	40	283	14,1
M3	-	-	-	0	15	0,0	0	15	0,0
Toplam	0	98	0,0	143	1399	10,2	143	1497	9,6

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 6. Süt dişlerinde dişlerde çürük oranı

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
i1	3	50	6,0	0	77	0,0	3	127	2,4
i2	0	51	0,0	0	78	0,0	0	129	0,0
c	0	38	0,0	0	56	0,0	0	94	0,0
m1	1	51	2,0	2	48	4,2	3	99	3,0
m2	1	49	2,0	4	46	8,7	5	95	5,3
Toplam	10	393	2,5	30	475	6,3	40	868	4,6

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

diş çürüğü tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, alt çenede (%6,3) üst çeneye (%2,5) göre daha yüksek oranda çürük oluşumu gözlenmiş ve bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\chi^2=6,958$; $df=1$; $p=0,008$).

Havuzdere toplumunda incelenen 629 süt dişinin 103'ünde (%16,4) diş çürüğü gözlenmiştir (Tablo 6). Süt dişlerinde diş çürüğü en fazla birinci kesici diş (%21,7) ile birinci (%19,9) ve ikinci azı (%19,1) dişlerinde gözlenmiştir. Çene yarımındaki diş çürüğü oranlarına bakıldığında, üst çenedeki diş gruplarının her birinde alt çenedeki karşılıklarına göre daha yüksek oranda diş çürüğü gözlenmiştir. Buna ek olarak, üst çenede (%23,8) alt çeneye (%9,5) göre yüksek oranda çürük gözlenmiş ve bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\chi^2=23,298$; $df=1$; $p<0,001$).

Çalışmada incelenen daimî ve süt dişlerinde genellikle çürüğün en hafif derecesi olan mine ya da sementi etkileyen çürük oluşumları (%78,3) tespit edilmiştir (Tablo 7). Bunun yanında, dentin (%12,6), pulpa (%7,7) çürüğü ile köke kadar ilerleyen çürük (%1,4) oluşumları da gözlenmiştir. Süt dişlerine bakıldığında çoğunlukla mine/sement çürüğü (%76,7) gözlenmekle birlikte, bunu dentin (%16,5), pulpa (%5,8) ve köke kadar ilerleyen (%1) çürük dereceleri izlemiştir. Daimî dişlerde de benzer olarak çürüklerin sıklıkla mine/sementi etkilediği (%82,5) belirlenmiştir. Analizlerde pulpayı (%12,5) ve dentini (%2,5) etkileyen çürükler ile köke kadar ilerleyen (%2,5) çürüklerin düşük oranda olduğu gözlenmiştir.

Tablo 8. *Bebek ve çocuklarda diş aşınma derecelerinin görülme oranı*

Dişler	1		2		3		4		5		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	N	
Bebek	i1	16	66,7	0	0,0	8	33,3	0	0,0	0	0,0	24
	i2	16	76,2	0	0,0	5	23,8	0	0,0	0	0,0	21
	c	9	75,0	3	25,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	12
	m1	17	65,4	5	19,2	4	15,4	0	0,0	0	0,0	26
	m2	13	86,7	2	13,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0	15
	Toplam	71	72,4	10	10,2	17	17,3	0	0,0	0	0,0	98
Çocuk	I1	72	39,3	1	0,5	105	57,4	4	2,2	1	0,5	183
	I2	126	65,6	0	0,0	64	33,3	2	1,0	0	0,0	192
	C	89	44,9	90	45,5	16	8,1	2	1,0	1	0,5	198
	P1	85	88,5	11	11,5	0	0,0	0	0,0	0	0,0	96
	P2	86	94,5	5	5,5	0	0,0	0	0,0	0	0,0	91
	M1	164	51,1	88	27,4	55	17,1	12	3,7	2	0,6	321
	M2	158	61,5	31	12,1	58	22,6	8	3,1	2	0,8	257
	M3	15	100,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	15
	Toplam	795	58,8	226	16,7	298	22,0	28	2,1	6	0,4	1353
	Genel toplam	866	59,7	236	16,3	315	21,7	28	1,9	6	0,4	1451

Diş aşınması

Çalışma kapsamında bebek ve çocuklara ait 1451 adet daimî ve süt dişi aşınma açısından incelenmiş ve dişlerin 866'sında (%59,7) doku kaybı gözlenmezken, 585'inde (%40,3) diş aşınması tespit edilmiştir (Tablo 8). Buna ek olarak, bebeklerde incelenen 98 adet dişin 27'sinde (%27,6), çocuklarda ise incelenen 1353 adet dişin 558'sinde (%41,2) diş aşınması belirlenmiştir. Çalışmada, Brothwell (1981) ile Bouville ve ekibinin (1983) aşınma tablosundaki aşınma derecelerini belirten (+) ve (-) değerler analizlerin kolaylaştırılması amacıyla ana değerler ile birlikte değerlendirilmiştir. Buna göre, bebek ve çocuklarda en fazla 3. derecede (hafif) (%21,7) diş aşınması belirlenmiştir.

Diş aşınmasının daimî ve süt dişlerindeki oranlarına bakıldığında, incelenen 830 daimî dişin 201'inde (%24,2), 621 süt dişinin ise 384'ünde (%61,8) diş aşınması gözlenmiştir (Tablo 9). Süt dişlerinde en sık 3. derecede (hafif) (%34,5) aşınma gözlenmiş, daimî dişlerde ise 2 ve 3. derecede (hafif) (%11,9-%12,2) diş aşınması belirlenmiştir.

Diş taşı

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklara ait toplam 1500 adet dişin 180'ünde (%12) diş taşı gözlenmiştir (Tablo 10). Bebek ve çocuklara ait incelenen dişlere genel olarak bakıldığında, diş taşının en fazla ikinci küçük azı (%16,8) ve birinci ön kesici (%15,2) dişlerde

Tablo 9. *Daimî ve süt dişlerinde diş aşınma derecelerinin görülme oranı*

Dişler	1		2		3		4		5		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	N	
Süt	i1	22	26,8	0	0,0	56	68,3	4	4,9	0	0,0	82
	i2	36	42,9	0	0,0	46	54,8	2	2,4	0	0,0	84
	c	37	31,4	62	52,5	16	13,6	2	1,7	1	0,8	118
	m1	59	37,1	46	28,9	40	25,2	12	7,5	2	1,3	159
	m2	83	46,6	29	16,3	56	31,5	8	4,5	2	1,1	178
	Toplam	237	38,2	137	22,1	214	34,5	28	4,5	5	0,8	621
Daimî	I1	66	52,8	1	0,8	57	45,6	0	0,0	1	0,8	125
	I2	106	82,2	0	0,0	23	17,8	0	0,0	0	0,0	129
	C	61	66,3	31	33,7	0	0,0	0	0,0	0	0,0	92
	P1	85	88,5	11	11,5	0	0,0	0	0,0	0	0,0	96
	P2	86	94,5	5	5,5	0	0,0	0	0,0	0	0,0	91
	M1	122	64,9	47	25,0	19	10,1	0	0,0	0	0,0	188
	M2	88	93,6	4	4,3	2	2,1	0	0,0	0	0,0	94
	M3	15	100,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	15
	Toplam	629	75,8	99	11,9	101	12,2	0	0,0	1	0,1	830

Tablo 10. *Bebek ve çocuklarda diş taşı görülme oranı*

Dişler	Bebek			Çocuk			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	0	24	0,0	32	186	17,2	32	210	15,2
I2	0	21	0,0	29	193	15,0	29	214	13,6
C	0	12	0,0	10	201	5,0	10	213	4,7
P1	-	-	-	10	99	10,1	10	99	10,1
P2	-	-	-	16	95	16,8	16	95	16,8
M1	0	26	0,0	51	345	14,8	51	371	13,7
M2	0	15	0,0	30	268	11,2	30	283	10,6
M3	-	-	-	2	15	13,3	2	15	13,3
Toplam	0	98	0,0	180	1402	12,8	180	1500	12,0

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 12. *Süt dişlerinde diş taşı görülme oranı*

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
i1	0	42	0,0	0	41	0,0	0	83	0,0
i2	0	39	0,0	0	45	0,0	0	84	0,0
c	1	63	1,6	0	56	0,0	1	119	0,8
m1	2	75	2,7	4	87	4,6	6	162	3,7
m2	11	85	12,9	3	98	3,1	14	183	7,7
Toplam	14	304	4,6	7	327	2,1	21	631	3,3

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 11. *Daimî dişlerde diş taşı görülme oranı*

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	5	50	10,0	27	77	35,1	32	127	25,2
I2	5	52	9,6	24	78	30,8	29	130	22,3
C	7	38	18,4	2	56	3,6	9	94	9,6
P1	9	51	17,6	1	48	2,1	10	99	10,1
P2	9	49	18,4	7	46	15,2	16	95	16,8
M1	24	101	23,8	21	108	19,4	45	209	21,5
M2	7	47	14,9	9	53	17,0	16	100	16,0
M3	1	6	16,7	1	9	11,1	2	15	13,3
Toplam	67	394	17,0	92	475	19,4	159	869	18,3

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 13. *Daimî ve süt dişlerinde diş taşı derecelerinin görülme oranı*

Diş taşı derecesi	Süt		Daimî		Toplam	
	n	%	n	%	N	%
Hafif	19	90,5	128	80,5	147	81,7
Orta	2	9,5	25	15,7	27	15,0
İleri	0	0,0	6	3,8	6	3,3
Toplam	21	100,0	159	100,0	180	100,0

arttığı belirlenmiştir. Çene yarımalarında ise üst çenede ikinci azı dışında (%12,9) alt çenedeki karşılığına (%2,1) göre daha yüksek oranda diş taşı birikimi gözlenmiştir. Bunun yanı sıra, üst ve alt çene arasında %2,5 oranında fark bulunmakla birlikte çene yarımaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($\chi^2= 2,974$; $df= 1$; $p= 0,085$).

Çalışma kapsamında incelenen diş taşı derecelerinin görülme oranlarına bakıldığında, bebek ve çocuklarda genel olarak hafif derecede (%81,7) diş taşı birikimi gözlenmiştir (Tablo 13). Bunu orta (%15) ve ileri (%3,3) derecede diş taşı birikimi takip etmiştir. Diş taşı birikimi tespit edilen süt ve daimî dişlerde genellikle hafif derecede (sırasıyla %90,5-%80,5) diş taşı gözlenmiştir.

Hipoplazi

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda 1615 adet sürmüş ve sürmemiş daimî ve süt dişi hipoplazi açısından incelenmiş ve 490'ında (%30,3) hipoplazi gözlenmiştir (Tablo 14). Bebeklerde sadece 1 dişte hipoplazi gözlenirken, çocuklarda ise 1436 dişin 489'unda (%34,1) hipoplazi tespit edilmiştir. İncelenen dişlerde en fazla birinci küçük azı dışında (%58,1) hipoplazi gözlenmekle birlikte, bebeklerde köpek dişinde (%3,7), çocuklarda ise birinci küçük azı dışında (%58,1) hipoplazi belirlenmiştir. Çalışma kapsamında hipoplazi tespit edilen dişlerin 487'sinde bant şeklinde hipoplazi gözlenirken, sadece 3'ünde çukur tipinde hipoplazi tespit edilmiştir.

Havuzdere toplumunda incelenen 1015 adet daimî dişin 486'sında (%47,9) hipoplazi tespit edilmekle birlikte, hipoplazi en fazla köpek dişinde (%80,8) gözlenmiştir (Tablo 15). Bunun yanında, dişlerin 483'ünde bant, 3'ünde çukur biçiminde hipoplazi tespit edilmiştir. Çene

oluşturduğu gözlenmiştir. Çocuklara ait incelenen 1402 dişin 180'inde (%12,8) diş taşı tespit edilmekle birlikte, birinci ön kesici (%17,2) ve ikinci küçük azı (%16,8) dişlerinde diğer diş gruplarına göre daha yüksek oranda diş taşı birikimi belirlenmiştir. Çalışma kapsamında incelenen bebeklerin dişlerinde ise diş taşı birikimi gözlenmemiştir.

Çalışmada incelenen 869 adet daimî dişin 159'unda (%18,3) diş taşı birikimi gözlenmiştir (Tablo 11). Diş taşı oranı diş gruplarına göre en fazla birinci kesici (%25,2) ve ikinci kesici dişler (%22,3) ile birinci büyük azı dişlerinde (%21,5) tespit edilmiştir. Daimî dişlerde diş taşı birikiminin çene yarımalarına göre dağılımına bakıldığında, alt çenede ön kesici dişlerde ve ikinci büyük azı dişlerinde üst çenedeki karşılıklarına göre daha yüksek oranda diş taşı gözlenmiştir. Üst çenede ise köpek dişlerinde, küçük azı dişlerinde ve birinci ve üçüncü büyük azı dişlerinde alt çenedeki karşılıklarına göre daha yüksek oranda diş taşı tespit edilmiştir. Çene yarımalarına genel olarak bakıldığında, alt çenede (%19,4) üst çeneye (%17) göre daha yüksek oranda diş taşı gözlenmiş ancak bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($\chi^2= 0,805$; $df= 1$; $p= 0,370$).

Süt dişlerinde gözlenen diş taşı birikimine bakıldığında incelenen 631 adet dişin 21'inde (%3,3) diş taşı gözlenmiştir (Tablo 12). Çalışmada bebeklere ait 98 adet süt dişinde diş taşı birikimi gözlenmemekle birlikte, çocuklara ait 533 adet dişin 21'inde diş taşı belirlenmiştir. Süt dişlerinde ön dişlerde diş taşı birikimi gözlenmezken, arka dişlere doğru diş taşı birikiminin

Tablo 14. *Bebek ve çocuklarda hipoplazi görülme oranı*

Dişler	Bebek			Çocuk			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	0	35	0,0	75	188	39,9	75	223	33,6
I2	0	34	0,0	72	194	37,1	72	228	31,6
C	1	27	3,7	118	237	49,8	119	264	45,1
P1	-	-	-	72	124	58,1	72	124	58,1
P2	-	-	-	49	107	45,8	49	107	45,8
M1	0	51	0,0	51	287	17,8	51	338	15,1
M2	0	32	0,0	41	253	16,2	41	285	14,4
M3	-	-	-	11	46	23,9	11	46	23,9
Toplam	1	179	0,6	489	1436	34,1	490	1615	30,3

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 16. *Süt dişlerinde hipoplazi görülme oranı*

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
i1	0	42	0,0	0	41	0,0	0	83	0,0
i2	0	39	0,0	0	45	0,0	0	84	0,0
c	1	63	1,6	0	56	0,0	1	119	0,8
m1	2	75	2,7	4	87	4,6	6	162	3,7
m2	11	85	12,9	3	98	3,1	14	183	7,7
Toplam	14	304	4,6	7	327	2,1	21	631	3,3

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

yarımlarında gözlenen hipoplazi oranlarına bakıldığında, üst çenede kesici dişler, ikinci küçük azı ve büyük azı dişlerinde gözlenen hipoplazi oranı alt çeneye göre daha yüksek oranda belirlenmekle birlikte, köpek ve birinci küçük azı dişlerinde alt çenede üst çeneye göre daha yüksek oranda hipoplazi tespit edilmiştir. Genel olarak üst çenede (%52,6) alt çeneye (%43,3) göre daha sık hipoplazi gözlenmiş ve çene yarımaları arasında gözlenen bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\chi^2=8,760$; $df=1$; $p=0,003$).

Çalışma kapsamında, çocuk ve bebeklere ait 600 adet dişin 4'ünde (%0,7) bant tipi hipoplazi tespit edilmiştir (Tablo 16). Hipoplazi gözlenen dişlerin 2'si birinci kesici dişte, 1 tanesi köpek, diğeri de ikinci azı dişinde belirlenmiştir. Bunun yanında, alt çenede kesici ve köpek dişlerinde, üst çenede de ikinci büyük azı dişinde hipoplazi gözlenmiştir. Süt dişlerinde az sayıda hipoplazi gözlenmesinden dolayı istatistik analiz yapılmamıştır.

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda hipoplazi derecelerinin görülme oranlarına bakıldığında, çoğunlukla hafif dereceli (%91,8) hipoplazi gözlenmiş, bunu orta (%7,8) ve şiddetli (%0,4) derecede hipoplazi takip etmiştir. Süt dişlerinde hipoplaziden etkilenen dişlerin 2'sinde hafif, diğeri 2'sinde de orta dereceli hipoplazi gözlenmiştir. Daimî dişler ise genellikle hafif dereceli (%92,2) hipoplaziden etkilenmiştir. Bunu, orta (%7,4) ve şiddetli (%0,4) derecede hipoplazi izlemektedir (Tablo 17).

Tablo 15. *Daimî dişlerde hipoplazi görülme oranı*

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	41	63	65,1	32	75	42,7	73	138	52,9
I2	36	63	57,1	36	75	48,0	72	138	52,2
C	43	62	69,4	75	84	89,3	118	146	80,8
P1	40	70	57,1	32	54	59,3	72	124	58,1
P2	29	57	50,9	20	50	40,0	49	107	45,8
M1	39	95	41,1	12	98	12,2	51	193	26,4
M2	26	61	42,6	14	62	22,6	40	123	32,5
M3	8	27	29,6	3	19	15,8	11	46	23,9
Toplam	262	498	52,6	224	517	43,3	486	1015	47,9

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 17. *Daimî ve süt dişlerinde hipoplazi derecelerinin görülme oranı*

Diş taşı derecesi	Süt		Daimî		Toplam	
	n	%	n	%	N	%
Şiddetli	0	0,0	2	0,4	2	0,4
Orta	2	50,0	36	7,4	38	7,8
Hafif	2	50,0	448	92,2	450	91,8
Toplam	4	100,0	486	100,0	490	100,0

Alveol kemik kaybı

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklara ait incelenen toplam 1459 adet socketin 44'ünde (%3) alveol kemik kaybı gözlenmiştir. Çalışmada, bebeklere ait socketlerde alveol kemik kaybı gözlenmezken, çocuklarda 1371 socketin 44'ünde (%3,2) alveol kemik kaybı belirlenmiştir. Çocuklarda en fazla üçüncü büyük azı dişine (%37,5) ait socketlerin bu lezyondan etkilendiği tespit edilmiştir (Tablo 18).

Çalışmada sadece çocuklara ait daimî dişlerin socketlerinde gözlenen alveol kemik kaybı, 817 socketin 44'ünde (%5,4) tespit edilmiştir (Tablo 19). Üst (%5,9) ve alt (%5) çenede birbirlerine yakın oranlarda alveol kemik kaybı belirlenmiş ve çene yarımaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir ($\chi^2=0,282$; $df=1$; $p=0,595$). Alveol kemik kaybı her iki çene yarımında en fazla üçüncü büyük azı dişlerinde tespit edilmiştir. Sadece daimî dişlere ait socketlerde gözlenen alveol kemik kaybı %4,7 oranında hafif derecede ve %0,7 oranında orta derecede tespit edilmiştir. İncelenen socketlerde ileri derecede alveol kaybı gözlenmemiştir (Tablo 20).

Apse

Çalışma kapsamında, bebek ve çocuklara ait 1459 adet socketin 3'ünde (%0,2) apse belirlenmiştir. Tespit edilen 3 apse de çocuk bireylerde olup (Tablo 21), apselerin periapikal bölgede oluştuğu gözlenmiştir.

Havuzdere toplumunda süt dişlerine ait socketlerde apse gözlenmemekle birlikte, sadece daimî dişlere ait 817 socketin 3'ünde (%0,4) apse tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında gözlenen apselerin sadece üst

Tablo 18. Bebek ve çocuklarda alveol kemik kaybının görülme oranı

Dişler	Bebek			Çocuk			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	0	22	0,0	2	210	1,0	2	232	0,9
I2	0	19	0,0	3	205	1,5	3	224	1,3
C	0	15	0,0	5	213	2,3	5	228	2,2
P1	-	-	-	4	92	4,3	4	92	4,3
P2	-	-	-	6	88	6,8	6	88	6,8
M1	0	19	0,0	9	311	2,9	9	330	2,7
M2	0	13	0,0	9	236	3,8	9	249	3,6
M3	-	-	-	6	16	37,5	6	16	37,5
Toplam	0	88	0,0	44	1371	3,2	44	1459	3,0

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 20. Daimî dişlerin soketlerinde alveol kemik kaybı derecesinin görülme oranı

Diş grubu	Hafif		Orta		İleri		Toplam		B a k ı l a n alveol N
	n	%	n	%	n	%	n	%	
Daimî	38	4,7	6	0,7	0	0,0	44	5,4	817

Tablo 21. Bebek ve çocuklarda apsenin görülme oranı

Dişler	Bebek			Çocuk			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	0	22	0,0	2	210	1,0	2	232	0,9
I2	0	19	0,0	1	205	0,5	1	224	0,4
C	0	15	0,0	0	213	0,0	0	228	0,0
P1	-	-	-	0	92	0,0	0	92	0,0
P2	-	-	-	0	88	0,0	0	88	0,0
M1	0	19	0,0	0	311	0,0	0	330	0,0
M2	0	13	0,0	0	236	0,0	0	249	0,0
M3	-	-	-	0	16	0,0	0	16	0,0
Toplam	0	88	0,0	3	1371	0,2	3	1459	0,2

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tablo 22. Daimî dişlerin soketlerinde apsenin görülme oranı

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	2	51	3,9	0	88	0,0	2	139	1,4
I2	1	52	1,9	0	79	0,0	1	131	0,8
C	0	34	0,0	0	50	0,0	0	84	0,0
P1	0	42	0,0	0	50	0,0	0	92	0,0
P2	0	40	0,0	0	48	0,0	0	88	0,0
M1	0	77	0,0	0	102	0,0	0	179	0,0
M2	0	38	0,0	0	50	0,0	0	88	0,0
M3	0	6	0,0	0	10	0,0	0	16	0,0
Toplam	3	340	0,9	0	477	0,0	3	817	0,4

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

çenede kesici dişlerde olduğu belirlenmiştir (Tablo 22). Çalışmada incelenen soketlerde tespit edilen apse sayısının az olmasından dolayı bu patolojide istatistik analiz yapılmamıştır.

Tablo 19. Daimî dişlerin soketlerinde alveol kemik kaybının görülme oranı

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	2	51	3,9	0	88	0,0	2	139	1,4
I2	2	52	3,8	1	79	1,3	3	131	2,3
C	3	34	8,8	2	50	4,0	5	84	6,0
P1	3	42	7,1	1	50	2,0	4	92	4,3
P2	3	40	7,5	3	48	6,3	6	88	6,8
M1	3	77	3,9	6	102	5,9	9	179	5,0
M2	3	38	7,9	6	50	12,0	9	88	10,2
M3	1	6	16,7	5	10	50,0	6	16	37,5
Toplam	20	340	5,9	24	477	5,0	44	817	5,4

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Antemortem diş kaybı (AMDK)

Havuzdere toplumunda, bebek ve çocuk iskeletlerine ait incelenen 1459 adet soketin 2'sinde (%0,1) antemortem diş kaybı gözlenmiştir. Bebeklere ait incelenen 88 adet sokette AMDK gözlenmezken, sadece çocuklara ait 1371 adet soketin 2'sinde AMDK belirlenmiştir (Tablo 23).

Çalışma kapsamında AMDK açısından incelenen 817 adet daimî diş soketinin 2'sinde (%0,2) AMDK gözlenmiştir (Tablo 24). İncelenen süt dişlerine ait 340 adet sokette ise AMDK gözlenmemiştir. Daimî dişlerde gözlenen ölüm öncesi diş kaybı sadece alt çenede ikinci küçük azı ve birinci büyük azı dişlerinde tespit edilmiştir. Çalışmada tespit edilen AMDK oranının sınırlı sayıda olmasından dolayı çene yarımaları arasında istatistiksel analiz yapılamamıştır.

Tablo 23. Bebek ve çocuklarda AMDK görülme oranı

Dişler	Bebek			Çocuk			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	0	22	0,0	0	210	0,0	0	232	0,0
I2	0	19	0,0	0	205	0,0	0	224	0,0
C	0	15	0,0	0	213	0,0	0	228	0,0
P1	-	-	-	0	92	0,0	0	92	0,0
P2	-	-	-	1	88	1,1	1	88	1,1
M1	0	19	0,0	1	311	0,3	1	330	0,3
M2	0	13	0,0	0	236	0,0	0	249	0,0
M3	-	-	-	0	16	0,0	0	16	0,0
Toplam	0	88	0,0	2	1371	0,1	2	1459	0,1

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Tartışma

İskelet toplumlarında erişkin olmayan bireylerde tespit edilen dental hastalıklar, toplumdaki bebek ve çocuk sağlığının ve beslenmesinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir (Rohnbogner ve Lewis, 2016). Bu kapsamda, bu çalışmada Havuzdere toplumuna ait 105 adet bebek ve çocuk iskeletine ait toplam 2143 adet daimî ve süt dişi, diş ve çene patolojisi açısından incelenmiştir.

Tablo 24. *Daimî dişlerin soketlerinde AMDK görülme oranı*

Dişler	Üst çene			Alt çene			Toplam		
	G	B	%	G	B	%	G	B	%
I1	0	51	0,0	0	88	0,0	0	139	0,0
I2	0	52	0,0	0	79	0,0	0	131	0,0
C	0	34	0,0	0	50	0,0	0	84	0,0
P1	0	42	0,0	0	50	0,0	0	92	0,0
P2	0	40	0,0	1	48	2,1	1	88	1,1
M1	0	77	0,0	1	102	1,0	1	179	0,6
M2	0	38	0,0	0	50	0,0	0	88	0,0
M3	0	6	0,0	0	10	0,0	0	16	0,0
Toplam	0	340	0,0	2	477	0,4	2	817	0,2

Not. G: Gözlenen, B: Bakılan, %: Gözlenen/Bakılan

Çalışma kapsamında değerlendirilen patolojilerden biri olan diş çürüğü, karbonhidratlı besinlerin fermentasyonu sonucu ağız içi pH derecesinin azalmasına neden olan organik asitlerin diş sert dokularını demineralize etme süreci olarak tanımlanmaktadır (Hillson, 2001). Diş hastalıkları arasında en yaygın patolojilerden biri olan diş çürüğü oluşumunda, nişasta, şeker gibi karbonhidrat içerikli besinler ile yumuşak yapışkan besinler, mine kusurları, sistemik hastalıklar, periyodontal hastalıklar, genetik özellikler, cinsiyete bağlı hormonal özellikler ile toplumların kültürel yapılarının etkili olduğu bilinmektedir (Hillson, 2008a; Larsen vd., 1991; Larsen, 2015; Lukacs, 2008, 2011; Lukacs ve Largaespada, 2006). Havuzdere toplumunda diş çürüğü, bebek ve çocuklara ait dişlerde %9,6 oranında gözlenmekle birlikte, daimî dişlerde %4,6, süt dişlerinde %16,4 oranında tespit edilmiştir. Diş çürüklerinin genellikle dişlerin mine ya da sementini etkilediği belirlenmiştir. İskelet çalışmaları süt dişlerinde gözlenen çürüğün anne sütünden erken ve hızlı kesilmesiyle birlikte çürük yapıcı besinlerin tüketiminin artması ile de ilişkilendirilmektedir (Halcrow vd., 2013; Rohnbogner ve Lewis, 2016; Stránská vd., 2015). Havuzdere toplumunda süt dişlerinde yüksek oranda gözlenen diş çürüğü, toplumda bebek ve çocukların erken dönemde süttten kesildiğini ve erken yaşlarda çürük yapıcı besinleri tükettiklerini göstermektedir. Bunun yanında, daimî dişlerdeki düşük çürük oranının da çocukluk döneminde çürük yapıcı besinlerin daha az tüketilmesiyle ilişkilendirilmektedir (Halcrow vd., 2013; Rohnbogner ve Lewis, 2016). Havuzdere toplumunda çocuklara ait daimî dişlerde çürük oranının süt dişlerine göre az olması bu durumu destekler niteliktedir. Çalışmada, bebeklere ait dişlerde çürük gözlenmezken, çocuklarda %10,2 oranında çürük belirlenmiştir. Osteolojik Paradoks kavramına göre bireylerin yaşamları süresince karşılaştıkları streslerin iskelete yansması belirli bir süre aldığından, strese maruz kaldıktan kısa bir süre sonra yaşamını kaybeden bireylerin iskeletlerinde lezyon gözlenmemektedir (Wood vd., 1992). Havuzdere toplumunda bebeklerde diş çürüğünün gözlenmemesi,

sadece bir dişte hipoplazinin oluşması ve bebek-çocuk ölüm oranının yüksek olması bebeklerin karşılaştıkları streslerin dişlerine yansmadan hayatlarını kısa sürede kaybetmelerinden kaynaklanmış olabilir. Daimî dişlerde birinci büyük azı dişleri ile süt dişlerinde birinci kesici dişlerin ilk süren dişlerden olması ve azı dişlerinin besinleri öğütme işlevi sebebiyle bu dişlerde daha fazla diş çürüğü gözlenmektedir (Caselitz, 1998; Hillson, 1996, 2001; Larsen, 2000; Tomczyk vd., 2021). Havuzdere toplumunda da bu duruma uygun olarak daimî dişlerde birinci büyük azı dişlerinde, süt dişlerinde ise birinci kesici ve azı dişlerinde diş çürüğü daha sık gözlenmiştir. Diş gruplarının dışında, diş çürüklerinin üst çenede alt çeneye göre daha fazla olduğu bilinmektedir (Hillson, 2008b). Çalışmada incelenen süt dişlerinde de bu duruma benzer olarak üst çenede alt çeneye göre daha yüksek oranda diş çürüğü gözlenmiş ve bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Daimî dişlerde ise alt çenede üst çeneye göre daha yüksek oranda diş çürüğü gözlenmiş ve bu farklılığın istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Daimî dişlerde alt çenede üst çeneye göre daha fazla diş sayısının bulunmasının bu farklılığa sebep olduğu düşünülmektedir.

Havuzdere toplumundaki çürük oranı, çağdaşı olan diğer Anadolu toplumları ile karşılaştırıldığında, daimî dişlerdeki çürük oranı (%4,6) Anadolu toplumları arasında ortalama bir değere sahipken, süt dişlerindeki çürük oranının (%16,4) diğer toplumlardan yüksek oranda olduğu gözlenmektedir (Tablo 25). Hem karbonhidrat içerikli hem de denizel ürünlerin tüketildiği düşünülen Iasos toplumunda daimî dişlerde çürük gözlenmezken, süt dişlerinde %3,4 oranında çürük belirlenmiştir (Yılmaz Usta, 2013). Karma tip beslenme ile ilişkilendirilen Müslümanentepe toplumunda daimî dişlerde %0,9, süt dişlerinde %2,8 (Akbaş, 2021) oranında çürük gözlenirken, Minnetpınarı toplumunda süt ve daimî dişlerde çürük gözlenmemiştir (Yaşar, 2007). Bu toplumlara benzer olarak karma beslenme tipine sahip Karagündüz toplumunda ise daimî dişlerde %0,5, süt dişlerinde %4,9 oranında çürük tespit edilmiştir. Karagündüz toplumunda süt dişlerinde gözlenen çürük oranı bebek ve çocuklarda karbonhidrat içeren besinlerin tüketilmesiyle ilişkilendirilmiştir (Gözlük, 2004). Tarım toplumu olduğu düşünülen ve toplumdaki çürük oranının karbonhidratlı besin tüketimiyle ilişkilendirilen Kızlar Manastırı toplumunda, süt dişlerinde %7,1 oranında çürük tespit edilmiştir (Gözlük Kırmızıoğlu vd., 2010). Eski Anadolu toplumları arasında, bebek ve çocuklara ait daimî dişlerde gözlenen çürük lezyonu Havuzdere (%4,6) toplumuna en yakın oranda Dilkaya (%5,2) (Erkman, 2008) toplumunda gözlenmiştir. Tarım toplumu olarak değerlendirilen Dilkaya'daki diş çürüğü oranı karbonhidrat ağırlıklı beslenme ile ilişkilendirilmiştir (Erkman, 2008).

Tablo 25. Eski Anadolu toplumlarında bebek ve çocuklarda gözlenen diş ve çene patoloji oranları

Topluluk	Dönem	Araştırmacı	Çürük		Aşınma		Diş taşı		AKK ^a		Apse		AMDK ^b		Hipoplazi	
			Daimi	Süt	Daimi	%	Daimi	Süt	Daimi	Süt	Daimi	Süt	Daimi	Süt	Daimi	Süt
İkiztepe	Geç Kalkolitik	Koruyucu, 2019	0,7	-	-	-	45,1	-	-	-	-	-	-	-	58,1	-
Bakla Tepe	Erken Tunç Çağı	Koruyucu, 2019	0	-	-	-	80	-	-	-	-	-	-	-	73,4	-
Kalankaya	Erken Tunç Çağı-I	Angel ve Bisel, 1986														
Tiğris Höyük	Erken Tunç Çağı	Koruyucu, 2019	0	-	-	-	66,7	-	-	-	-	-	-	68,7	-	-
Oylum Höyük	Erken Tunç Çağı-III	Sarı, 2014	1,5	0,7	-	-	30,2	33,9	-	-	-	-	-	44,8	2,4	-
Kayalınar	Helenistik - Erken Bizans	Sarı, 2020	0,0	5,7	64,1	85,5	22,1	9,7	-	-	-	-	-	7,9	0,0	-
Laodikeia	Roma	Şimşek, 2011	1 adet	0,8	-	3. derece	0,0	0,0	0,0	-	-	0,0	-	0,0	5 adet	0,0
Börtükçü	Geç Geometrik - Roma	Taş Kuşcu ve Özer, 2022	3,0	3,7	80,5	82,2	15,6	8,5	-	-	-	-	-	58,9	2,0	-
Dara Antik Kenti	Geç Roma	Şarbak, 2014, 2017	15,2	8,9	1. derece	1. derece	18,2	21,5	-	-	-	-	-	42,4	43,7	-
Belentepe	Doğu Roma - Bizans	Sönmez Sözer, 2016	3,2	4,9	60,8	59,5	4,0	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-
Sardis	Geç Roma - Erken Bizans	Eroğlu, 1998	-	0,8	-	-	-	17,1	-	-	-	0,0	-	-	27,0	-
Smyrna Agorası	Bizans	Yaşar vd., 2008	-	-	3,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İasos	Bizans	Yılmaz Usta, 2013	0,0	3,4	87,7	94,9	35,6	17,1	0,0	-	0,0	-	0	21,9	39,3	-
Karagözü	Orta Çağ	Gözlük, 2004	0,5	4,9	38,3	58,1	3,9	0,2	-	-	-	-	1 birey	14,5	2,9	-
Dilkaya	Orta Çağ	Erkman, 2008	5,2	3,2	1-2. derece	3. derece	23,2	8,4	-	-	0,0	-	0,0	11,5	-	-
Münnetpınarı	Orta Çağ	Yaşar, 2007	0,0	0,0	52,7	34,2	0,0	0,0	60,0	-	-	-	-	8,8	2,7	-
Müslüman-tepe	Orta Çağ	Akbaş, 2021	0,9	2,8	-	56,9	43,7	16,7	9,6	-	0,0	-	0,0	9,5	0,0	-
Havuzdere	Orta Çağ	Bu çalışma	4,6	16,4	24,2	61,8	18,3	3,3	5,4	0,0	0,4	0,0	0,2	0,0	47,9	0,7
Kızlar Manastırı	15. yy	Gözlük Kırmızıoğlu vd., 2010	-	7,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

^a AKK: Alveol kemik kaybı

^b AMDK: Antemortem diş kaybı

Havuzdere toplumunda diş aşınması bebek ve çocuklarda genel olarak %40,3 oranında gözlenmiştir. Tüketilen sert, lifli ve asitli besinler, besin hazırlama teknikleri ve dişin beslenme amacı dışında kullanımı diş aşınmasına neden olabilmektedir (Hillson, 2005; Larsen, 1995, 2015). Çalışmada, diş aşınması çocuklarda (%41,2), bebeklere (%27,6) göre daha yüksek oranda gözlenmiştir. İlerleyen yaş ile birlikte diş aşınma oranının ve şiddetinin arttığı bilinmektedir (Larsen, 1995). Bunun yanında, çalışma kapsamında dişlerde genellikle hafif derecede aşınma gözlenmekle birlikte, süt dişlerinde (%61,8) daimî dişlere (%24,2) göre daha yüksek oranda diş aşınması belirlenmiştir. Süt dişlerinin aşınması, bebeklerin anne sütünden kesilmesi ile katı gıdaların tüketilmeye başlanmasıyla ve besinlerin hazırlanması sırasında içerisine aşındırıcı maddelerin karışabilmesiyle ilişkilendirilmektedir (Mays, 2015; Skinner, 1997). Diş aşınmasında dişlerin sürme sırasının etkili olduğu bilinmektedir (Deter, 2009; Molnar ve Molnar, 1990). Bu sebeple, Havuzdere toplumunda daimî dişlerde birinci kesici dişler ile birinci büyük azı dişlerde; süt dişlerinde ise birinci kesici dişlerde aşınmanın fazla olması ilk süren dişler olmasıyla ilişkilendirilmektedir.

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda gözlenen diş aşınması oranı diğer Anadolu Orta Çağ toplumları ile karşılaştırıldığında, aşınma oranının ortalama değerler arasında olduğu gözlenmiştir (Tablo 25). Bizans dönemine ait Iasos (Yılmaz Usta, 2013) toplumunda bebek ve çocuklarda Anadolu'daki diğer toplumlara göre yüksek oranda diş aşınması gözlenmiştir. Bu toplumda, daimî dişlerde %87,7, süt dişlerinde %94,9 oranında aşınma gözlenmekle birlikte, her iki diş setinde en fazla 1 derecesinde diş aşınması gözlenmiştir (Yılmaz Usta, 2013). Smyrna toplumunda ise çocuklara ait daimî dişlerde %3,22 oranında oldukça düşük değerlerde aşınma tespit edilmiştir (Yaşar vd., 2008). Orta Çağ'a tarihlendirilen Minnetpınarı (Yaşar, 2007) toplumunda daimî dişlerde (%52,7) Havuzdere toplumuna göre yüksek oranda aşınma gözlenirken, süt dişlerinde (%34,2) daha düşük oranda aşınma belirlenmiştir. Müslümantepe (Akbaş, 2021) toplumunda ise çocuklara ait daimî dişlerde aşınma oranı belirtilmezken, süt dişlerinde %56,9 oranla Havuzdere'den düşük oranda aşınma gözlenmiştir. Karagündüz (Gözlük, 2004) toplumunda ise daimî dişlerde Havuzdere toplumundan yüksek oranda aşınma gözlenirken, süt dişlerinde ise birbirine oldukça yakın değerlerde aşınma tespit edilmiştir. Karagündüz toplumunda bebek ve çocukların diyetlerinde anne sütünün yanında ek gıdaların da yer aldığı ancak sert besinlerin çok fazla bulunmadığı düşünülmektedir (Gözlük, 2004). Aşınma derecelerine göre ise Anadolu Orta Çağ toplumları bebek ve çocuklarında genellikle Havuzdere toplumuna benzer şekilde hafif derecede

diş aşınması gözlenmiştir (Akbaş, 2021; Erkman, 2008; Gözlük, 2004; Yaşar, 2007; Yılmaz Usta, 2013). Bu toplumlardan biri olan Dilkaya toplumunda bebek ve çocuklarda gözlenen diş aşınması sert aşındırıcı besinler tüketmeleri ve içerisine karışmış olabilecek sert maddeler ile ilişkilendirilmektedir (Erkman, 2008).

Dişler üzerinde oluşan plağın mineralleşmesi ile oluşan diş taşı, protein içeren ürünlerin tüketiminin yanında karbonhidrat içerikli besinlerin tüketilmesi sonucunda da oluşabilmektedir (Hillson, 1996). Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda %12 oranında diş taşı gözlenmekle birlikte, daimî dişlerde %18,3, süt dişlerinde %3,3 oranında hafif derecede diş taşı birikimi gözlenmiştir. Yaş ile birlikte diş taşı birikiminin arttığı bilinmektedir (Šlaus vd., 2010). Havuzdere toplumunda bebeklere ait dişlerde diş taşı gözlenmemekle birlikte, çocuklarda %12,8 oranında diş taşı tespit edilmiştir. Diş taşı birikimi daimî dişlerde en fazla ön kesici dişlerde ve birinci büyük azı dişlerinde gözlenirken, süt dişlerinde ise yanak dişlerine doğru artış gözlenmiştir. Bunun yanında hem daimi hem de süt dişlerinde diş taşı oranı açısından üst ve alt çene yarımaları arasında yaklaşık olarak %2,5 oranında bir farklılık gözlenmekle birlikte, çene yarımaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir. Havuzdere toplumunda sadece çocuklarda gözlenen diş çürüğü ve diş taşı oranlarının birbirlerine yakın olması ve diş aşınmasının hafif derecede gözlenmesi, diş taşı birikiminin karbonhidrat ağırlıklı beslenme sonucunda oluştuğunu düşündürmektedir.

Anadolu'da bulunan Orta Çağ toplumlarında bebek ve çocuklarda gözlenen diş taşı birikimine bakıldığında, daimî ve süt dişlerinde diş taşı oranı en fazla Müslümantepe (Akbaş, 2021) ve Iasos (Yılmaz Usta, 2013) toplumlarında gözlenmiştir (Tablo 25). Iasos toplumunda yüksek oranda gözlenen diş taşı birikimi nişastalı besinlerin tüketimiyle ilişkilendirilmektedir (Yılmaz Usta, 2013). Bunun yanı sıra, Dilkaya (Erkman, 2008) toplumunda daimî (%23,2) ve süt dişlerinde (%8,4) diş taşı oranı Havuzdere toplumundan daha yüksek oranda gözlenmiştir. Karagündüz (Gözlük, 2004) toplumunda ise daimî (%3,9) ve süt dişlerinde (%0,2) Havuzdere toplumuna göre daha düşük oranda diş taşı birikimi belirlenmiştir. Anadolu Orta Çağ toplumlarından olan Minnetpınarı toplumuna ait bebek ve çocukların dişlerinde ise diş taşı birikimi gözlenmemiştir (Yaşar, 2007).

Mine hipoplazisi, diş tacının gelişimi sırasında oluşan düzensizlikler sonucunda mine tabakasının kalınlığında meydana gelen bozukluklardır (Mays, 1998). Bireylerin büyüme ve gelişim dönemlerinde gerçekleşen besin yetersizliği, ateşli ve enfeksiyonel hastalıklar sonucunda oluşan hipoplazi önemli bir stres göstergesidir (Goodman ve Martin, 2002). Havuzdere

toplumunda hipoplazi bebek ve çocuklarda %30,3 oranında gözlenmekle birlikte, daimi dişlerde %47,9, süt dişlerinde ise %0,7 oranında tespit edilmiştir. Çalışmada daimi dişlerde en fazla köpek dişinde hipoplazi gözlenirken, süt dişlerinde ise en fazla birinci kesici dişte gözlenmiştir. Diş grupları arasında ön dişlerin gelişimleri sırasında stres faktörlerine karşı daha duyarlı olması, köpek dişlerinin gelişim sürecinin daha uzun olması ve taç yüksekliğinin fazla olmasından dolayı bu diş gruplarının yanak dişlerine göre hipoplaziden daha fazla etkilendikleri bilinmektedir (Goodman ve Armelagos, 1985; Goodman ve Rose, 1990; Lewis, 2007). Çalışmalarda üst çenedeki dişlerin alt çenedeki dişlere göre hipoplaziden daha fazla etkilendiği ve üst çenede merkezi kesici dişlerde, alt çenede de köpek dişlerinde hipoplazinin daha fazla gözlendiği belirtilmektedir (Goodman ve Armelagos, 1985; Goodman ve Rose, 1990). Havuzdere toplumunda da bu duruma benzer olarak daimi dişlerde üst çenede alt çeneye göre daha fazla hipoplazi gözlenmiş ve bu farklılık anlamlı bulunmuştur. Bunun yanı sıra, üst çenede en fazla ön dişlerin, alt çenede ise en fazla köpek dişlerinin hipoplaziden etkilendiği gözlenmiştir. Çalışmada süt dişlerinde ise oldukça az sayıda hipoplazi gözlenmiştir (n:4). Süt dişlerinde gözlenen hipoplazi oluşumunda annenin hamilelik döneminde yetersiz beslenmesi ve sağlık durumunun yanında bebeklik ve erken çocukluk döneminde geçirilen hastalıklar ile anne sütünden erken kesilmenin etkili olduğu düşünülmektedir (Cook ve Buikstra, 1979; Goodman vd., 1984; Larsen, 1987; Lewis, 2007). Havuzdere toplumunda hipoplazi oranlarına yaş gruplarına göre bakıldığında bebeklerde sadece bir tane dişte hipoplazi gözlenirken, çocuklarda %34,1 oranında hipoplazi belirlenmiştir. Havuzdere toplumunda sadece bir bebekte hipoplazinin gözlenmesi, diğer bebeklerde stres faktörü dişe yansımadan yaşamın sonlandığını işaret etmektedir. Havuzdere toplumunda daha önceki yıllarda yapılmış olan paleopatolojik ve oksolojik çalışmalar beslenme yetersizliğine bağlı olarak bireylerin gelişimlerini etkileyen metabolik ve enfeksiyonel hastalıklara maruz kaldıklarını, bebek ve çocuklarda gelişimin geride olduğunu göstermektedir (Özdemir vd., 2020; Özer, Sağır, Koca Özer vd., 2016; Sağır vd., 2017). Tüm bu değerlendirmeler ile birlikte toplumda yaşam ortalamasının düşük olması ve bebek ve çocuk ölüm oranlarının da yüksek olması göz önünde tutulduğunda Havuzdere bireylerinin erken çocukluk döneminde çevresel ve fizyolojik süreçlerden etkilendikleri düşünülmektedir.

Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda gözlenen hipoplazi oranı Anadolu'da bulunan Orta Çağ toplumları ile karşılaştırıldığında, Havuzdere'de daimi dişlerde çağdaşlarına göre daha yüksek oranda hipoplazi gözlenmiştir (Tablo 25). Süt dişlerinde ise Orta Çağ toplumlarından olan Müslümanentepe'de (Akbaş,

2021) hipoplazi gözlenmezken, diğer toplumlarda Havuzdere'den daha yüksek oranda hipoplazi belirlenmiştir (Gözlük, 2004; Yaşar, 2007; Yılmaz Usta, 2013).

Alveol kemik kaybı, diş eti kenarında bakteriyel kalıntıların birikmesi ile periyodontal dokunun iltihaplanması ve tahrip olmasıdır (Hillson, 2008b; Larsen, 2015). Havuzdere toplumunda incelenen soketlerin %3'ünde gözlenen alveol kemik kaybı, sadece çocuklara ait daimi dişlere ait soketlerin %5,4'ünde gözlenmiştir. Çalışma kapsamında alveol kemik kaybı genellikle hafif derecede gözlenmekle birlikte, en fazla üçüncü büyük azı dişlerinde tespit edilmiştir. Bunun yanında, alveol kemik kaybı üst ve alt çenede birbirlerine yakın oranlarda gözlenmiş ve çene yarımaları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Diğer patolojiler gibi alveol kemik kaybının da ilerleyen yaş ile birlikte arttığı bilinmektedir (Strohm ve Alt, 1998; Tomczyk vd., 2018). Havuzdere toplumunda da alveol kemik kaybının çocukluk döneminin sonlarına doğru yaklaşık olarak 16 yaşlarında gözlenmeye başlanması, bu lezyonun yaş ile birlikte arttığını göstermektedir. Bunun yanında, iskelet çalışmaları periyodontal hastalıklar ile düşük vücut direnci arasında önemli bir ilişki olduğunu belirtmektedir (Clarke vd., 1986; Ślaus vd., 2010; Vodanović vd., 2012). Havuzdere toplumunda da kemikler üzerinde vücut direncinin düşük olduğunu gösteren enfeksiyonel ve metabolik hastalıklar (cribra orbitalia, periostitis, porotic hyperostosis) gözlenmiştir (Özer, Sağır, Koca Özer vd., 2016; Sağır vd., 2017). Anadolu Orta Çağ toplumları arasında çocuklarda gözlenen alveol kemik kaybı sadece Havuzdere, Minnetpınarı (Yaşar, 2007) ve Müslümanentepe (Akbaş, 2021) toplumlarında belirtilmiştir (Tablo 25).

Şiddetli diş çürüğü, diş aşınması veya dişin kırılması sonucunda pulpanın açığa çıkması apsenin oluşmasına sebep olan etkenler arasında yer almaktadır (Hillson, 2005; Keenleyside, 2008). Havuzdere toplumunda, oldukça az sayıda gözlenen apse oluşumu incelenen soketlerin %0,2'sini oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında, sadece çocuklara ait daimi dişlerin %0,4'ünde gözlenen apse oluşumu alt çenede kesici dişlerde tespit edilmiştir. Apseli soketlerden birinde aşınma dolayısı ile pulpa açıklığı gözlenirken diğerinde ise orta derecede diş aşınması gözlendiği için, diş aşınmasının sokette apse oluşumuna sebep olduğunu akla getirmektedir. Üçüncü apsenin bulunduğu diş ise ölüm sonrası süreçte kayb olduğu için apse oluşumunun sebebi bilinmemektedir. Eski Anadolu toplumlarında bebek ve çocuklarda apse gözlenmemiş ya da belirtilmemiştir (Tablo 25).

Antemortem diş kaybı, çürük, diş aşınması, diş taşı, apse, alveol kemik kaybı, travma veya genetik nedenlerden dolayı oluşabilmektedir (Brothwell, 1981; Hillson, 2005). Havuzdere toplumunda 17-18 yaşlarında olan bir çocuk bireye ait 2 daimi dişte ölüm öncesi diş kaybı gözlenmiştir. Yaş ile birlikte diş ve çene

patolojilerinin artması antemortem diş kaybına sebep olmaktadır (Meinl vd., 2010). Havuzdere toplumunda da yaş gruplarına bakıldığında diş ve çene patoloji oranlarının bebeklikten çocukluk dönemine doğru arttığı belirlenmiştir. Buna ek olarak, çalışmada çocukluk döneminin sonlarındaki bir bireyde orta derecede gözlenen alveol kemik kaybının da ölüm öncesinde diş kaybına sebep olduğu düşünülmektedir. Antemortem diş kaybı Eski Anadolu toplumlarına ait bebek ve çocuklarda Havuzdere toplumu dışında sadece çağdaş Karagündüz (Gözlük, 2004) toplumunda bir bireyde gözlenmiştir (Tablo 25).

Sonuç

Çalışmada, Orta Çağ'da Osmanlı Dönemi'nde yaşamış olan gayrimüslim bir topluluk olduğu düşünülen Yalova Havuzdere toplumuna ait bebek ve çocuklar diş ve çene patolojileri açısından incelenmiştir. Havuzdere topluluğunun yaşam alanları kazılmadığı için kazı raporlarında toplumun yaşam biçimi ve kültürel yapısı ile ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple, toplumda bebek ve çocukların beslenme ve sağlık yapısının anlaşılması amacıyla diş ve çene patolojileri incelenmiş ve aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Havuzdere toplumunda, bebeklere ait dişlerde diş çürüğü ve diş taşının gözlenmemesi, toplumdaki bebeklerin maruz kaldıkları olumsuz koşullar nedeniyle yaşamlarının kısa sürede sona erdiğini göstermektedir.

Çocuklara ait süt dişlerinde gözlenen yüksek orandaki diş çürüğü ve hafif derecede gözlenen diş aşınması, erken dönemde anne sütünden kesildiklerini, çürük yapıcı, yumuşak besinler tükettiklerini ancak besinler içerisinde az da olsa aşındırıcı partiküllerin bulunduğunu işaret etmektedir. Çocuklarda gözlenen diş taşı ve diş çürüğü oranlarının birbirlerine yakın olması Havuzdere çocuklarının karbonhidrat ağırlıklı besin tükettiklerini destekler niteliktedir. Dişlerde meydana gelen aşınmalara bağlı olarak, çocuklarda az sayıda apse oluşumuna da rastlanmaktadır. Sadece bir bireyde gözlenen antemortem diş kaybının, orta derecede gözlenen alveol kemik kaybı sonucunda oluştuğu düşünülmektedir.

Çalışmada gözlenen alveol kemik kaybı ve yüksek oranda gözlenen hipoplazi oranı Havuzdere bebek ve çocuklarının erken dönemde süttten kesilme sonucunda yetersiz beslenme ile enfeksiyonel ve metabolik hastalıklardan etkilendiklerine işaret etmektedir.

Havuzdere toplumu bebek ve çocuklarında gözlenen diş ve çene patolojileri açısından Anadolu'da bulunan çağdaş olan toplumlar ile karşılaştırıldığında tarım toplumları ile benzerlik göstermekte ve karbonhidrat ağırlıklı beslendiği düşünülmektedir.

Sonuç olarak Havuzdere toplumunda bebek ve çocuklarda gözlenen diş ve çene patolojilerinin erken yaşta anne sütünden kesilme, karbonhidrat ağırlıklı

beslenme, besin yetersizliği, çevresel ve fizyolojik stres ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akbaş, N. (2021). *Müslüman-tepe Ortaçağ iskeletlerinin ağız ve diş sağlığı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Angel, J. L., ve Bisel, S. C. (1986). Health and stress in an Early Bronze Age population. B. H. Fowler, ve W. G. Moon (Ed.) içinde, *Ancient Anatolia: Aspects of change and cultural development* (s. 12-30). The University of Wisconsin Press.
- Bouville, C., Constandse-Westermann, T. S., ve Newell, R. R., (1983). Les restes humains mésolithiques de l'abri Cornaille, Istres (Bouches-du Rhône). *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, XIIIe Série, 10(1)*, 89-110. <https://doi.org/10.3406/bmsap.1983.3886>
- Brothwell, D. R. (1981). *Digging up bones*. Oxford University Press.
- Caseltz, P. (1998). Caries — Ancient plaque of humankind. K. W. Alt, F. W. Rösing, ve M. Teschler-Nicola (Ed.) içinde, *Dental anthropology: Fundamentals, limits, and prospects* (s. 203-226). Springer-Verlag. https://doi.org/10.1007/978-3-7091-7496-8_12
- Clarke, N. G., Carey, S. E., Srikandi, W., Hirsch, R. S., ve Leppard, P. I. (1986). Periodontal disease in ancient populations. *American Journal of Physical Anthropology, 71(2)*, 173-183. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330710205>
- Cook, D. C., ve Buikstra, J. E. (1979). Health and differential survival in prehistoric populations: Prenatal dental defects. *American Journal of Physical Anthropology, 51(4)*, 649-664. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330510415>
- Deter, C. A. (2009). Gradients of occlusal wear in hunter-gatherers and agriculturalists. *American Journal of Physical Anthropology, 138(3)*, 247–254. <https://doi.org/10.1002/ajpa.20922>
- Erkman, C. (2008). *Van Dikaya Erken Demir ve Orta Çağ toplumunda ağız ve diş sağlığı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eroğlu, S. (1998). *Sardis Roma-Bizans Toplumlarında diş hastalıkları ve ağız sağlığı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Federation Dentaire International. (1982). *An epidemiological index of developmental defects of dental enamel (DDE Index)*. *International Dental Journal, 32(2)*, 159-167.
- Goodman, A. H., Martin, D. L., ve Armelagos, G. J. (1984). Indications of stress from bone and teeth. M. N. Cohen, ve G. J. Armelagos (Ed.) içinde, *Paleopathology at the origins of agriculture* (s. 13-49). Academic Press.
- Goodman, A. H., ve Armelagos, G. J. (1985). Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition. *American Journal of Physical Anthropology, 68(4)*, 479–493. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680404>
- Goodman, A. H., ve Rose, J. C. (1990). Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures. *Yearbook of Physical*

- Anthropology*, 33(11), 59-110. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330330506>
- Goodman, A., ve Martin, D. L. (2002). Reconstructing health profiles from skeletal remains. R. Steckel, ve J. Rose (Ed.) içinde, *The backbone of history: Health and nutrition in the western hemisphere* (s. 11-60). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511549953.003>
- Gözlük, P. (2004). *Van-Karagündüz popülasyonunun dışlarının ve çenelerinin paleopatolojik açıdan incelenmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gözlük Kırmızıoğlu, P., Yaşar, Z. F., Yiğit, A., Alpaslan, F. S., Erol, A. S., ve Kesikçiler, B. (2010). Trabzon Kızlar Manastırı iskelelerinde ağız ve diş sağlığı. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 25, 127-150. <https://dar.vin/arkco25>
- Halcrow, S. E., Harris, N. J., Tayles, N., Ikehara-Quebral, R. ve Pietruszewsky, M. (2013). From the mouths of babes: Dental caries in infants and children and the intensification of agriculture in mainland Southeast Asia. *American Journal of Physical Anthropology*, 150(3), 409-420. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22215>
- Hillson, S. (1996). *Dental anthropology*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139170697>
- Hillson, S. (2001). Recording dental caries in archaeological human remains. *International Journal of Osteoarchaeology*, 11(4), 249-289. <https://doi.org/10.1002/oa.538>
- Hillson, S. (2005). *Teeth*. Cambridge University Press.
- Hillson, S. (2008a). The current state of decay. G. C. Nelson, ve J. D. Irish (Ed.) içinde, *Technique and application in dental anthropology* (s. 111-135). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511542442.006>
- Hillson, S. (2008b). Dental pathology. M. A. Katzenberg, ve S. R. Saunders (Ed.) içinde, *Biological anthropology of the human skeleton* (2nd ed.) (s. 301-340). John Wiley & Sons, Inc.
- Keenleyside, A. (2008). Dental pathology and diet at Apollonia, a Greek Colony on the Black Sea. *International Journal of Osteoarchaeology*, 18(3), 262-279. <https://doi.org/10.1002/oa.934>
- Koruyucu, M. M. (2019). *Anadolu Erken Tunç Çağı topluluklarında ağız ve diş sağlığı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/11655/6143>
- Lanfranco, L. P., ve Eggers, S. (2010). The usefulness of caries frequency, depth, and location in determining cariogenicity and past subsistence: A test on early and later agriculturalists from the Peruvian coast. *American Journal of Physical Anthropology*, 143(1), 75-91. <https://doi.org/10.1002/ajpa.21296>
- Larsen, C. S. (1987). Bioarchaeological interpretations of subsistence economy and behavior from human skeletal remains. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 10, 339-445. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-003110-8.50009-8>
- Larsen, C. S. (1995). Biological changes in human populations with agriculture. *Annual Review of Anthropology*, 24, 185-213. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.001153>
- Larsen, C. S. (2000). Dietary reconstruction and nutritional assessment of past peoples: The bioanthropological record. K. F. Kipple, ve K. C. Ornelas (Ed.) içinde, *The Cambridge world history of food* (s. 13-34). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521402149.004>
- Larsen, C. S. (2015). *Bioarchaeology: Interpreting behavior from the human skeleton* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139020398>
- Larsen, C. S., Shavit, R., ve Griffin, M. (1991). Dental caries evidence for dietary change: An archaeological context. M. A. Kelley, ve C.S. Larsen (Ed.) içinde, *Advances in dental anthropology* (s. 179-202). Wiley-Liss.
- Lewis, M. E. (2007). *The bioarchaeology of children: Perspectives from biological and forensic anthropology*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511542473>
- Lukacs, J. R. (1989). Dental paleopathology: Methods for reconstructing dietary patterns. M. Y. İşcan and K. A. R. Kennedy (Ed.) içinde, *Reconstructing of life from the skeleton* (s. 261-286). New York, Alan Liss.
- Lukacs, J. R. (2008). Fertility and agriculture accentuate sex differences in dental caries rates. *Current Anthropology*, 49(5), 901-914. <https://doi.org/10.1086/592111>
- Lukacs, J. R. (2011). Sex differences in dental caries experience: Clinical evidence, complex etiology. *Clinical Oral Investigations*, 15, 649-656. <https://doi.org/10.1007/s00784-010-0445-3>
- Lukacs, J. R., ve Largaespada, L. L. (2006). Explaining sex differences in dental caries prevalence: Saliva, hormones, and "life-history" etiologies. *American Journal of Human Biology*, 18(4), 540-555. <https://doi.org/10.1002/ajhb.20530>
- Mays, S. (1998). *The archaeology of human bones*. Routledge.
- Mays, S. (2015). A study of the potential of deciduous incisor wear as an indicator of weaning using a human skeletal population. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26(4), 725-731. <https://doi.org/10.1002/oa.2464>
- Meinl, A., Rottensteiner, G. M., Huber, C. D., Tangl, S., Watzak, G., ve Watzek, G. (2010). Caries frequency and distribution in an Early Medieval Avar Population from Austria. *Oral Diseases*, 16(1), 108-116. <https://doi.org/10.1111/j.1601-0825.2009.01624.x>
- Molnar, S., ve Molnar, I. M. (1990). Dental arch shape and tooth wear variability. *American Journal of Physical Anthropology*, 82(3), 385-395. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330820314>
- Ortner, D. J. (2003). Dental disease and miscellaneous pathological conditions of jaws. Donald J. Ortner (Ed.) içinde, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains* (2nd ed.) (s. 589-608). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012528628-2/50060-0>

- Özbek, M. (2015). *Dişlerle tarih öncesine yolculuk* (1. baskı). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Özdemir, A., Eren, E., Koca Özer, B. ve Özer, İ. (2020). Havuzdere Ortaçağ Toplumu bebek, çocuk ve adölesan iskeletlerinin paleoantropolojik açıdan değerlendirilmesi. V. Keleş (Ed.) içinde, *Propontis ve çevre kültürleri* (s. 629-645). Ege Yayınları.
- Özer, İ., Sağır, M., Karatufan, A., ve Şahin, S. (2016). Havuzdere iskeletlerinin paleoantropolojik analizi: Burun dişi örnekleri. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 31, 85-92. <https://dar.vin/arkeo31>
- Özer, İ., Sağır, M., Koca Özer, B., Karatufan, A., ve Şahin, S. (2016). Havuzdere Orta Çağ iskeletlerinin paleoantropolojik analizi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 47-57. https://doi.org/10.1501/sbeder_0000000123
- Rohnbogner, A., ve Lewis, M. (2016). Dental caries as a measure of diet, health, and difference in non-adults from urban and rural roman Britain. *Dental Anthropology*, 29(1), 16–31. <https://doi.org/10.26575/daj.v29i1.32>
- Sağır, M., Özer, İ., ve Şahin, S. (2017). Havuzdere iskeletlerinin paleopatolojik analizi. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 35(2), 127-142. <https://dar.vin/aras35-2>
- Sakashita, R., Inoue, M., Inoue, N., Pan, Q., ve Zhu, H. (1997). Dental disease in the Chinese Yin-Shang period with respect to relationships between citizens and slaves. *American Journal of Physical Anthropology*, 103(3), 401-408. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1096-8644\(199707\)103:3<401::AID-AJPA9>3.0.CO;2-S](https://doi.org/10.1002/(SICI)1096-8644(199707)103:3<401::AID-AJPA9>3.0.CO;2-S)
- Sarı, İ. (2014). *Oylum Höyük Erken Tunç Çağı toplumunda ağız ve diş sağlığı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/609058>
- Sarı, İ. (2020). *Kayaltınar iskelet popülasyonunun çene ve diş patolojileri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/71284>
- Skinner, M. (1997). Dental wear in immature Late Pleistocene European Hominines. *Journal of Archaeological Science*, 24(8), 677–700. <https://doi.org/10.1006/jasc.1996.0151>
- Šlaus, M., Bedić, Ž., Šikanjić, P. R., Vodanović, M., ve Kunić, A. D. (2010). Dental health at the transition from the late antique to the early Medieval period on Croatia's eastern Adriatic coast. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21(5), 577-590. <https://doi.org/10.1002/oa.1163>
- Sönmez Sözer, Ç. (2016). *Milas Belentepe Doğu Roma-Bizans insanlarında ağız ve diş sağlığı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/83834>
- Stránská, P., Velemínský, P., ve Poláček, L. (2015). The prevalence and distribution of dental caries in four Early Medieval non-adult populations of different socioeconomic status from Central Europe. *Archives of Oral Biology*, 60(1), 62–76. <https://doi.org/10.1016/j.archoralbio.2014.08.002>
- Strohman, T. F., ve Alt, K. W. (1998). Periodontal disease-etiology, classification and diagnosis. K. W. Alt, F. W. Rösing, ve M. Teschler-Nicola (Ed.) içinde, *Dental anthropology: Fundamentals, limits, and prospects* (s.227-246). Springer-Verlag. https://doi.org/10.1007/978-3-7091-7496-8_13
- Şarbak, A. (2014). *Dara Antik Kenti (Mardin) Geç Roma iskelet toplumu dişlerinin morfolojik analizi ve diş sağlığı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/82451>
- Şarbak, A. (2017). Dara Geç Roma Dönemi Antik Kenti toplumunun ağız ve diş sağlığı üzerine bir araştırma. *Eurasian Art & Humanities Journal*, (7), 10-35.
- Şimşek, N. (2011). *Laodikeia popülasyonunun diş ve çenelerinin paleopatolojik açıdan incelenmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/81805>
- Taş Kuşçu, P., ve Özer, İ. (2022). Muğla, Börükçü toplumunda bebek ve çocuk iskeletlerinin ağız ve diş sağlığı. *Antropoloji*, (44), 54-67. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1192807>
- Tomczyk, J., Myszk, A., Borowska-Strugińska, B., Zalewska, M., Turska-Szybka, A., ve Olczak-Kowalczyk, D. (2018). Periodontitis in the historical population of Radom (Poland) from the 11th to 19th centuries. *International Journal of Osteoarchaeology*, 28(4), 397–406. <https://doi.org/10.1002/oa.2664>
- Tomczyk, J., Szostek, K., Lisowska-Gaczorek, A., Jelec, P., Trzeciecki, M., Zalewska, M., ve Olczak-Kowalczyk, D. (2021). Dental caries and breastfeeding in early childhood in the Late Medieval and modern populations from Radom, Poland. *International Journal of Osteoarchaeology*, 31(6), 1169–1179. <https://doi.org/10.1002/oa.3028>
- Vodanović, M., Peroš, K., Zukanović, A., Knežević, M., Novak, M., Slaus, M., ve Brkić, H. (2012). Periodontal diseases at the transition from the late antique to the Early Medieval period in Croatia. *Archives of Oral Biology*, 57(10), 1362–1376. <https://doi.org/10.1016/j.archoralbio.2012.04.003>
- Watts, R. (2015). The long-term impact of developmental stress: evidence from Later Medieval and Post-Medieval London (AD1117-1853). *American Journal of Physical Anthropology*, 158(4), 569–580. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22810>
- Wood, J. W., Milner, G. R., Harpending, H. C., ve Weiss, K. M. (1992). The Osteological Paradox: Problems of inferring prehistoric health from skeletal samples. *Current Anthropology*, 33(4), 343–370. <https://doi.org/10.1086/204084>
- Woteki, C. E., ve Thomas, P. R. (Eds.) (1992). Eat for life: The Food and nutrition board's guide to reducing your risk of chronic disease. National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/1365>
- Yaşar, Z. F. (2007). *Adli dental antropoloji: (Dental antropoloji açısından Minnetpınarı ve Güllüdere toplumlarının dişlerinin karşılaştırmalı analizi)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/37322>

Yaşar, Z. F., Yiğit, A., Gözlük Kırmızıoğlu, P., ve Sevim Erol, A. (2008). Smyrna Agorası insanların ağız ve diş sağlığı. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 23, 127-140. <https://dar.vin/arkeo23>

Yılmaz Usta, N. D. (2013). Iasos (Bizans Dönemi) toplumunda ağız ve diş sağlığı. *Antropoloji*, (25), 117-154. https://doi.org/10.1501/antro_0000000032

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası ([CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makaledir.

Nysa ad Maeandrum'un son dönem sakinlerine dair yeni antropolojik bulgular

Tolga Köroğlu^{1*}, Serdar Hakan Öztaner²

¹ Dr. | Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Ankara - Türkiye

² Doç. Dr. | Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara - Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Tolga Köroğlu

Ankara Üniversitesi

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

Antropoloji Bölümü

06100 Sıhhiye, Ankara/Türkiye

E-posta/E-mail: tkoroglu1989@gmail.com

Alındı/Received: 14 Nisan / April 2023

Düzeltildi/Revised: 19 Haziran / June 2023

Kabul/Accepted: 23 Haziran / June 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

Öz

Nysa ad Maeandrum kenti, günümüz Aydın ili Sultanhisar ilçesinde yer alan ve Hellenistik Dönem'den Bizans Dönemi'ne kadar ikamet edilen antik bir yerleşim alanıdır. 2022 yılında yapılan kazı çalışmaları esnasında ortaya çıkarılan Cadde 8B üzerinde Bizans Dönemi'ne ait mezarlar ile karşılaşmıştır. Açığa çıkarılan 8 mezar içerisinde 11 bireye ait iskelet kalıntıları tespit edilmiştir. İskelet kalıntıları üzerinde yapılan çalışmada bireylere ait demografi elde edildikten sonra sağlık yapıları ve yaşam tarzlarına ait birtakım veriler elde edilmiştir. Çalışmada kafatası üzerinde saptanan ekstra kemikçikler ve inka kemikçikleri gibi bazı varyasyon kaynaklı kemik oluşumları ile karşılaşmıştır. Bireylere ait bazı kemiklerde periostal reaksiyonlar, porotik yapılar, Schmorl nodülleri ve Harris çizgileri gibi patolojik oluşumların yanı sıra *hypoplasia*, çürük ve aşınma gibi diş hastalıklarıyla karşılaşmıştır. Ayrıca bir çocuk bireyin kafatasında ve bir kadın bireyin dişlerinde kültürel kaynaklı olduğu düşünülen deformasyonlarla karşılaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Biyoarkeoloji, *Nysa ad Maeandrum*, paleopatoloji, antropoloji, arkeoloji

Giriş

Günümüzde Aydın ilinin 30 km doğusunda, Sultanhisar ilçesi sınırları içerisinde yer alan Nysa'nın, *Maiandros*/Büyük Menderes Nehri'nin kuzeyinde, *Mesogis*/Aydın Dağları'nın güney yamacında, Strabon (Geographika, XIV.I.46) ve Stephanos Byzantios'un (Ethnika-Athymbra maddesi) anlatılarından Hellenistik Dönem'de Athymbra adlı eski bir yerleşimin yerinde kurulmuş olduğu bilinmektedir (Resim 1). Arkeolojik çalışmalarla Nysa'daki imar faaliyetlerinin Roma İmparatorluk Dönemi'nde arttığı, bu dönemde zengin ailelerin, hayırseverlerin kentteki yapıların inşasına destek verdiği, ayrıca bulgular ışığında kentteki yaşamın Geç Antikçağ'da ve Bizans Dönemi'nde de yoğun olarak devam ettiği saptanmıştır (Peker, 2022). 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu Selçuklu Beylikleri'nin bölgeye hâkim olmasıyla kentin terk edilerek güneyindeki Sultanhisar'a yerleştiği anlaşılmaktadır (Nysa'nın tarihi ve kazı çalışmaları için

New anthropological findings of the later period inhabitants of Nysa ad Maeandrum

Abstract

Nysa ad Maeandrum is located in today's Sultanhisar district in Aydın province in Turkey and inhabited from the Hellenistic to the Byzantine Period. Graves dated to Byzantine Period were encountered on Street 8B, which was unearthed during the excavations carried out in 2022. A total of 11 individuals were found out of the 8 graves that were unearthed. In the study conducted on skeletal remains, after obtaining the demographics of the individuals, some data on their health structures, epigenetic characteristics and lifestyles have been obtained. In the study, epigenetic characters such as extra ossicles and Inca bone ossicles on the skull were encountered. In addition to pathological formations such as periosteal reactions, porotic structures, Schmorl's nodes, and Harris lines on some bones of individuals, and dental diseases such as hypoplasia, caries, and abrasion have been encountered. Also, cultural deformations were detected on the skull of a child and on the teeth of a female individual.

Key Words: Bioarchaeology, *Nysa ad Maeandrum*, paleopathology, anthropology, archaeology

bkz. Akdoğu Arca ve Gökalp Özgül, 2022a, 2022b; Gökalp Özgül ve Akdoğu Arca, 2022; I. Tralleis–Nysa II; İdil, 1999; Kadioğlu, 2006, 2014; Kadioğlu ve Öztaner, 2022; Özbil, 2022; Öztaner, 2022; Peker, 2022; Strocka, 2022; Strocka vd., 2012; von Diest, 1913).

Nysa'da kazı çalışmalarıyla açığa çıkarılmış olan yapıların çoğu Roma, Geç Roma ve Bizans Dönemleri'ne aittir. Dar ve derin vadilerle bölünmüş zor bir topografya üzerine kurulmuş olan Nysa Strabon'un tanımladığı gibi “sel akıntısıyla meydana gelmiş bir boğazla ikiye ayrılmış çifte kent” niteliğinde olup yerleşim doğu ve batıdaki iki yaka üzerine yayılmaktadır. Son yıllarda yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları kentin doğu ve batı yakasındaki Geç Antikçağ ve Bizans Dönemi yerleşimi ve sakinleri hakkında birtakım bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır (bkz. Kadioğlu, 2014; Özbil, 2022; Peker, 2022; Strocka vd., 2012; Tekeli vd., 2017).

Kentin batı yakasında, 2002-2006 yılları arasında

Atf için / Cite as:

Köroğlu, T., ve Öztaner, S. H. (2023). Nysa ad Maeandrum'un son dönem sakinlerine dair yeni antropolojik bulgular. *Antropoloji*, (45), 96–108. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1283523>

Resim 1. Nysa'nın hava fotoğrafı (Nysa Kazı Arşivi)

kütüphane binasında yürütülen kazı çalışmaları, MS 130 yıllarında inşa edildiği saptanan yapının bulunduğu alandaki yedi evreyi ortaya çıkarmıştır (Strocka, 2022; Strocka vd., 2012). MS 6-7. yüzyıla tarihlenebilen 4. evrede, kütüphanenin yıkılmış olan ön avlusunda ve güneyinde küçük ölçekli konut ve çeşitli işliklerin var olduğu, 5. evrede ana salonun ortasına, doğu yönünde bir şapelin inşa edildiği saptanmıştır. Kütüphanenin ön avlusunda yürütülen kazılarda Orta Bizans Dönemi'ne (MS 9/10. yüzyıl) tarihlendirilen toplam 34 iskeletin bulunduğu 12 adet mezar açığa çıkarılmıştır.

Kentin doğu yakasında, 2015 yılında cadde-sokak sisteminin (Kadioğlu ve Öztaner, 2022) ve *insula*'lardaki yapılaşmanın araştırılmasına yönelik olarak, sütunlu cadde/Cadde 1 (Öztaner, 2022a) ile ona dik bağlanan Cadde 4B'nin kesiştiği kavşak noktasının güneydoğusunda kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu alandaki kazılarda farklı boyutlarda mekânlar açığa çıkarılmış olup rezervuar olarak kullanılmış mekânın işlevini yitirdikten sonra Bizans Döneminde buraya defin yapıldığı saptanmıştır. Söz konusu DM-4 mekânı içerisinde 4 bireye ait iskelet açığa çıkarılmıştır (Tekeli vd., 2017).

2013-2022 yılları arasındaki kazı çalışmaları, kütüphane binasının bulunduğu *insula*'nın batısından geçen ve kentin kuzey-güney yönlü ana caddelerinden

birisi olan Cadde 8B'nin yerinin tespit edilmesini ve kısmen açığa çıkarılmasını sağlamıştır. Kentin batı yakasında güneye doğru uzanan yaklaşık 7 m genişliğe sahip bu ana cadde Roma Villası'nın, Geç Roma Hamamı'nın ve *gymnasion*'un bulunduğu *insula*ları batıdan sınırlayarak bereketli Menderes havzasına ulaşıyor olmalıdır. Cadde 8B'nin kent içerisindeki ulaşımın ana arterlerinden birisi olmasının yanı sıra, Romalı *proconsul* Manius Aquilius tarafından bir Roma yolu hâline getirilen (Gökalp Özdil ve Akdoğu Arca, 2022), Ephesos'tan başlayıp *Maiandros*'un kuzeyini takip ederek *Magnesia ad Maeandrum* ve Tralleis'in ardından Nysa'ya ulaşan ve buradan doğuya doğru devam eden ana ticaret yoluna bağlanan bir cadde olması kent yaşamının her döneminde çok önemli bir yere sahip olduğuna da işaret etmektedir. Hâlen günümüzde Nysa antik kentine ulaşımı sağlayan modern yolun da Cadde 8B'nin güzergahını kullanıyor olması, döneminde kentin ulaşım ağının önemli bir parçası olan bu caddenin lojistik anlamda öneminin bir göstergesi olması açısından değerlidir. Bu alandaki çalışmalar Nysa'nın Geç Antikçağı ve Bizans Dönemi için önemli bulgulara ulaşılmasını sağlamış olup, Cadde 8B'de ve çevresinde yürütülen kazı çalışmaları Roma ve Bizans Dönemlerinde caddenin yoğun olarak kullanılmış olduğunu göstermiştir.

Cadde 8B hattındaki kazı ve araştırma çalışmaları kapsamında 2022 yılında, Roma Villası'nın (Öztaner, 2022b) güneybatısında, Geç Roma Hamamı'nın (Öztaner, 2022c) ve *gymnasion*'un batısında kalan alanda çalışmalara devam edilmiştir. Bu çalışmalar sırasında, konglomera döşeme taşlarıyla döşeli 7 m genişliğindeki cadde hattı üzerinde ve kenarında toplam sekiz mezar tespit edilmiştir. Bu mezarlardan biri Geç Roma Hamamı'nın kuzeybatısında Cadde 8B ile Cadde 3G'nin kesiştiği kavşak noktasında, diğerleri ise Geç Roma Hamamı'nın güneybatısı ile *gymnasion*'un kuzeybatısında açığa çıkarılmış basamaklı kapının bulunduğu alanda, Cadde 8B ile Cadde 5G'nin kavşak noktasında açığa çıkarılmıştır (Resim 2).

Resim 2. Cadde 8B'de açığa çıkarılan mezarların cadde üzerindeki konumları (Nysa Kazı Arşivi)

Gereç ve Yöntem

Bu çalışmanın materyalini, 2022 yılında *Nysa Ad Maeandrum* antik kentinde, Cadde 8B üzerinde bulunan sekiz mezar içerisinde elde edilen insan iskelet kalıntıları oluşturmaktadır. Yapılan bu çalışmada, mezarlardan çıkarılan bireylerin iskeletlerine ve dişlerine bakılarak bu iskeletlere yansıyan patolojik oluşumlar, iskelet üzerinde saptanan varyasyonlar, metrik ölçümler sonrasında elde edilen boy uzunlukları ile kemiklere yansıyan sosyokültürel izler incelenmiştir. Materyal üzerinde kemiğe yansıyan patolojiler, non-metrik karakterler, metrik ölçümlere dayalı boy uzunluğunun hesaplanması, ağız ve diş sağlığına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Erişkin bir bireye ait tam bir iskeletten neredeyse kesin olarak cinsiyet tayini yapılabilmektedir. Cinsiyet tayini yapılırken birtakım metotlar kullanılmaktadır. Bunlar arasında makroskobik ve metrik ölçümlere bağlı metotlar bulunmaktadır. Makroskobik metotlarda kullanılan iskelet materyalleri arasında kafatası, pelvis kemikleri ve uzun kemikler üzerinde yer alan kas tutunma izleri yer almaktadır.

Cinsiyet belirlemelerinde Acsádi ve Nemeskéri (1970), Brothwell (1981), Buikstra ve Ubelaker (1994), ve Phenice (1969) tarafından oluşturulan kafatası ve pelvis kemiklerinden elde edilen morfolojik farklılıklar kullanılmıştır. Erişkin bir bireye ait iskelet kalıntısının ölüm yaşının tahmininin belirlenmesi, bireyi tanımlayan en önemli özelliklerinden biri olmakla birlikte, aynı zamanda saptanması en zor tanımlamalardan biridir. Fizyolojik yaş ile kronolojik yaşlandırma arasında büyüme ve gelişmede görülen varyasyonlar ile deformasyonların sebep olduğu durumlar söz konusu olduğundan dolayı, bir bireyin ölüm yaşının belirlenmesinde birtakım sorunlar ile karşılaşılabilir. Bu duruma popülasyonlar ve cinsiyetler arasındaki farklılıklar da eklenebilir. Bu farklılıklar, sosyo-ekonomik durum, kültürel çeşitlilik, genetik varyasyonlar, davranışsal farklılıklar, çevresel faktörler, beslenme biçimleri ve hastalıklardan kaynaklanmaktadır. Bu zorluklara rağmen, erişkin bir bireye ait iskeletin ölüm yaşının tahmini için çeşitli yöntemler bulunur. Bu yöntemlerin birçoğu yüksek hata marjlarıyla ilişkilidir ve genellikle iskeletteki dejeneratif değişiklikleri değerlendirmeye yönelik geliştirilen tekniklerdir (Prince ve Köningsberg, 2008).

İskeletler üzerinde yapılan birey yaşının tespitinde kullanılan çeşitli yaş tahmin yöntemleri bulunmaktadır. Bu teknikler arasında *symphysis pubis* (Brooks, 1955; Brooks ve Suchey, 1990; Katz ve Suchey, 1986; Todd, 1920), kaburganın sternal uçları (İşcan vd., 1987), *coxae facies auricularis* (Buckberry ve Chamberlain, 2002; Lovejoy vd., 1985), sutural yaşlandırma (Brooks, 1955; Lovejoy vd., 1985; Meindl ve Lovejoy, 1985), dental aşınma (Brothwell, 1981; Buikstra ve Ubelaker, 1994; Gustafson,

Tablo 1. Nysa ad Maeandrum bireylerinin yaş ve cinsiyet dağılımı

Mezar No	Cinsiyet	Yaş
Mezar 1	Çocuk	5-6 yaş
Mezar 2	Juvenil	13-14 yaş
Mezar 2	Bebek	7-18 ay
Mezar 3	Çocuk	-
Mezar 3	Belirsiz	Erişkin
Mezar 4	Erkek	18-30 yaş
Mezar 4	Çocuk	6-9 yaş
Mezar 5	Kadın	18-19 yaş
Mezar 6	Çocuk	5-6 yaş
Mezar 7	Bebek	4-6 ay
Mezar 8	Çocuk	6-7 yaş

1950), *femurun* proksimal kısmı ve *claviculadan* elde edilen radyolojik yöntemler (Walker ve Lovejoy, 1985) ve dişlerden elde edilen metrik yaşlandırma (Lamendin vd., 1992) yer almaktadır. Bahsi geçen bu çalışmalar skorlamaya yönelik yöntemlere dayanmaktadır. Bu çalışmada yer alan iskeletler üzerinde *facies auriculariste* görülen değişiklikler (Buckberry ve Chamberlain, 2002), *symphysis pubisten* (Brooks ve Suchey, 1990) elde edilen yaşlandırma teknikleri ve dental aşınmaya (Brothwell, 1981; Buikstra ve Ubelaker, 1994) bağlı yaşlandırma teknikleri kullanılmıştır. Özellikle bebek ve çocuklarda diş sürme zamanının izlenmesine bağlı dental yaşlandırma yöntemleri (Brothwell, 1981; Krogman ve İşcan, 1986; Ubelaker, 1978) adölesanlarda kemik epifizlerinde görülen kaynaşma süreçleri, daimî dişlerin köklerinin gelişimine (Brothwell, 1981; Ubelaker, 1978; Workshop of European Anthropologists [WEA], 1980) bağlı teknikler kullanılmaktadır. Bunların yanı sıra uzun kemiklerden alınan maksimum uzunluk ve epikondiller arası genişlik gibi bazı metrik ölçümler de (Acsádi ve Nemeskéri, 1970; Bass, 1987; Baker vd., 2005; McKern ve Steward, 1957; Scheuer ve Black, 2000) bebek ve çocuklar üzerinde yapılan yaş tahmin metotları arasında yer alır. Bebek ve çocuklar üzerinde yapılan yaş tahmin analizinde Buikstra ve Ubelaker (1994) ile Scheuer ve Black (2000) tarafından derlenen dental yaşlandırma ve morfometrik yöntemler kullanılmıştır. Boy uzunluğu saptanırken Trotter ve Gleser'in (1958) ve Sjøvold'un (1990) boy regresyon formülleri kullanılmıştır. Epigenetik karakterlerin tanımlanmasında Berry ve Berry (1968) baz alınmıştır.

Bulgular

Gün yüzüne çıkarılan sekiz mezardan (Resim 3) toplamda 11 birey saptanmıştır. Bireylerin 5'i çocuk 2'si bebek, 1'i juvenil ve 3'ü erişkindir (Tablo 1). Mezarlardan çıkarılan bireylerin yaş dağılım oranlarına bakıldığında bu grubun %18,18'ini bebekler, %45,45'ini çocuklar, %9,09'unu adölesan ve %27,27'sini erişkin bireyler oluşturmaktadır.

Resim 3. Cadde 8B üzerinde açığa çıkarılan mezarların ayrıntılı konumları (Nysa Kazı Arşivi)

Mezar 1

Cadde 8B hattının kuzey kesiminde, tuğla parçalarıyla çevrelenmiş 1,15x0,41 m ölçülerindeki mezar içerisinde çocuk bireye ait iskelet ele geçmiştir. Kafatası kırıklı ve parçalı halde, *mandibula* ve *maxilla*nın sağ kısmı mevcuttur. Her iki *clavicula*, *humerus* ve *ulna* mevcuttur. Sağ *radius corpus* bulunmaktadır. Sağ ve sol *ilium* ve *pubis* bulunmaktadır. Sağ ve sol *femur* tama yakındır. *Fibula* ve *tibia*lar *distal*den kısmen kırık hâlde mevcuttur. Ele geçen kemikler arasında *costa* ve *vertebra* parçaları da bulunmaktadır (Resim 4 ve 5).

Mandibulada birinci *molar*ların yer aldığı görülmüştür. Sol tarafta ikinci *molar alveolde* görülmeye başladığı, ancak sağ tarafta *anterior* doğrultuda eğik bir biçimde çıkmış olduğu gözlemlenmiştir. Sağ *maxilla*lar kemik üzerinde yer alan dişlere bakıldığında ikinci *molar*ın üçte bir kadar çıkmış olduğu gözlemlenir. *Maxilla*lar diştan yapılan diş sürme durumuna göre bireyin yaş aralığının 5-6 olduğu anlaşılmaktadır. Scheuer ve ekibini(1980) geliştirdiği lineer regresyon analizinde *femur* ve *humerus*tan alınan maksimum uzunluklar sonucunda bireyin 72-75 aylık (6 yaş) olduğu saptanmıştır.

Resim 4. Mezar 1'den çıkarılan bireyin in situ durumu (Nysa Kazı Arşivi)

Mezar 2

Cadde 8B hattının kuzeyinde, basamaklı kapıya ait en üst basamak kotundaki bloklar arasında oluşturulmuş 1,40x0,50 m ölçülerindeki mezar içerisinde iki bireye ait iskelet kalıntıları elde edilmiştir (Resim 6). Birinci bireyin *mandibular* birinci *molar*ının gelişimini tamamlamış, ikinci *molar alveolar* yüzeyinin açılmış olduğu görülmektedir. Üçüncü *molar mandibulada* gömülüdür. Üst dişlerde ikinci *molar* gelişimini tamamlamıştır. *Humerus*ta *proximal* bölgede gelişim sürmekte ve epifizlerin kaynaşma dereceleri henüz ileri seviyede görünmemektedir. Kafatasında metopik sutur *glabella*da hâlen belirgin olarak görülmektedir. Dişlerin durumuna bakıldığında, ikinci *molar*ın diş sürme süreci ve bunu destekleyen *humeral proximal* epifiz kaynaşma derecesi doğrultusunda bu bireyin 13-14 yaş aralığında adölesan bir birey olduğu tahmin edilmektedir.

İkinci bireyin sağ *clavicula* ve *femur* kemiğinin gövde kısmı bulunmaktadır. Black ve Scheuer (2000) tarafından geliştirilen maksimum *clavicula* uzunluğu skalasında bireyin 7-18 aylık bir bebek olduğu tahmin edilmektedir.

Mezar 3

Cadde 8B hattının kuzeyinde, basamaklı kapıya ait ikinci sıra basamakta tuğlalar ile çevrelenmiş 0,50x0,41 m ölçülerindeki mezar içerisinde iki birey tespit edilmiştir. Birinci bireye ait kafatasının *supraorbital* bölgesi, sağ ve sol *parietal posterior* kısımları mevcuttur. *Occipital* kemiği *lambdoid* sutur ile birlikte sağ *parietale* eklenmiştir. *Costalar* kısmen mevcut olmakla birlikte parçalıdır. Çocuk bireye ait bu kafatası ve *costalar* üzerinde yaş aralığı verilemediğinden dolayı bireyin yaşı hakkında herhangi bir tahminde bulunulmamaktadır.

İkinci bireyin yalnızca sağ *hamatum* kemiği ve *humerus*un gövdesi mevcuttur. Erişkin olan bireyin cinsiyeti ve yaşı ile alakalı yeterli materyal bulunmamaktadır.

Mezar 4

Cadde 8B'nin döşeme zeminde, NY22.C8B.11 nolu sondajın güney kesitinde 1,56x0,20(+) m ölçülerindeki

Resim 5. Mezar 1'den çıkarılan çocuk bireye ait iskelet kalıntıları (Nysa Kazı Arşivi)

Resim 6. Cadde 8B'nin kuzeyinde bulunan basamaklar üzerine defnedilmiş Mezar 2'den çıkarılan bireyin in situ durumu (Nysa Kazı Arşivi)

Resim 7. Mezar 4'e ait erişkin bireye ait iskelet kalıntıları

mezar içerisinde iki bireye ait iskelet kalıntıları bulunmuştur. Birinci bireyin sağ ve sol *humerusunun* gövdeleri bulunmaktadır. *Atlas* kemiğinin sağ kısmı, kafatasında *occipital* parçalı halde kısmen ve *mastoid* mevcuttur. Yönü saptanamamış bir *femur* gövdesi ele geçmiştir. Sağ *maxillar* I1, C, P2 ve M1 I2 ve M3 dişleri mevcuttur (Resim 7). Kafatasında bulunan kas tutunma yüzeylerinin, *humerusta deltoide* bölgesindeki kas tutunma bölgesinin oldukça belirgin olması, dişlerdeki boyut farkı ve *mastoid* kemiğin kalınlığı, bireyin cinsiyetinin erkek olduğunu göstermektedir. Yaş tahmini yapılan noktaların olmamasından dolayı bireyin net yaş tahmini yapılamamaktadır. Ancak kafatasında bulunan sutur kapanma dereceleri, kemiğin kompakt dokusundaki yoğunluk bu bireyin genç erişkin (18-30 yaş) olduğu fikrini vermektedir.

İkinci bireye ait yalnızca sağ *humerusun* gövdesi, *canine* süt dişi ve el parmak kemiklerinden birine ait *distal* kısım bulunmaktadır. *Canine* diştten yaş sürme süreci doğrultusunda bireyin 6-9 yaş aralığında olduğu tahmin edilmektedir.

Mezar 5

Cadde 8B'nin Cadde 3G ile kavşak noktasında açığa çıkarılan tuğlalarla çevrili üzeri taşla örtülmüş 1,60x0,52 m ölçülerindeki doğu-batı doğrultulu mezar içerisinde

bir bireye ait iskelet bulunmuştur (Resim 8). Bireyin kafatasının ön kısmı yanlardan dar, *tuber frontale*ler belirgin, *supraorbital torus* ve *mastoid* prosesi görece narindir. *Coxada iliumun* içbükey yüzeyindeki derinlik derecesi azdır. *Humerus*, *radius* ve *ulna* üzerinde yer alan kas yapışma bölgelerinin belirginliği azdır. *Femurda linea asperanın* robustisitesi oldukça azdır. Bu özelliklerinden dolayı, bireyin cinsiyetinin kadın olduğu anlaşılmaktadır. *Mandibular* üçüncü *molarlar* mine kısmında gelişimini tamamlamıştır. Kafatası suturları kapanma dereceleri genç bireye ait özellikler göstermektedir. *Claviculanın* sternal ucu henüz kapanmamıştır. *Coxada iliac crest* henüz tamamen kaynaşmamıştır. Bu özellikler göz önüne alındığında bireyin yaş aralığının 18-20 olduğu tahmin edilmektedir.

Mezar 6

Cadde 8B'nin güney kenarında, Cadde 8B ile Cadde 5G'nin kavşak noktasında, dolgu toprak yüzeyin hemen altında açığa çıkarılan 1,14x0,35 m ölçülerindeki, taşlarla çevrili, üzeri tuğla ve taşla örtülü doğu-batı doğrultulu mezar içerisinde bir bireye ait iskelet parçaları bulunmuştur (Resim 9). Kafatasının sol *frontal* ve *glabella* bölgesi mevcuttur. *Occipital* kemiğin *basilar* kısmı haricinde çoğunluğu bulunmaktadır. Her iki *mastoid* çıkıntı sağlamdır. *Maxilla* ve *palatinumun alveolar*

Resim 8. Mezar 5'ten açığa çıkarılan bireyin in situ durumu (Nysa Kazı Arşivi)

Resim 9. Mezar 6'ya ait bireyin mezardaki konumu. Bireye ait kemiklerin anatomik pozisyonunda olmadığı mezar açılırken gözlemlenmiştir (Nysa Kazı Arşivi)

Resim 10. Mezar 7'den açığa çıkarılan bireyin in situ durumu (Nysa Kazı Arşivi)

Resim 11. Mezar 7'den açığa çıkarılan bireyin in situ durumu (Nysa Kazı Arşivi)

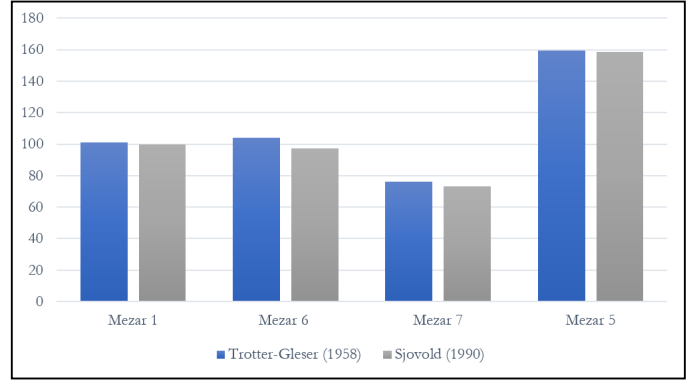
bölgeleri mevcuttur. Kafatasının *basilar* kısmında *foramen magnum* çevresi parçalı olsa da mevcuttur. *Mandibula*nın sol taraftan *corpusu* ve sağ taraftan süt M1'de *alveolar* kısmı ve *corpusu* mevcuttur. Sağ ve sol *humerus*, *radius* ve *ulna* tam olmamakla birlikte mevcuttur. Sol *coxada ilium* tama yakındır, sol *pubis* parçalıdır. Sol *femur* tamdır ve sağ *femurun* gövdesi bulunmaktadır. Her iki tibianın gövdeleri ve her iki *fibula*nın neredeyse tamamı korunmuştur. *Costalar* ve *vertebraların* bir kısmı eksiktir. Dental diş sürme yaşı, *femur* ve *humerustan* alınan maksimum uzunluklar doğrultusunda bireyin 5-6 yaş aralığında olduğu tahmin edilmektedir.

Mezar 7

Cadde 8B'nin güney kenarında, Cadde 8B ile Cadde 5G'nin kavşak noktasında, dolgu toprak yüzeyin hemen altında açığa çıkarılan Mezar 6'nın yanında 0,80x0,30 m ölçülerindeki taşlarla çevrili, doğu-batı doğrultulu mezar içerisinde bir bireye ait iskelet parçaları bulunmuştur (Resim 10). Bireye ait kafatası parçaları, sağ *scapula*, *vertebral* parçalar, *costa* parçaları, sağ *humerus* gövdesi, tam sağ *femur*, sol *femur* gövde, sağ ve sol *tibia* ile *fibula* mevcuttur. Bireyin *femur*, *tibia* ve *fibula* kemiklerinden alınan maksimum uzunluklarına göre bireyin 4-6 aylık bir bebek olduğu tahmin edilmektedir.

Mezar 8

Cadde 8B'nin güney kenarında, Cadde 8B ile Cadde 5G'nin kavşak noktasında, Mezar 6 ile 7'nin kuzeyindeki dolgu toprak yüzeyin hemen altında açığa çıkarılan 1,63x0,63 m ölçülerindeki, taşlarla çevrelenmiş doğu-batı doğrultulu mezar içerisinde bir çocuk bireye ait iskelet kalıntıları çıkarılmıştır. Bu bireye ait kafatası, *mandibula*, *tibia* ve *fibula* kemikleri, kaburgalar, sağ *humerus*, sağ ve sol *radius* ve *ulna* kemikleri ile *coxa* parçaları ele geçmiştir (Resim 11). Bireyin dental yaşlandırılmaya göre yaş aralığının 6-7 yaş aralığında olduğu tahmin edilmektedir.

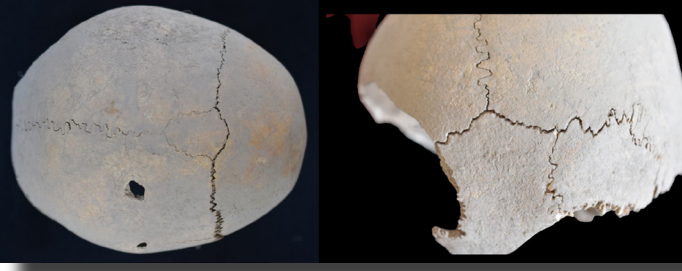
Grafik 1. Nysa bireilerine ait boy uzunlukları (cm)

Boy uzunluğu

Yetişkin birey ve çocuklar üzerinde metrik ölçümlere dayalı boy uzunluğu hesaplamaları yapılmıştır. Bu doğrultuda dört bireyin boy uzunlukları tespit edilmiştir. Mezar 1'den çıkarılan çocuk bireyin boy uzunluğu Trotter ve Gleser'e (1958) göre 101,3 ± 3,27 cm, Sjøvold'a (1990) göre 99,93 ± 4,49 cm'dir. Mezar 6'dan çıkarılan çocuk bireyin boy uzunluğu Trotter ve Gleser'e (1958) göre 104 ± 3,72 cm, Sjøvold'a (1990) göre 97,30 ± 4,49 cm'dir. Mezar 7'den çıkarılan bebek bireyin boyu ise Trotter ve Gleser'e (1958) göre 76 ± 3,72 cm, Sjøvold'a (1990) göre 73 ± 4,49 cm'dir. Mezar 5'ten çıkarılan kadın bireye ait Trotter ve Gleser (1958) regresyon analizinde bireyin boy uzunluğu 159,23 ± 3,57, Sjøvold'a (1990) göreyse 158,67 ± 4,06 olarak hesaplanmıştır (Grafik 1).

Epigenetik karakterler

Mezar 2'den çıkarılan juvenil bireye ait kafatası üzerinde *coronal* sutur ile *sagittal* suturun birleştiği yerde bregmatik kemikçik saptanmıştır. *Occipitalde* en az iki parçadan oluşan masif boyutta İnka kemiği, *asterion* kemikçikler ve *lambdoid* sutur üzerinde kemikçikler yer almaktadır (Resim 12). Mezar 5'ten çıkarılan kadın bireyin kafatasında sağ *orbitalde supraorbital* çentik tespit

Resim 12. Mezar 12'den çıkarılan bireyin kafatasında görülen sutural varyasyonlar. Solda bregmatik kemikçik, sağda occipitalde yer alan Inka kemikçigi

Resim 13. Mezar 1'den çıkarılan bireye ait tibia üzerinde saptanan periostal oluşumlar

Resim 14. Mezar 2'den çıkarılan bireyin tibia ve femur kemiklerinin radyolojik görüntüsü. Solda femurun proximalinde yuvarlak biçimli kemik tümörü gözlenmektedir; tibiada kemik dokuda yoğun oranda periostal reaksiyon görünmektedir. Sağda aynı femurun distal ucu

Resim 15. Mezar 4'ten çıkarılan bireye ait maxillar incisivede görülen çürük (solda) ve sağ alt üçüncü molarıda gözlemlenen hipoplazi (sağda)

Resim 16. Mezar 5'ten çıkarılan bireyin tibiasında (soldaki resim) periostal reaksiyonun makroskobik görüntüsü, sağdaki şekilde tibiasının ve fibulasının radyolojik görüntüsünde gözlemlenen periostal reaksiyonlar

edilmiştir. *Sagittal* suturda bir adet, *lambdoid* suturda sağda ve solda iki adet olmak üzere kemikçikler saptanmıştır. *Calcaneus* üzerinde *calcaneal double facet* bulunmaktadır. Mezar 8'den çıkarılan çocuk bireye ait kafatasının sol art kısmında *asterion* olarak adlandırılan kemikçik tespit edilmiştir.

Paleopatoloji

Mezar 1'den çıkarılan çocuk bireye ait kafatasının *occipital* ve *parietal* kemiklerinin *posterior*unda hafif dereceli *porotic hyperostosis* saptanmıştır. Her iki *tibiada* iyileşmemiş periostal reaksiyonlar saptanmıştır (Resim 13).

Mezar 2'den çıkarılan juvenil bireye ait sağ ve sol *tibialar* üzerinde periostal reaksiyonların varlığı saptanmıştır. Bu bireye ait *tibia* ve *femur* kemiklerinin radyolojik görüntülemesinde *tibianın* periostal reaksiyonunun yoğun olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bireye ait sol *femur* kemiğinin *proximal*ında, radyoloji uzmanlarının teşhisi doğrultusunda, tümör olduğu düşünülen bir yapı ile karşılaşmıştır. Bu tümör, *femur proximal*ında daire biçiminde gözlemlenmektedir.¹ Ayrıca bu *femurun distal* ucunda Harris çizgilerinin varlığı gözlenmektedir (Resim 14).

Mezar 4'ten çıkarılan genç erişkin erkek bireyin dişlerinde *maxillar* sağ ikinci *premolarda* çürük, dental aşınma; *maxillar* sağ birinci *molar*da aşınma, *maxillar* birinci *incisivede lingual* yönde aşınma ve çürük tespit edilmiştir (Resim 15). Sağ alt *caninede calculus* bulunmaktadır. Üçüncü *molar*da ve sağ alt *canine* üzerinde belirgin hipoplazi görülmüştür.

Mezar 5'ten çıkarılan genç erişkin kadın bireyin sağ ve sol *tibia* ve *femur*unda periostal reaksiyon saptanmıştır (Resim 16). *Vertebra* üzerinde özellikle sırtta aşırı derecede Schmorl nodülleri ve hafif düzeyde osteofitler saptanmıştır (Resim 17). Ön dişlerde, *canine*

¹ Radyolojik görüntülerin alınmasında, tümörün tanımlanmasında ve teşhisinde yardımcı olan Sultanhisar Devlet Hastanesi müdürü Sn. Mehmet Salih Aksu'ya ve radyoloji ölçüm teknikeri Sn. Hüseyin Çiftçi'ye teşekkür ederiz.

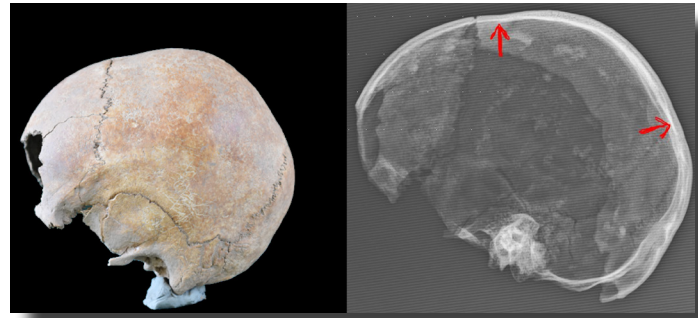
Resim 17. Mezar 5'ten çıkarılan bireye ait vertebralarda saptanan Schmorl nodülleri

Resim 18. Mezar 6'dan çıkarılan çocuk bireyin damak bölgesinde görülen porotik oluşumlar

Resim 19. Mezar 5'e ait bireyin ön dişlerinde saptanan aşınma izleri

Resim 20. Mezar 8'den çıkarılan çocuğa ait kafatası üzerinde görülen sargı izleri ve radyolojik görüntüsü

ve *premolar*larda aşınma fazla ve bu aşınmalar dişin ön uç kısımlarında yoğundur.

Mezar 6'dan çıkarılan çocuk bireyin damak kemiğinde ve *maxillasında* porotik yapılar tespit edilmiştir (Resim 18). *Occipitalde porotic hyperostosis*in varlığı saptanmıştır. *Tibia*, *femur* ve *fibulada* periostal reaksiyonlar gözlenmiştir.

Mezar 7'den çıkarılan bebek bireyin *femur*, *tibia* ve *fibula* kemikleri üzerinde periostal reaksiyonlar tespit edilmiştir. Ayrıca *fibula* kemiğinin *distalde* Harris çizgileri saptanmıştır.

Mezar 8'den çıkarılan çocuk bireye ait sağ ve sol *tibiada* ve sağ *fibulada* periostal reaksiyonlar saptanmıştır.

Kültürel deformasyonlar

Mezar 5'ten çıkarılan genç erişkin kadın bireye ait dişlerin alet olarak kullanımdan kaynaklı oluşan düzenli ve sıralı aşınmalar gözlenmektedir (Resim 19).

Mezar 8'den çıkarılan bireyin kafatası üzerinde sargı izleri tespit edilmiştir. Bu izler *coronal* sutur hattında ve *parietal* kemiğin *posteriorunda* bulunmaktadır (Resim 20).

Tartışma

Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Nysa ad Maeandrum*

iskeletleri, sit alanı ve yaşanan döneme ait birtakım antropolojik bilgiler içermektedir. Bu sit alanından ele geçen insan iskelet kalıntılarına dair materyallerin sayısının ilerleyen süreçte artacağı düşünülmektedir. Bu çalışma gerek çağdaşı olan Bizans Dönemi toplumları gerekse bölgede yapılacak olan diğer antropolojik çalışmalar için referans bilgiler niteliğinde değerlendirilmektedir. Özellikle patolojik oluşumların değerlendirilmesi ve radyolojik görüntülerin desteklenmesi, bu tür çalışmaların artmasını teşvik edecektir. Yine de değerlendirmeler yapılırken birey sayısının az olmasından dolayı o dönemdeki Nysa toplumunu tam olarak yansıtamayacağı düşünülebilir. Bu çalışmada sözü edilen konulardan bir diğeri de ağız ve diş sağlığı üzerine yapılan yorumların sabit izotop analizleriyle desteklenmesi gerektiğidir.

Cadde 8B hattı üzerinde açığa çıkarılan mezarların bazılarında çoklu mezarlar tespit edilmiştir. İncelenen bu mezarların cadde hattında aleni biçimde gömüldüğü anlaşılmaktadır. Bu mezarların düzensiz ve sığ bir biçimde caddeye açılan bir kapıya ait basamak blokları üzerine ve cadde döşemesinin kenarına yapılmış olmaları dikkat çekici olup, bu mezarların tarihlendirmeleri açısından önemlidir. Kentin batı yakasında söz konusu mezarlara yaklaşık 180 m mesafede kütüphane binasının

ön avlusunda açığa çıkarılmış olan ve Orta Bizans Dönemi'ne (MS 9/10. Yüzyıl) tarihlendirilmiş mezarlar gibi kentin merkezinde, cadde hattı üzerinde açığa çıkarılmış olan bu sekiz mezar da kent yaşantısının geç dönemlerine ait olmalıdır.

Kentin önemli bir ulaşım arteri üzerinde açığa çıkarılan, herhangi bir ölü hediyesinin ele geçmediği, çoğunluğunda bebek ve çocukların gömülmüş olduğu bu mezarların basit ve hızlı bir şekilde oluşturulmuş oldukları saptanmıştır. Mezarların ait oldukları dönemde toplumu etkileyen bir pandemi, savaş veya çeşitli felaketlerin yaşanmış olması ihtimali söz konusu olabilir. Kente ulaşımında önemli bir pozisyonda bulunan Cadde 8B hattının ve çevresinin, yaşanan dönemde mezarlık olarak kullanılmış olduğu, kentin son dönem yaşamıyla ilgili önemli verileri barındırdığı anlaşılmaktadır. Önümüzdeki yıllarda bu alanda yürütülecek kazı çalışmaları yeni bulgulara ulaşılmasını ve bu savların açıklanmasını sağlayacaktır.

Bu çalışmada toplam 11 bireye ait iskelet kalıntıları üzerinde incelemelerde bulunulmuştur. Bireylerin arasında bebek ve çocuklar çoğunluktadır. Tespit edilen patolojiler arasında periostal reaksiyonların çok sayıda olduğu gözlenmiştir. *Periostitis*, enfeksiyonel bir aktivite sonrasında oluşan iltihaplanma ya da kemik üzerinde hemartomaya sebep olan yaralanma gibi travmalarda meydana gelen patolojidir. Bunların dışında, *periostitis* periostal hemartomada kemikleşmelerin oluşması sonucu meydana gelebilir. *Periostitis*'in diğer sebepleri kan yoluyla bulaşan enfeksiyonlar (sifilis, tüberküloz) varis gibi damarlarda görülen patolojiler, iskorbüt ve herhangi konakçıl faktörler olabilmektedir. Fetüslerde, yeni doğan ve çocuklarda kortekslere gevşek bir şekilde yapışan *periostitis* biçimi basit bir şekilde görülür durumdadır (Mann ve Hunt, 2005). Periostal reaksiyonlara neden olan etmenlerin genellikle enfeksiyon kaynaklı olduğu göz önüne alındığında, incelenen bireylerin yaşama ortamında yeterince hijyeni sağlayamadığı düşünülebilir. Bu topluma ait bazı bireylerde kafatasının çeşitli bölgelerinde porotik yapılar tespit edilmiştir. Porotik yapılar, hematojen kemik iliğinde aşırı kırmızı kan hücresi oluşumu, orak hücre anemisi veya talasemi, sferositoz gibi olağandışı kan bozuklukları dahil olmak üzere, bazı hemolitik anemilerden ve demir eksikliği anemisinden kaynaklanabilmektedir (Moseley, 1965, 1974). Önerilen etiyolojilerden bağımsız olarak (demir eksikliği ya da kalıtsal anemi) (Miles 1975; Salvadei vd., 2001) ishal kaynaklı besin kaybı (Walker, 1986), vitamin ya da beslenme eksikliği (MacKern ve Steward, 1957), toksik sebepler (Hrdlička, 1914), ya da enfeksiyonel kaynaklar üzerinden kaynakladığı düşünülmektedir. Demir eksikliği, vitamin ve besin kaybı, toksik sebepler, enfeksiyonel hastalıklar gastrointestinal yaralanmalar ve kalıtsal özellikler gibi çeşitli etmenlerin *cribra orbitalia* ve

porotic hyperostosis yapılarının oluşmasına sebebiyet verdiği düşünülmektedir. Bu lezyonlara sebep olan en genel etmenin anemi ve demir eksikliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Demir eksikliği ve aneminin birtakım metabolik etmenlerden kaynaklandığı bilinmektedir. Vücudun demir salgılaması açısından doğal bir mekanizmasının olmadığı göz önüne alındığında, demir eksikliğinin birincil nedenleri arasında, kan hücrelerinin azalması ile en yaygın olarak menstrual dönemler ve gastrointestinal kanamalar yer almaktadır. Gastrointestinal kanamalara neden olan etmenler arasında gastrit ve ülser, *Helicobacter pylori*, parazitler, iltihaplı bağırsak hatalıkları, meckel divertikülü, vasküler malformasyonlar sayılabilir. Bunlar dışında demir eksikliği anemisini tetikleyen diğer etmenler arasında obezite, çölyak hastalığı hematuri yer almaktadır (DeLoughery, 2017). Yoksulluk, yetersiz beslenme ve kıtlık, gelişmekte olan ülkelerde demir eksikliği ile yaşayan çok sayıda insanda, özellikle çocuklar ve hamile kadınlarda aneminin kendi kendini açıklayan nedenleridir. Ek olarak, tahıl bazlı bir diyet, vücuda alınan demirin kalitesini azaltır çünkü tahıllardaki fitatlar, demiri zayıf bir şekilde emilebilir bir kompleks halinde tutar. Gelişmekte olan ülkelerdeki diğer yaygın nedenler arasında, kronik kan kaybına neden olan kancalı kurt enfeksiyonları ve schistosomiasis yer alır. Katı vegan ve vejetaryen diyetler, malabsorpsiyon (alınan besinlerin vücutta etkili bir şekilde emilmesinin engellenmesi durumu) ve ağır regl kanamalarından kaynaklanan kronik kan kaybı, gelişmiş ülkelerde demir eksikliği anemisinin iyi bilinen nedenleridir (Camaschella, 2015).

Birey 5'in vertebraları üzerinde, özellikle torakal *vertebrada* yoğunlaşan, Schmorl nodülleri ve hafif derecede osteofit gözlemlenmiştir. Schmorl nodülü dairesel, çizgisel ya da her ikisinin de kombinasyonu şeklinde, genellikle omurun gövde kısmının sklerotik zemininde meydana gelen depresif lezyonlardır. Patolojiler genelde kemikte V, H, L ve U biçiminde görülür. Schmorl nodülü fitik (*herniated nucleus pulposus*) oluşumundan ve kısmen intervertebral diskin gövdesindeki sıvılaşmadan kaynaklanmaktadır. Schmorl depresyonları dejeneratif disk hastalıklarından kaynaklanmaktadır ve en sık ileri yetişkin bireylerde görülmektedir. Ancak bu oluşumlar adölesanlarda da görülmekle birlikte yalnızca %2 oranındadır (Bunnell, 1982). Yetişkin olmayan bireylerde görülen Schmorl nodülleri yüksekten düşme, ağır kaldırma, fiziksel egzersiz sonucu oluşan travmalar ve benzeri aktiviteler gibi bazı travmalardan kaynaklanmaktadır (Bolm-Audroff, 1992). Bu bilgiler ışığında, henüz 18-19 yaşlarında olan bireyin ağır iş yükü altında çalıştığı öngörülebilmektedir.

Harris çizgileri genel manasıyla sebebinin fizyolojik stresten kaynaklandığı düşünülen büyüme esnasında yaşanan duraklama izleridir. Literatürde çeşitli adlarının

bulduğu bu çizgiler yalnızca büyüme döneminde meydana geldikleri için çocukluk dönemine ilişkin fizyolojik stresleri yansıtmaktadır. Harris çizgileri uzun kemikler üzerinde herhangi birinde veya birden fazla kemik üzerinde görülmekte ve yalnızca kemiklerin metafiz kısımlarını etkilemektedirler. Harris çizgileri toplumların büyüme döneminde karşılaştıkları fizyolojik streslerin dönemlerinin belirlenmesi ve genel sağlık statüsünün ortaya konulması ile ilgili birtakım bilgiler verebilmektedir (Uysal, 2000). İncelenen bireyler arasında biri bebek diğeri çocuk olmak üzere, toplam iki bireyde Harris çizgilerinin varlığı tespit edilmiştir. Bu bireylerin büyüme ve gelişme esnasında yeterli besine erişim sağlayamadığı ve bazı fizyolojik streslere maruz kaldığı söylenebilir.

Kemik tümörü terimi, iyi huylu ve kötü huylu neoplazmaları, reaktif fokal anormallikleri, metabolik anormallikleri ve çeşitli “tümör benzeri” durumları kapsayan geniş bir kategoriye sahiptir (Miller, 2008). Patologlar, tümörleri morfoloji ve davranış biçimleri doğrultusunda kolay bir biçimde ayırmaya çalışsalar da birçok tümör, sınıflandırmaya tam manasıyla uymamaktadır. Kemik tümörlerini kesin bir sınıflandırmada ayırabilmek için, tümör kategorilerinde yer alan özelliklerin neredeyse hepsinin aynı anda sağlanması gerekmektedir (Johnson vd., 2000). Kemik tümörleri ile alakalı çeşitli sınıflandırmalar söz konusudur. İyi ve kötü huylu kemik tümörleri kırkırdak, osteojenik, fibrojenik, fibrohistiyositik, hematopoietik, dev hücreli, notokordal, düz kaslı, vasküler, lipojenik, nöral, Ewing sarkom (veya birincil nöroektodermal tümör), çeşitli tümörler ve lezyonlar ile eklem lezyonları olmak üzere 15 farklı gruba ayrılmışlardır (Franchi, 2012). Kemik dokuda görülen *chondrosarcoma*, *chondroblastoma*, *osteosarcoma*, *osteoblastoma*, dev hücreli tümör, osteolitik *sarcoma*, *fibrosarcoma*, *reticulum* hücre *sarcoma*, Erwing tümörü, *multiple myomela* gibi tümör tipleri görülebilmektedir. Bu çalışmada, radyolojik görüntülerde saptanan ve tümör olduğundan şüphelenilen olgu ile karşılaşmıştır. Bu yapı, uzun kemiklerden biri olan *femurun proximal* ucunda yer almaktadır. Radyolojik yöntemler aracılığıyla görülebilen bu yapı, daire biçimli olmakla birlikte, bu yapının neden olduğu etmen tanımlanamamıştır.

Diş aşınması, dişler arasındaki sürtünme ve ağza alınan besinlerin veya yabancı cisimlerin dişlere olan teması nedeniyle diş minesinde meydana gelen erozyonun ilerlemesi sonucu oluşur. Diş aşınması karmaşık bir süreçtir ve kayıp oranını tahmin etmek oldukça zordur; dişler erken yaşlarda çeşitli etmenler sonucunda veya ilerleyen yaşlarda yaşlanmanın bir parçası olarak aşınabilir. Bir dişin aşınmasına sebep olan etmenler, diş yüzeyinde doku kaybına neden olur ve bu da zamanla belirgin bir mine kaybıyla sonuçlanır. Aşınmanın belirleyicileri arasında gıda parçacıklarının sertliği, boyutu ve şekli, gıdanın pH'ı, sıkıştırma

kuvvetinin sürtünmesi ve yoğunluğu, kuvvetin yönü ve tükürüğün miktarı ve yapısı gibi etmenler yer almaktadır. Ayrıca dişlerde görülen yoğun aşınmaların sebepleri arasında, bireyin beslenme alışkanlıkları ve diyetle tüketilen besinlerin kalitesi de yer alır (Schuurs ve Matos, 2012). Bireylerin beslenme biçimleri hakkında yorumda bulunabilmesi için kimyasal analizlere bağlı sabit izotop çalışmaları gerekmektedir.

Hipoplazi, dişlerin gelişim sürecince ortaya çıkan bir anomali sebebiyle mine tabakada gözlemlenen yatay şerit biçimli deformasyonlardır (Brothwell, 1981). Bu anomaliye sebep olan etmenler sistemik metabolizma stresi, kalıtsal anomali veya bölgesel travmadan kaynaklanan durumlar olarak sıralanır (Buikstra ve Ubelaker, 1994). Ayrıca hipoplazinin diğer sebepleri arasında beslenme bozuklukları, çevre şartlarındaki olumsuzluklar, mineral ve vitamin eksikliği, iç salgı bezlerinin yeterince çalışmaması yer almaktadır (Alt vd., 1998; Goodman vd., 1980). Dişlerde görülen çürükler, karbonhidratların ağız bakterileri tarafından parçalanması esnasında meydana gelen asit üretimine karşı diş minesinde meydana gelen yıkımlara bağlı bir hastalık biçimidir. Genellikle şeker ve nişasta bakımından zengin olan karbonhidratlı besinler sindirildikten sonra ağızda bulunan mikroorganizmalar tarafından salgılanan asit türleri, diş çürüklerine yol açmaktadır (Freeth, 2000; Larsen, 2002). İncelenen bireylerden birinin dişlerinde hipoplazi ile karşılaşmıştır. Bazı bireylere ait dişler üzerinde ayrıca diş çürüğü ve diş taşı da gözlemlenmiştir. Bireylerde görülen diş hastalıklarının sebepleri arasında yetersiz beslenme, düşük kaliteli besinlerin tüketilmesi, ağız hijyenine yeterince önem verilmemesi gibi etmenler sayılabilir. Ancak bu bilgilerin kesinliğinin anlaşılabilmesi için sabit izotop analizleri ile desteklenmesi gerekmektedir.

Kafatası modifikasyonu, yaş ve yaşlanmanın biyolojik ve kültürel yönlerini ele alan bir uygulamadır. Bu uygulama biyolojik bir şartlandırmadır. Bireyin bebeklik yaşlarında, kafatası henüz şekillendirilebilir durumdayken uygulama gerçekleştirilir. Doğumdan hemen sonraki aylarda kafatası yüksek oranda büyüme ve gelişme gösterir. Sonraki süreçte kafanın genişlemesi yavaşlar ve 2-3 yaşlarında durur. Kafatası sertleşmeye başladığı zaman ortaya çıkan şekil kalıcı hale gelir (Lewis, 2007). Bebekler üzerinde gerçekleştirilen kafatası modifikasyonunun yapıma sebepleri arasında kültürel olarak tanımlanan güzellik, ideolojik öykünmeler, sosyal ayırım veya basit bir biçimde kimlik entegrasyonu olarak adlandırılan gruplaşma gibi sembolik etmenler yatar (Tiesler, 2014). Mezar 8'den çıkarılan çocuk bireye ait kafatası üzerinde sargı izleri görülmektedir. Bu uygulamanın yapım amacı elit sınıfların seçkinlik göstergesi, güzellik aracı olarak kullanılması veya ritüel olarak sıralanabilir. Ancak Mezar 8'e ait kalıntılar arasında bireyin elit sınıfa mensup olduğuna dair herhangi bir

kanıtla karşılaşılmamıştır. Ayrıca Mezar 8'den çıkarılan çocuğa ait kafatası deformasyonu *Nysa ad Maeandrum* sakinleri arasında karşılaşılan ilk örnek değildir. Daha önce yapılan kazılarda kütüphanenin ön avlusunda açığa çıkarılan mezarlar arasında erişkin bir bireye ait kafatası üzerinde de kültürel deformasyonlar ile karşılaşılmıştır. (Strocka vd., 2012).

İskelet sistemi içerisinde önemli bir yeri olan dişler, aynı zamanda insanların kültürel boyutta davranışlarından da etkilenmektedir. Bu nedenle, biyoarkeolojik çalışmalarda geçmiş dönem insan popülasyonlarının davranışları hakkında çıkarımlarda bulunmak için dişlerden genellikle yararlanılmaktadır. Dişler, insan davranışlarında ve kültürel boyutta kasıtlı mutilasyon, ağza alınan nesnelere kaynaklanan kasıtlı olmayan modifikasyon, ağız hijyeni ve mesleki etmenler olmak üzere, dört farklı unsurdan etkilenmektedir. Kasıtlı olarak gerçekleştirilen mutilasyonlara ek olarak, diğer uygulamalarda dişin mine tabakasında çeşitli aşınmalar gerçekleşir. Kasıtlı olarak yapılmayan bu modifikasyonlar pipo, tel tokalar, çiviler ve benzeri birtakım yabancı maddeleri ağızda tutma alışkanlıklarından kaynaklanır (Scott ve Jolie, 2008). Bu bilgiler ışığında, Mezar 5'ten çıkarılan bireyin ön dişlerinin lateralinde saptanan aşınmalar, dişleri alet olarak kullanmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Eski Anadolu insan topluluklarına ait iskelet kalıntıları üzerinde, dişlerin beslenme haricinde alet olarak kullanıldığına dair bazı kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin Sinop Kovuklukaya Bizans Dönemi bazı kadın bireylerinin ön dişlerinde aşınmalar gözlemlenmiştir. Bu aşınmalar yazarlar tarafından "ip veya tekstil işleme" sonucu oluşabilecek oluk benzeri izlerin varlığı olarak tanımlanmıştır (Erdal, 2004). M.S. 1020-1077 +/- 20 yılları arasında tarihlendirilen Amasya Oluz Höyük insanları arasında, ikisi kadın biri çocuk olmak üzere üç bireyin dişlerinin *lingual-labial* hattında aşınmalar saptanmıştır. Saptanan bu aşınmaların lifli bitki ve hayvan tüylerinden elde edilen materyallerin işlenmesiyle birlikte meydana getirilen iplik ve türevlerinin sonucunda oluştuğu belirtilmiştir (Erdal, 2010). Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen Muğla/Iasos erişkin bireylerinin ön dişlerinde ip benzeri nesnenin sebep olduğu aşınmalar tespit edilmiştir. Bu aşınmaların ağ ya da halat benzeri nesnelere yapımlaşım aşamasında oluştuğu tahmin edilmektedir (Yılmaz Usta, 2013). Tokat Komana Bizans Dönemi insanları arasında yer alan bireylerden üçünün dişlerinde küçük çentik izleri saptanmıştır. Yine bu izlerin oluşumunun sebebinin iplik yapımından kaynaklanabileceği düşünülmektedir (Erdal vd., 2015). Sivas Kayalıpınar toplumunda yer alan biri erkek diğeri kadın olmak üzere iki bireyde kullanım izi olarak değerlendirilen diş aşınmaları tespit edilmiştir. Bu bireylere ait çeneler üzerinde görülen diş kayıpları, mine kırıkları, ikincil dentin gelişimi ve aşınmalar ağız

içerisine alınan bazı unsurlar sonucunda meydana gelmiş olabileceği düşünülmektedir (Sarı, 2020).

Sonuç

Nysa 2022 yılı, Cadde 8B kazı çalışmalarında ele geçen toplam 11 bireye ait iskelet kalıntılarının biyoarkeolojik incelemeleri yapılmıştır. İncelenen mezarların kentten önemli ulaşım arterlerinden biri olan kuzey-güney yönünde uzanan Cadde 8B'nin hattı üzerinde aleni bir şekilde gömülmeleri, mezarların sığ ve düzensiz oluşu dikkat çekicidir. Nysa'nın Orta Bizans Dönemi yaşantısına ait olabilecek söz konusu mezarların bulunduğu alanda önümüzdeki yıllarda gerçekleştirilecek kazı çalışmalarıyla ele geçecek yeni mezarlar ve bulguların daha net fikirler vereceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acsádi, G., ve Nemeskéri, J. (1970). *History of human life span and mortality*. Akadémiai Kiadó.
- Akdoğan-Arca, N., ve Gökalp-Özdil, N. (2022). Hellenistik Dönem'de Nysa. S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 50-59). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akdoğan-Arca, N., ve Gökalp-Özdil, N. (2022). Roma İmparatorluk Dönemi'nde Nysa. S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 62-75). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Alt, K. W., Rösing, F. W., ve Teschler-Nicola, M. (1998). Dental anthropology - An introduction. K. W. Alt, F. W. Rösing, ve M. Teschler-Nicola (Ed.) içinde, *Dental anthropology* (s. 1-3). Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-7091-7496-8>
- Aufderheide, A. C., ve Rodriguez-Martin, C. (1998). *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge University Press.
- Baker, B., Dupras, T. J., ve Tocheri, M. T. (2005). *The Osteology of infants and children*. Texas A&M University Press.
- Bass, W. M. (1987). *Human osteology: A laboratory and field manual of the human skeleton*. University of Missouri.
- Berry, A. C., ve Berry, J. R. (1967). Epigenetic variation in the human cranium. *Journal of Anatomy*, 101(2), 361-379.
- Blümel, W. (2019). *Die Inschriften von Tralleis und Nysa Teil: II*. Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Bolm-Audorff, U. (1993). Berufskrankheiten der Wirbelsäule durch Heben oder Tragen schwerer Lasten. J. Konietzko, ve H. Dupuis (Ed.) içinde, *Handbuch der Arbeitsmedizin*, (p. p. IV-7.8.3). Ecomed-Verlag.
- Brooks, S. T. (1955). Skeletal age at death: The reliability of cranial and pubic age indicators. *American Journal of Physical Anthropology*, 13(4), 567-597. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330130403>
- Brooks, S., ve Suchey, J. (1990). Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution*, (5), 227-238. <https://doi.org/10.1007/BF02437238>

- Brothwell, D. R. (1981). *Digging up bones*. Cornell University Press.
- Buckberry J. L., ve Chamberlain, A. T. (2002). Age estimation from the auricular surface of the ilium: A revised method. *American Journal of Physical Anthropology*, 119(3), 231-239. <https://doi.org/10.1002/ajpa.10130>
- Buikstra, J. E., ve Ubelaker, D. (1994). *Standards for data collection from human skeletal remains*. Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44.
- Bunnell, W. P. (1982). Back pain in children. *Orthopedic Clinics of North America*, 13(3), 587-604. [https://doi.org/10.1016/S0030-5898\(20\)30256-X](https://doi.org/10.1016/S0030-5898(20)30256-X)
- Camaschella, C. (2015). Iron-deficiency anemia. *The New England Journal of Medicine*, 372(19), 1832–1843. <https://doi.org/10.1056/NEJMr1401038>
- DeLoughery, T. G. (2017). Iron deficiency anemia. *Medical Clinics of North America*, 101(2), 319-332. <https://doi.org/10.1016/j.mcna.2016.09.004>
- Franchi A. (2012). Epidemiology and classification of bone tumors. *Clinical Cases in Mineral and Bone Metabolism*, 9(2), 92–95.
- Freeth, C. (2000). Dental Health in British Antiquity. M. Cox, ve S. Mays içinde, *Human Osteology: Archaeology and Forensic Science* (s. 227-237).
- Erdal, Y. S. (2004). Kovuklukaya (Boyabat, Sinop) insanların sağlık yapısı ve yaşam biçimleriyle ilişkisi. *Anadolu Araştırmaları*, 17(2), 169-196. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uanadolu/issue/1153/13487>
- Erdal, Y. S. (2010). Oluz Höyük kazılarında ele geçen insan iskeletlerine ait antropolojik araştırmanın ilk sonuçları. Ş. Dönmez (Ed.) içinde, *Kâsku Ülkesi'nin önemli kenti Amasya-Oluz Höyük: 2007 ve 2008 dönemi çalışmaları genel değerlendirmeler ve ön sonuçlar* (s. 111-120). T.C. Amasya Valiliği.
- Erdal, Y. S., Erdal, Ö. D., ve Koruyucu, M. M. (2015). Ortaçağ'da nüfus değişimi öncesine ait bir Bizans topluluğu: Komana insan kalıntılarının antropolojik analizi. D. B. Erciyas, ve M. N. Tatbul (Ed.) içinde, *Komana Ortaçağ Yerleşimi. Yerleşim Arkeolojisi Serisi 5, Monografi 1* (s. 83-114). Ege Yayınları.
- Goodman, A. H., Armalegos, G. J., ve Rose, J. C. (1980). Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois. *Human Biology*, 52(3), 515-528.
- Gustafson G., (1950). Age determination on teeth. *The Journal of the American Dental Association*, 41(1), 45-54. <https://doi.org/10.14219/jada.archive.1950.0132>
- Gökalp-Özdil, N., ve Akdoğan-Arca, N. (2022). Antik kaynaklar ışığında Nysa'ya genel bakış. S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 40-49). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hrdlička, A. (1914). Anthropological work in Peru in 1913: With Notes on the pathology of the ancient Peruvians, with twenty-six plates. *Smithsonian Miscellaneous Collections*, 61(18), 1-69. <https://repository.si.edu/handle/10088/23500>
- İdil, V. (1999). *Nysa ve Akbaraka*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- İşcan, M. Y., Loth, S. R., ve Wright, R. K. (1984). Metamorphosis at the sternal rib end: A new method to estimate age at death in white males. *American Journal of Physical Anthropology*, 65(2), 147-156. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330650206>
- Johnson, L. C., Vinh, T. N., ve Sweet, D. N. (2000). Bone tumor dynamics: An orthopedic pathology perspective. *Seminars in Musculoskeletal Radiology*, 4(1), 1-15. <https://doi.org/10.1055/s-2000-6851>
- Kadioğlu, M. (2006). *Die Scaenae frons des Theaters von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander 1*. Philipp von Zabern Verlag GmbH.
- Kadioğlu, M. (2014). *Das Gerontikon von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander 3*. Philipp von Zabern Verlag GmbH.
- Kadioğlu, M., ve Öztaner, S. H. (2022). Nysa kent planlaması – Cadde-sokak sistemi. S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 86-107). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Katz, D., ve Suchey, J. M. (1986). Age determination of the male os pubis. *American Journal of Physical Anthropology*, 69(4), 427-435. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330690402>
- Krogman, W. M., ve İşcan, M. Y. (1986). *The Human Skeleton in Forensic Medicine* (2nd Edition), Charles C. Thomas.
- Lamendin H., Baccino E., Humbert J. F., Tavernier J. C., Nossintchouk R. M., ve Zerilli A. (1992). A simple technique for age estimation in adult corpses: The two criteria dental method. *Journal of Forensic Sciences*, 37(5), 1373-1379. <https://doi.org/10.1520/JFS13327J>
- Larsen, C. S. (2002). Bioarchaeology: The lives and lifestyles of past people. *Journal of Archaeological Research*, (2), 119-166. <https://doi.org/10.1023/A:1015267705803>
- Lewis, M. E. (2007). *The bioarchaeology of children. Perspectives from biological and forensic anthropology*. Cambridge University. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511542473>
- Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., ve Mensforth, R. P. (1985). Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68(1), 15-28. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680103>
- Mann, R. W., ve Hunt, D. R. (2005). *Photographic regional atlas of bone disease : a guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*. Charles C Thomas Publisher LTD.
- McKern, T. W., ve Stewart, T. D. (1957). *Skeletal age changes in young American males analysed from the standpoint of age identification*. Quartermaster Research & Development Command Technical Report EP-45. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0147240.pdf>
- Meindl, R. S., ve Lovejoy, C. O. (1985). Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology*, 68(1), 57-66. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680106>
- Miller, T. T. (2008). Radiography of bone tumors and tumorlike conditions. *Radiology*, 246(3), 662-674. <https://doi.org/10.1148/radiol.2463061038>

- Moseley, J. E. (1965). The paleopathologic riddle of “symmetrical osteoporosis”. *American Journal of Roentgenology*, 95(1), 135-142. <https://doi.org/10.2214/ajr.95.1.135>
- Moseley, J. E. (1974). Skeletal changes in the anemias. *Seminar Roentgenology*, 9(3), 169-184. [https://doi.org/10.1016/0037-198X\(74\)90015-7](https://doi.org/10.1016/0037-198X(74)90015-7)
- Özbil, C. (2022). Nysa’da sikke üretimi ve kullanımı. S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 356-397). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztaner, S. H. (2022a). Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia (Doğu Yaka). S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 110-129). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztaner, S. H. (2022b). Roma Villası (DSY-MY). S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 328-335). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztaner, S. H. (2022c). Nysa su yapıları. S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 280-297). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Peker, N. (2022). Bir kentin dönüşümü: Geç Antikçağ ve Bizans Dönemi Nysası. S. H. Öztaner (Ed.) içinde, *Nysa: Çift yakalı kent* (s. 76-83). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Phenice, T. W. (1969). A newly developed visual method of sexing the os pubis. *American Journal of Physical Anthropology*, 30(2), 297-302. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330300214>
- Prince, D. A, ve Konigsberg, L. W. (2008). New formulae for estimating age-at-death in the Balkans utilizing Lamendin’s dental technique and Bayesian analysis. *Journal of Forensic Sciences*, 53(3), 578-587. <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2008.00713.x>
- Salvadei, L., Ricci, F., ve Manzi, G. (2001). Porotic hyperostosis as a marker of health and nutritional conditions during childhood: Studies at the transition between imperial rome and the early middle ages. *American Journal of Human Biology*, 13(6), 709-717. <https://doi.org/10.1002/ajhb.1115>
- Sarı, İ. (2020). *Kayıpınar iskelet popülasyonunun çene ve diş patolojileri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/71284>
- Scheuer, J. L., Musgrave, J. H., ve Evans, S. P. (1980). The estimation of late fetal and perinatal age from limb bone length by linear and logarithmic regression. *Annals of Human Biology*, 7(3), 257-265. <https://doi.org/10.1080/03014468000004301>
- Scheuer, L., ve Black, S. (2000). *Developmental juvenile osteology*. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-624000-9.X5000-X>
- Schuurs, A., ve Matos, T. (2012). *Pathology of the hard dental tissues*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118702659>
- Scott, G. R., ve Jolie, R. B. (2008). Tooth-tool use and yarn production in Norse Greenland. *Alaska Journal of Anthropology*, 6(1-2), 253-264.
- Scott, G. R., ve Turner II, C. G. (1988). Dental anthropology. *Annual Review of Anthropology* 17, 99-126. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.17.100188.000531>
- Sjovold, T. (1990). Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Journal of Human Evolution* 5(5), 431-447. <https://doi.org/10.1007/BF02435593>
- Strocka, V. M., Hoffmann, S., ve Hiesel, G. (2012). *Die Bibliothek von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander* 2. Philipp von Zabern Verlag GmbH.
- Tekeli, E., Gültekin, T., Öztaner, S. H., ve Çeker, D. (2017). Paleoantropoloji çalışmalarında antik DNA’nın önemi: Nysa antik kenti iskeletleri üzerine bir çalışma. *ASOS Journal*, 5(48), 500-517. <https://doi.org/10.16992/ASOS.12338>
- Tiesler, V. (2014). *The Bioarchaeology of artificial cranial modifications*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-8760-9>
- Todd, T. W. (1920). Age changes in the pubic bone. I. The male white pubis. *American Journal of Physical Anthropology*, 3(3), 285-334. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330030301>
- Trotter, M., ve Gleser, G. C. (1958). A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16(1), 79-123. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330160106>
- Ubelaker, D. H. (1981). *Ayalán cemetery: A late integration period burial site on the south coast of Ecuador*. Smithsonian Institution Press. <https://doi.org/10.5479/si.00810223.29.1>
- Ubelaker, D. H. (1989). *Human skeletal remains*. Taraxacum.
- Uysal, G. (2000). Harris çizgilerinin ortaya çıkışında kardeş sayısının etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 91-103. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huefd/issue/41188/508396>
- von Diest, W. (2012). *Nysa ad Maeandrum. Nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909*. Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts.
- Walker P. L. (1986). Porotic hyperostosis in a marine-dependent California Indian population. *American Journal of Physical Anthropology*, 69(3), 345-354. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330690307>
- Walker, R. A., ve Lovejoy, C. O. (1985). Radiographic changes in the clavicle and proximal femur and their use in the determination of skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68(1), 67-78. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680107>
- Workshop of European Anthropologists (WEA) (1980). Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9(7), 517-549. [https://doi.org/10.1016/0047-2484\(80\)90061-5](https://doi.org/10.1016/0047-2484(80)90061-5)
- Yılmaz Usta, N. D. (2013). Iasos (Bizans Dönemi) toplumunda ağız ve diş sağlığı. *Antropoloji*, (25), 117-154. https://doi.org/10.1501/antro_0000000032

Bir kültürel anlatı olarak otlu peynir

Mehmet Fuat Levendoğlu^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi | Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Van - Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Mehmet Fuat Levendoğlu

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü

Sosyal Kültürel Antropoloji Anabilim Dalı

65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van, Türkiye

E-posta/E-mail: fuadlevendoğlu@yyu.edu.tr

Alındı/Received: 14 Nisan / April 2023 | Düzeltildi/Revised: 18 Mayıs / May 2023 | Kabul/Accepted: 26 Mayıs / May 2023 | Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

Öz

Van ilinin marka değerlerinden biri olan otlu peynir, tescillenmiş yöresel bir besindir. Otlu peyniri özel kılan niteliklerin ve kültürel değerlerin anlatılardan yola çıkarak nasıl inşa edildiğini ele alan bu makalede, otlu peynir etrafında şekillenen yaşam tarzlarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada, katılımcıların anlatılarından yola çıkarak Van'da bu peynire atfedilen anlamlar, ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca konu hakkında yapılmış bilimsel çalışmalar gözden geçirilerek otlu peynir tarihsel bir bağlam içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede; geleneksel beslenme uygulamaları ve günümüzde yaşanan kültürel değişim ve dönüşümlerin yarattığı durumların tespit edilmeye ve otlu peynir etrafında şekillenen pratiklerin bir gelenek olarak günümüzde nasıl inşa edildiği, yerellik inşası ve aidiyet kavramları çerçevesinde otlu peynirin bir maddi kültür ögesi olarak anlamlandırılışı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Van'da üretilen otlu peynire katılan ve bazıları endemik türde olan otlar, peynire kattığı koku, tat ve besin değeri açısından otlu peyniri diğer peynirlerden ayırır. Dünyadaki bazı peynirlerin üretiminde olduğu gibi, otlu peynirin de çiğ süt ile yapılması muhafaza aşamasında birtakım riskler ortaya çıkarmakta ve bu riskleri önlemek adına süregelen muhafaza pratikleri de kendi içerisinde önemli hale gelmektedir. Çalışmada, bir yandan otlu peynirin üretimi, olgunlaştırılması ve muhafaza yöntemi göz önünde bulundurularak, yöre insanının anlatıları ışığında otlu peynirin tüketimi ve ekonomik değeri üzerinden şekillenen bir kültürel hikâye oluşturulurken, bir yandan da yöredeki beslenme alışkanlıkları ve pratikleri içindeki ayrıcalıklı değeri ele alınmıştır. Farklı coğrafyalarda üretilen otlu peynir benzeri peynirler ile olan benzerlik ve farklılıklarının, katılımcılar tarafından ifade edilmiş tarzları üzerinde ayrıca durulmuş ve tüm bu özgüllükleri içerisinde yöredeki insanların yaşantıları açısından otlu peynir etrafında gelişen pratiklerin sürekliliği ve değişimi tartışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Otlu peynir, Van, sosyal antropoloji, kültür, beslenme

Giriş

Yapılan bilimsel araştırmalara göre, tarım ve hayvancılığın ve dolayısıyla yerleşik hayatın daha çok Orta Doğu Bölgesi'ni kapsayan Bereketli Hilal topraklarında başlayarak dünyanın çeşitli coğrafyalarına yayılması sonucu, hayvanlardan elde edilen süt ve süt ürünleri, insanların beslenme alışkanlıklarına çeşitlilik

Herby cheese as a cultural narration

Abstract

Herby cheese, one of the brand values of Van province, is a registered local food. There are many academic studies and publications on herby cheese. In this study, the historical and cultural story of herby cheese is evaluated. In this article based on the narratives of the participants, not only the qualities and cultural values that make herby cheese significant are highlighted but also the lifestyles shaped around herby cheese are revealed. It is the aim of this study to reveal the meanings attributed to herby cheese in Van. In addition to that, the scientific studies on the subject were reviewed and herby cheese was also tried to be evaluated in a historical context. In this context; Discussions on how traditional nutrition practices are recreated by the cultural changes and how the practices shaped around herby cheese are constructed as a tradition have also been analyzed. The herbs that are added to the herby cheese produced in Van, some of which are endemic, distinguish the herby cheese from other cheeses in terms of the smell, taste and nutritional value they add to the cheese. As in the production of some cheeses in the world, making herby cheese with raw milk poses some risks during the preservation phase, and the ongoing preservation practices to prevent these risks become important in themselves. In the study considering the production, maturation and preservation method of herby cheese, a cultural story shaped by the consumption and economic value will be tried to put forward. Besides, its privileged position in the eating habits and practices in the region will also be discussed. Not only the expressions of the similarities and differences with other cheeses produced in different geographies are emphasized, but also the continuity and change of the practices developed around herby cheese in terms of the lives of the people in the region, will also be taken into consideration.

Key words: Herby cheese, Van, social anthropology, culture, nutrition

getirdi. Sonrasında ise bölgedeki insanlar yoğun yiyecek üretimini başlatacak güçlü ve dengeli bir biyolojik paketi kısa zamanda oluşturmayı başardılar (Diamond, 2006, s. 184). Bugün antropologların da içinde yer aldığı birçok bilim insanı, yiyecek üretimi ve beslenme konusundaki bu tarihsel süreci, günümüz toplumlarının yaşamsal deneyimleri olarak değerlendirip, beslenme kültürlerinin

Atf için / Cite as:

Levendoğlu, M. F. (2023). Bir kültürel anlatı olarak otlu peynir. *Antropoloji*, (45), 109–118.

<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1283533>

oluşumu ve çeşitliliği açısından yorumlamaktadır.

Antropoloji 19. yüzyılda yemek ve beslenmeyi büyük ölçüde tabu, totem, kurban ve komünyon soruları çerçevesinde ele almıştı. Kısacası beslenmeye dinsel bir bağlamda yaklaşıyordu (Goody, 2013, s. 21). Ancak antropolog Goody, zamanla yemek, mutfak ve beslenme kültürünün değiştiğini/çeşitlendiğini ifade ederken, Batı’da sınıai mutfakın yükselmeye başladığı dönemde bu değişimlerin meydana geldiği dünyanın şartlarını ele almamız gerekmektedir (2013, s. 201) şeklinde belirtir.

Bugün insanın yaşadığı coğrafyalarda üretilen ve tüketilen her bir yemeğin muhakkak ki kültürel bir tarihçesi vardır. Yemeklerin terkininde bulunan besinlerin ve miktarlarının kanuni bir dayanağı yoktur elbette, aynı zamanda ilahi bir emir de değildir. Zaman içinde insanların ve toplumların, beslenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere, doğadan ve hayvanlardan elde ettikleri yenilebilir maddelerden faydalanarak, bazen bilinçli bazen de tesadüfen ürettikleri yemekler, kuşaktan kuşağa ve kültürden kültüre aktarılmıştır. Farklı coğrafyalarda ve kültürlerde, benzeşmeyen yemeklerin varlığıyla birlikte benzeşen yemeklere de rastlanılmaktadır. Doğanın imkânları ölçüsünde üretilen besinler veya yemeklerin toplumlara göre farklılaşması, olağan ve kültürel bir durumdur. Ortak ihtiyaçlar ve ortak imkânlar neticesinde de farklı toplumların benzer yemekleri üretmeleri de bir o kadar olağandır. Ayrıca göç, savaş, ticaret, keşif, asimilasyon uygulamaları gibi kültürel temaslar aracılığıyla; yemek kültürünün bir yerden başka bir yere taşınması, farklı toplumlarda benzer yemeklerin üretimi ve tüketimini ortaya çıkarmıştır.

Hızla değişen dünyada insan hareketliliği farklı nedenlerle artarak devam etmektedir. Toplumlar küreselleşme, teknolojik gelişmeler, medya, göçler, turizm gibi birçok nedenle değişmektedir. Toplumlarda yaşanan bu değişim bireylerin farklı kültürlerle temasına olanak sağlamakta ve kolaylaştırmaktadır (Şeker, 2022, s. 39). Bu faktörler nedeniyle de toplumlar arası kültürel alış-verişler yoluyla, beslenme alışkanlıkları da dâhil olmak üzere birçok kültürel öğenin ortaklaşa kullanımı açığa çıkmaktadır.

Ancak, “yemeğin insanı doğal çevresine bağlama yeteneği” (Ichijo ve Ranta, 2018, s. 130) nedeniyle, toplumsal gruplar yemek de dâhil ürettikleri ürünleri sahiplenip savunurlar. Yemek özelinde tarihsel geçmiş ve yöresel ilişki bakımından oluşturdukları beslenme kültürlerinin, sadece kendilerine özgü ve biricik olduğunu ifade ederler. Bu durumlar tüm toplumlarda görülebilir etnosantrik ifade şekilleridir. Daha doğrusu insanî fitrat doğrultusunda, toplumsal gruplar kendilerini tarif ederken, aidiyetlerinin yanında yalnızca kendilerinin sahibi olduğunu iddia ettikleri yemekleri de dile getirirler.

Gereç ve Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kapsamında *derinlemesine görüşme* ve *enformel sohbet tarzı görüşme* teknikleri uygulanmıştır. Araştırmanın örneklem grubuna, “*yargısal örnekleme*” ve “*kartopu örnekleme*” teknikleri yoluyla katılımcılar dâhil edilmiştir. Yargısal örnekleme ile belirlenen katılımcılardan, görüşme (mülakat) yöntemi ile elde edilen bilgilere ilaveten; planlamanın dışında ortaya çıkan katılımcı beyanlarından önemli değerlendirmeler de alan notu tekniği ile kaydedilmiştir. Nitel çalışma olarak planlanan bu çalışmada, nitel veri analizinde kullanılan yaklaşımlardan *betimsel analiz* ve *yorumsamacı yöntem* ön plana çıkmaktadır. Benzer şekilde; antropoloji alanında “Clifford Geertz’in yorumsamacı antropoloji bakış açısı ile ilgili yaklaşımının ipuçlarını, kültürü kavrayışında görebiliriz. Geertz, kültürü tanımlarken kültürü oluşturan unsurların ne olduğundan çok, bu unsurların sembolik bağlamıyla ilgilenir ve kültürü bir semboller, dolayısıyla anlamlar ağı olarak görür” (Mirza, 2016; Vendra, 2020). Ayrıca; Dilthey başlangıçta yorumsamacılığı, bir metin yorumcusunun veya insan eylemlerinin aktörlerin veya yazarların öznel niyetlerini yeniden oluşturmaya çalıştığı bir süreç olarak kavramsallaştırmıştır (Ulin, 1992).

Peynir, birçok coğrafyada üretilen, pazarlanan ve tüketilen hayvansal bir besindir. Coğrafya, toplum ve kültürel farklılıklar nedeniyle, peynir de bu etkenlerden dolayı çeşitlilik gösterir. Yapılışı, katkıları, muhafazası, pazarlanma şekli, tüketiliş şekli gibi süreçlerde de yine farklılıklar mevcuttur. Van ili genelinde üretilen “otlu peynir”, yöresel adından da anlaşılacağı üzere; yapılışında kullanılan özellikle endemik türdeki otlardan/bitkilerden mütevellit bir peynir çeşididir. Otlu peynir hakkında bilimsel anlamda birçok çalışma yapılmış olup; bu çalışmaların tamamına yakını, bu peynir türünün içeriğinde bulunan bitki ve mineraller; botanik, gıda ve gastronomi alanlarında incelenmeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmada ise Van ili genelinde otlu peynire, üretici ve tüketicilerin ne tür anlamlar yükledikleri, hangi pratikler çerçevesinde otlu peynirin üretilip tüketildiği ve bir kültürel değer olarak sahiplenilip sürdürülmeye çalışıldığını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu tarz bir çalışma, yöresel beslenme pratiklerinden yola çıkarak “aidiyet” (Brković, 2008), hemşehrilik ve yerelliğin nasıl ortaya konulduğunu anlamaya da olanak sağlayacaktır. Farklı çalışmalarda da beslenme kültürü (Cuj, 2021; Goody, 2013) aidiyet, kimlik (Llobera, 2007), yerellik inşası (Erol, 2016) konuları benzer şekilde ele alınmaktadır. Otlu peynirin bilimsel anlamda çeşitli disiplinler tarafından ele alınmasının yanında, bu peynirin yöredeki kültürel değeri ve yörede yaşayanlarca değerlendirilişi, yazılı literatürde pek yer almamıştır. Bundan dolayı, çalışmamız kapsamında, otlu peynirin tarihçesi, kültürel miras değeri, marka değeri ve

dünü-bugünü karşılaştırmalarını da içeren bir kültürel hikâyesinin oluşturulması amaçlandı.

Otlu peynirin yapılışı, mikrobiyolojik ve kimyasal nitelikleri gibi peynirin özünü ilgili detaylı teknik bilgiler bu makalenin konusu değildir. Bu yüzden bahsedilen konular açısından otlu peynir, bu çalışma kapsamında değerlendirilmeye tabi tutulmamıştır. Ana tema olarak Van'da üretilen otlu peynirin dünü ve bugünü olarak, sosyal antropolojik yönden bu yöresel lezzetin kültürel hikâyesinin yazılması amaçlanmıştır. Yine bu kapsamda, otlu peynirin yöredeki yeriyle birlikte ekonomik değerine vurgu yapılmıştır. Başlangıçta araştırma planına göre evrenimizi Van ili Tuşba ve İpekyolu ilçeleri olarak belirlemiştik. Ancak otlu peynirin yoğunluklu üretiminin yapıldığı Özalp ve Gürpınar ilçeleri de sonradan araştırma evrenine eklenmiştir. Araştırma bölgesinde; Tuşba ilçesinden 5, İpekyolu ilçesinden 20, Özalp ilçesinden 10 ve Gürpınar ilçesinde 10 kişi olmak üzere, toplam 45 (10 kadın, 35 erkek) katılımcı ile mülakat yapılmıştır. Çalışmada; mülakata dâhil olan katılımcılar "K-1, K-2, K-3" gibi harf ve rakamlar ile kodlanarak/belirtilerek ifadelerine de yer verilmiştir.

Van otlu peynirinin tarihsel ve kültürel hikâyesi

Van ve yöresinde, beslenme kültürünün önemli bir ögesini oluşturan otlu peynirin tarihsel kökeni hakkında literatürde yeterli bilgiye rastlanılmamasına rağmen, bu ürünün yüzyıllar boyunca bu coğrafyada üretilmesi ve tüketilmesine ilişkin çeşitli emareler mevcuttur. Hem halk kültüründeki uygulama ve anlatımlardan hem de bölgede yapılan arkeolojik nitelikteki kazılardan kaynaklı, yöredeki beslenme alışkanlıklarına baktığımızda, yöntem ve uygulama farklılıklarına rağmen, otlu peynirin bölgede yaşayanlarca uzun yıllardan beri bilindiği, üretildiği ve tüketildiği söylenebilir.

Yemek yaşam için vazgeçilmezdir ve bu yüzden pek çok açıdan özünde siyasi bir şeydir... Yemeğin etnik, bölgesel, yerel, cinsiyet veya nesle özgü karakteristikleri olabilir (Ichijo ve Ranta, 2018, s. 9). Ulusal ve uluslararası platformlardaki adıyla "Van otlu peyniri", bazı yazılı kaynaklarda ve çeşitli internet sayfalarında, yörede yaşamış veya yaşayan belirli etnik gruplara özgü bir ürün olarak tanıtılmaya ve adlandırılmaya çalışılmaktadır. Oysaki bir coğrafi bölgede varlığı bilinen kültürel ürünlerin/öğelerin çoğu, o bölgede yaşayan halkın veya halkların ortak ürünüdür. Hatta bazı kültürel ürünler, ülke sınırlarını da aşarak farklı milliyetteki insanların ortak paydası olur (halk oyunları vs.). Dolayısıyla; bu kültürel benzerlikler ve yayılımlar nedeniyle, otlu peyniri yörede yaşayan Türkmen, Kürt, Azeri ve Arap halklarının ortak değeri ve ürünü olarak tanımlamak doğru olur. Hatta "geçmişte bölgede yaşamış olan Ermeni, Yahudi ve Yezidi halklarının" (Levendoglu, 2019) da otlu peynir de dâhil yörenin beslenme kültürüne katkıları yadsınmaz.

Van yöresini Anadolu coğrafyasının bir parçası olarak ele aldığımızda, Aksoy Sugiyama'nın da belirttiği üzere, "Türkiye uzamsal olarak Orta Doğu olarak tarif edilen coğrafyanın bir parçası olarak düşünülebilir. Bunun yanında, diğer Orta Doğu ülkelerinden farklı olarak, kendi tikel tarihsel özellikleri içerisinde farklı İslamiyetlerin hatta farklı dinlerin yaşandığı bir coğrafyadır da aynı zamanda. Anadolu'nun tarihsel olarak da farklı kültürlerin kalıcı etkilerine açık bir konumu vardır" (2014, s. 14). Bundan ötürü; Van yöresinde varlığı bilinen birçok üretimin kaynağını, geçmiş kültürel ve toplumsal yaşanmışlıklarda aramak gerekir.

Türk Patent ve Marka Kurumu'nun coğrafi işaret tescil belgesi verdiği ve Van ilinin marka değerlerinden biri olan otlu peynir üzerine akademik anlamda birçok çalışma ve yayın bulunmaktadır. Bu çalışmaların çoğu sosyal bilimlere dışındaki disiplinler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden otlu peynirin tarihsel ve kültürel hikâyesini de değerlendirmek gerekir. Yakın geçmişte bölgede yaşamış halkların beslenme kültürüne baktığımızda, otlu peynirin varlığına yönelik izler bulmak mümkündür. Nitekim Van ili Gürpınar ilçesine bağlı Hoşap Kalesi'nde yapılan arkeolojik kazılarda 19.yüzyıla ait bulunan seramik küplerde otlu peynir kalıntılarının rastlanılmıştır.

Van'ın Gürpınar İlçesi'ne 40 kilometre uzaklıkta Güzelsu Mahallesi'nde 1643 yılında Mahmudi Süleyman tarafından yaptırılan Hoşap Kalesi'nde dokuz yıldır sürdürülen kazılarda birçok mimari buluntunun yanı sıra, mutfak olarak kullanılan kısımda 250 yıllık olduğu belirlenen küpler ve otlu peynir bulundu. Kireçleşmiş ve tortulaşmış halde bulunan peynirler, Van'da geleneksel olarak kullanılan otlu peynirin tarihi hakkında da önemli ipuçları veriyor (Ertuğrul, 2015).

Kültürün ve kültür öğelerinin tarihsel oluşumu sürecini değerlendirdiğimiz bu çalışmada, zaman ve mekân bağlamından hareketle otlu peynirin tarihsel geçmişini daha önceki yıllara da dayandırmak yanlış olmaz. Bölgede yaşamış çeşitli medeniyetlere ait halkları da göz önünde bulundurduğumuzda, coğrafyanın, üzerinde yaşayan insanlara sunduğu imkânlar neticesinde oluşan bir beslenme kültürü üzerine düşünmek gerekir. Binlerce yıl öncesinde bölgede hüküm sürmüş Asur ve Urartu krallıklarının da yaşadıkları bu coğrafyanın nimetlerinden faydalanarak, ortaya kültürel ürünler çıkardıklarını bilmekteyiz. Bu ürünlerin bir kısmına, yapılan arkeolojik kazılarla ulaşılmıştır. Özellikle Urartular'ın bölgede yaşadıkları yerleşim alanları (höyük) ve mezar alanlarından (nekropol) elde edilen çeşitli malzemelere baktığımızda, beslenme yönünde birçok yöntem ve teknik geliştirdiklerini anlamaktayız. Dönemin mimari yapılarına ve ürünlerine baktığımızda, Urartular'ın sulama kanalları ve tarım faaliyetlerinin

gelişkin olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bölgede bulunan Gürpınar Çavuştepe Kalesi'nde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan tahıl depoları, beslenme yönünden önemli emareleri barındırmaktadır. Tahıl ve çeşitli yiyecek erzakının depolanması ve korunmasını sağlayan büyük seramik küpler ("pitoslar") (DAKA [Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı], 2023), dönemin önemli ürünleridir.

Bölgede şu ana kadar yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu otlu peynirin söz konusu Urartu toplumu tarafından da üretilip tüketildiğine yönelik herhangi bir tespit yapılamamıştır. Yalnız, dönem itibarıyla tüketilen besinlerin izlerine fazlaca rastlanılamamasının çeşitli sebepleri vardır. Özellikle, toprak altından çıkarılan araç-gereç ve kalıntılar, zamana ve iklime bağlı olarak deformasyona uğramıştır. Ayrıca bu deformasyonun haricinde, haşere türü canlılar nedeniyle de yiyecek türü maddeler de kaybolmuştur.

Geçmişten bu yana devam eden geleneksel uygulamalar varlıklarını sürdürürken değişime uğramışlardır. Modernleşme ile iletişim ve ulaşım sağlanan kolaylıkların geleneksel uygulamalarda değişiklik yarattığı gözlenmiştir (Bulut, 2017, s. 121). Geleneksel beslenme uygulamaları, günümüze gelinceye kadar çeşitli değişimlere uğramıştır. Yiyecek üretimi, yiyeceklerin muhafazası ve beslenme alanında kullanılan araç-gereçlerin zamana bağlı olarak değişkenlik göstermesi sonucunda, geleneksel uygulamaların bir kısmı terkedilmiş, bir kısmı ise yeni uygulama şekline evrilmiştir. Değişim gösteren yiyecek üretimi şekillerinden biri de otlu peynirin üretimi ve olgunlaştırma yöntemidir. Geleneksel üretimde doğal peynir mayası kullanılırken artık çoğunlukla hazır peynir mayaları kullanılmaktadır. Ve geleneksel usulde peynir yapıldıktan sonra hem olgunlaşması hem de muhafazası için toprak altına gömülmesi (yöresel tabiri ile "peynir tutulması") uygulamasında kullanılan seramik/toprak küplerin yerini artık plastik bidonlar almıştır. Dolayısıyla, peynir küpleri tarihe karışarak yerine tamamen peynir bidonları kullanılmaktadır.

Geleneksel uygulamalarda kullanılan seramik malzemenin üretimi, bugün halen birçok coğrafyada devam etmekte olup, günlük hayattaki kullanımı

eskiye nazaran büyük ölçüde devam etmemektedir. Tarihsel süreçte teknolojik imkânların yetersizliği neticesinde toplumsal gruplar, doğadan ve besledikleri hayvanlardan elde ettikleri besinleri (özellikle kısa vadede tüketemeyecekleri besinleri), bozulmadan muhafaza etmek için çeşitli yöntemlere ve ilkel vasıflı tekniklere başvurmuşlardır. Bu yöntem ve teknikler, yiyeceklerin daha uzun süre korunmasını sağlayarak sonraki kuşaklara kültürel miras olarak da aktarılmıştır.

Otlu peynirin olgunlaştırılması da dâhil birçok geleneksel beslenme uygulamasında kullanılan toprak/seramik küplerin Van yöresindeki kullanım amaçlarına göre adlandırıldığını da görmekteyiz. Daha önce de dile getirdiğimiz gibi, bu toprak küplerin artık günlük hayatta kullanılmamasına rağmen, kültürel bellekte yerini koruduğunu söylemek mümkündür. Toprak küpler, yöre halkı tarafından ebatlarına göre adlandırılarak kullanım amaçları belirlenmiştir. En küçük toprak küp (yaklaşık 30x15 ebadında) daha çok cacık (otlu çökelek) küpü olarak kullanılmakta olup, yöresel olarak "gedele" adıyla bilinmektedir. "Bir'lik küp" olarak bilinen yaklaşık 50x30 ebadındaki küp ve yaklaşık 65x30 ebadındaki "iki'lik küp" olarak adlandırılan toprak küp ise peynir küpü olarak tarif edilmektedir (K-5).

Daha büyük ebatlardaki toprak küpler ise su, sirke ve turşu küpü olarak bilinir. Bu küpler ise yaklaşık olarak 90x45 ebadında olup, bir kısmının dış yüzeyinin parlak ve renkli (genellikle yeşil) oluşu nedeniyle şirli (sirli/sırlı) küp olarak adlandırılmaktadır. Bu parlak yüzeyle (perdahlanmış) küplerin 30x15 ebadında olanları ise sadeyağ (yemeklik tereyağı) küpü olarak kullanılmaktadır (K-12).

Tablo 1, Van ili Tuşba ilçesi Bardakçı mahallesinde seramik ustası Osman Eşme'nin beyanları doğrultusunda oluşturulmuştur. Yine adı geçen ustanın anlatımlarına göre; yöresel adı "gedele" olarak telaffuz edilen küp, hem küçük küpler için, hem de kulplu küpler için bir adlandırmadır. Ayrıca, bugün hâlen *gedele*, *bir'lik*, *iki'lik* ve *üç'lük* küplerin imalatına devam edilmekte olup; *dört'lük*, *beş'lik* ve *garaz* adındaki küplerin imalatı pek yapılmamaktadır. Resim 1, 2 ve 3'te sırasıyla görülen *gedele*, *bir'lik küp* ve *üç'lük küp*, adı geçen mahalledeki atölyede üretilen seramik ürünlerden bazılarıdır.

Tablo 1. Seramik küplerin adları, ebatları ve kullanım amaçları

Küpün yöresel adı	Yaklaşık ebadı (cm)	Kullanım amacı
Gedele (küçük küp)	30x10	Otlu cacık (genellikle), otlu peynir, tereyağı, bal, kavurma, tütün
Bir'lik küp	50x30	Otlu peynir (genellikle), sadeyağ
İki'lik küp	65x35	Kavurma (genellikle), bakliyat,
otlu peynir (nadiren)		
Üç'lük küp	75x40	Turşu, su, sadeyağ
Dört'lük küp	90x45	Su, turşu, buğday, un
Beş'lik küp	105x60	Su, turşu, buğday, un
Garaz	130x100	Bakliyat, su, şarap

Resim 1. *Gedele*Resim 2. *Bir'lik küp*Resim 3. *İki'lik küp*

Yine adı geçen seramik ustasının ifadesine göre; küplerin atölyedeki üretim tezgâhında, kaç parça şeklinde yapılıp, sonrasında da birleştirilip son halini alması durumu, genellikle küpün isimlendirilmesini sağlamıştır. Örneğin; iki'lik küp 2 parça, üç'lük küp 3 parça, dört'lük küp 4-5 parça, beş'lik küp en az 5 ayrı parça halinde imal edilip, sonradan birleştirilmektedir. Meşakkatli bir süreç ile imal edilen küpler, sonrasında özel olarak tasarlanmış fırında pişirilerek son halini almaktadır.

Teknolojik gelişmeler ve değişen uygulamalar neticesinde, geleneksel yöntem ve araç-gereçlerde de farklılıklar ortaya çıkmıştır. Otlu peynir tutma/saklamada kullanılan toprak küplerin yerini zamanla plastik bidonlar almıştır. Hem ekonomik oluşu hem de kullanım rahatlığı nedeniyle plastik bidonlarda tutulmaya başlanan otlu peynirin üretimi bu sayede artarak devam etmiştir. Hatta iç ve dış pazara satışa sunulan otlu peynir, tutuldukları tek kullanımlık plastik bidonla birlikte pazarlanmaktadır. Ekonomik gerekçeler ve kullanım kolaylığı kaygılarıyla, toprak küpe tercih edilen plastik bidonlar, son yıllarda sağlık yönünden tartışılmaktadır. Lakin toprak küplerin, doğal, sağlıklı ve peynirin daha kısa sürede olgunlaşmasını sağladığı da yöre halkı tarafından çok iyi bilinmektedir.

Önceki yıllarda toprak (seramik) küplere, günümüzde ise plastik bidonlara bahar aylarında düzenli olarak yerleştirilen otlu peynir, toprak altına gömülerek olgunlaşmaya bırakılır. En az 3 ay, en fazla 6-7 ay toprak altında bekletilen peynir, sonrasında tüketilir. Bu yöntemle olgunlaştırılan peynir, *küp peyniri* olarak adlandırılır. Bu uygulamadan farklı olarak yine olgunlaşması için imal edilmiş peynirlerin bir kısmı da yine plastik bidonlarda tuzlu suda bekletilir. 2-3 ay bu şekilde bekletilen peynir de salamura peynir olarak adlandırılır ve bu şekilde olgunlaşan peynir tüketime sunulur. Ayrıca üretilen peynirlerin bir kısmı da 1-2 ay tuzlu suda bekletilerek

taze peynir adıyla satışa sunulmaktadır.

Otlu peynir etrafında şekillenen birçok inanış, uygulama ve değerlendirme de bulunmaktadır. Örneğin; peynirin kalitesi ve değeri kimine göre kokusundan, kimine göre aromasından, içindeki otların türünden veya kıvamından belli olmaktadır. Ama bütün bunlarla birlikte yöre insanının peynirin kalitesiyle ilgili ortak kanısı "*peynirin imanlı olması*" şeklindeki değerlendirmesidir. Yöresel değerlendirmede, "*peynir eğer yeterince yağlıysa hem imanlıdır hem de makbuldür; ancak peynir yeterince yağlı değilse, o peynir imansızdır ve tercih edilmez*" (K-11, 13, 22). Ayrıca, "*peynir zamanından önce yenilirse hastalık (brusella) yapar, zamanı geçmiş peynir ise iti (tadı bozuk, acı) olur, mideye zarar verir*" (K-29, 32, 38).

Yörenin beslenme kültüründe otlu peynirin ayrıcalıklı yeri

Cemal Süreya, "Yemek yemek üstüne ne düşünürsünüz bilemem ama kahvaltının mutlulukla bir ilgisi olmalı" diyerek kahvaltının yarattığı ruhu ne güzel de anlatmış (Kahvaltı, 2014). Usta şair Cemal Süreya, "Kahvaltının mutlulukla bir ilgisi olmalı" derken muhtemelen kahvaltı sofralarının baş tacı peynirin binbir çeşit lezzetinden ilham almıştı. Bugün dünyada nam salan "Türk kahvaltısı" tanımını olgunlaştıran da zengin peynir çeşitlerimizdir. Trakya'nın İslî Çerkez peynirinden, Bursa'nın Mihaliç'i, Çanakkale'nin Ezine'sine, İzmir'in her sofraya yakışan tulum peynirinden Türkiye'nin gizli hazineleri Obruk peyniri, Kars Gravyeri'ne kadar çok sayıda lezzeti barındıran Türkiye, adeta bir peynir cennetidir (İnnova, 2023).

Urartular başta olmak üzere tarihte birçok medeniyete mihmandarlık yapmış geçmişi, Doğu Anadolu'nun sarp dağları arasındaki yeri, bir amfitiyatro konumu/hizmeti sunan gölü ile kentler familyasında yer edinen Van, yarım asırdır bu temsili değerlere

kahvaltı kültürünü de eklemiştir. Van kahvaltısının mayalandığı yer ve döneme ilişkin anlatılarda, İpek Yolu üzerinde bulunmasından kaynaklı olarak Van esnafının, dışarıdan gelen gidene sunduğu minimal ve mütevazı düzeyde açılan *süt evleri* mevcut kahvaltı salonlarının ilk prototipleri olarak ön plana çıkmaktadır. Süt evlerinden kahvaltı salonlarına uzanan süreçte kent ekonomisi, kent turizmi, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, örgütlü ekonomik yapıların teşekkülü alanlarında ortaya çıkan gelişmeler belirleyici olmuştur (Çiçekli, 2019, s. 423).

Uzun yıllardan beri ulusal ve uluslararası tanınmışlığı olan “*Van kahvaltısı*” kültürü, şehrin çarşısında ve mahallerinde sıcak süt satan az sayıda insanın, daha sonraları 1940’lı yıllardan itibaren sabit işyerlerinde bu işi devam ettirmeleri ve de “*süt evi*” adıyla ticari bir sektör haline getirmeleri ile oluşmuştur. 1950’li yıllardan itibaren de “*sütçi*” (hem işletmenin adı hem de işletme sahibinin lakabı) veya “*kahvaltı salonu*” isimleriyle bu sektör günümüze dek devam ettirilmiştir. İlk yıllarda bu küçük işletme veya işyerlerine gelen müşteriler, beraberinde getirdikleri kahvaltılık malzemeleri (ekmek, çörek, peynir, cacık vb.), burada sıcak süt veya çay ile yerleşmiş. Sonraki yıllarda ise kahvaltılık ürünleri de mütevazı menüsüne dâhil eden işletmeler, ekonomik anlamda bir değişime uğramıştır. İlerleyen zaman içinde kahvaltı menüsüne yöresel nitelikte eklemeler yapan *sütçüler*, günümüze gelindiğinde ise ticari kaygılar ve ekonomik rekabet nedenleriyle diğer şehirlerde olduğu gibi “*serpme kahvaltısı*” şeklinde bir dönüşümü tercih etmişlerdir. Bu durum, haliyle yöresel kahvaltı kültürünün olumsuz olarak değişmesine ve dönüşmesine neden olmuştur.

Orijinal anlamda Van kahvaltısını oluşturan; otlu peynir, cacık, tereyağı, bal, kaymak, gül reçeli, murtuğa, gavut, çörek gibi kahvaltılıklar, bugün yöredeki kahvaltı salonlarında daha geniş bir ürün yelpazesinin ilavesiyle müşterilere sunulmaktadır. Ancak bu kahvaltılıkların içinde *otlu peynir* özel bir yere sahiptir. İçerisinde bulunan ve birçoğu yörede yetişen sirmo, mendi, dağ kekigi, heliz gibi 20-25 çeşide varan otlar, peyniri hâliyle özel kılmaktadır.

Özellikle yöre insanının kahvaltısındaki vazgeçilmez besin olan otlu peynir, hemen hemen her mevsim tüketilmektedir. Öğün itibarıyla sadece sabah kahvaltısı ile sınırlı olmayan otlu peynir tüketimi, neredeyse tüm öğünlerde sofralarda bulundurulur. Otlu peynir ile ilişkili olarak; yöresel sofraya geleneğinde, evlerde öğlen ve akşam öğünlerinde, yemek yendikten sonra, sofranın kapanışı otlu peynir ile yapılır. Sofradaki herkes yemeğin ardından tadımlık da olsa, peynir yemektedir. Bu gelenek halen çoğu yöre yaşayanlarınca devam ettirilmektedir. Yöre insanı bu geleneğin “yemekten sonraki çayın daha lezzetli içilebilmesi” (K-32, 35, 42) adına yapıldığını ifade etmektedir. Ayrıca; yörede ana öğünlerin haricinde otlu peynirin ara öğünlerde çay eşliğinde yenilmesi de ayrı

bir beslenme alışkanlığıdır. Bu öğünlerin haricinde otlu peynirin bir başka tüketim alanı da alkollü mekânlarda rakının önemli bir mezesi oluşudur.

Van ve yöresinde üretilen otlu peynir ile ilintili çeşitli adlandırma ve terimler de mevcuttur. “Öncelikle süt mayalandıktan sonra elde edilen *çökelek* (yöresel adlandırmaları: *cacık*, *çökelik*, *köçelik*) kıvamındaki peynirin ilk hâline önceden çeşitli işlemlerden geçirilip hazırlanan peynir otları karılır (peynirin üretim aşamaları araştırma konumuza dâhil edilmediğinden detaya girilmemiştir). Yine çeşitli işlemlerden sonra yeterli kıvama gelen otlu peynir, kesilerek parçalar halinde tuzlanır ve olgunlaşması için seramik küplere/plastik bidonlara doldurulur” (K-2, 9, 15). Matossian ve Villa’nın (2006, s. 76-77) yaşanmışlıklara dair etnografik tespitlerine göre; geleneksel eski usulde de “peynir parçaları bir küpün içine dizilir, her peynir sırasının üzeri tuz tabakasıyla kaplanır, küpün ağzı lahana yaprağıyla örtülüp hava almayacak şekilde sıkıca kapatılırdı. Sonra bu kap baş aşağı çevrilerek belli bir seviyeye kadar toprağa gömülürdü”.

Günümüzde de yine bu geleneksel el işçiliğine dayanan yöntemlerle peynir tutma (yöresel ağızda olgunlaşması için peynirin bidonlara/küplere konularak muhafaza edilmesi) usulü devam etmektedir. Taze peynir bolca tuzlanarak, plastik bidonlara dizilir. Dizilirken de genelde bir sıra peynir bir sıra otlu cacık olacak şekilde bidonlar ağzına kadar doldurulur. Son olarak ağız kısmına yine cacık konularak bir sonraki aşamaya geçilir. Eski usulde küpün, yeni usulde ise bidonun ağzı iğde, üzüm veya ceviz yaprağı ile örtülür. Bu meşakkatli işlemlerin son aşamasında ise bidonun ağzı çamur ile sıvanarak kapatılır. Buradaki amaç; peynirin fazlaca hava ile temasını engellemektir. Yöre insanı bu işlemi “*peynirin hava almaması gerekir*” şeklinde yorumlar. Yapılan bu işlemlerden sonra ağzı sıvanan bidon, mahzen gibi kapalı bir mekânda, sıvanan çamurun kuruması için bekletilir. Son işlem olarak da hazırlanan bidonlar ters çevrilerek (bidonun ağzı aşağıya bakacak şekilde) toprağın altında muhafaza edilir. Peynir bidonları genellikle mahzen, ardiye, tandır evi gibi kapalı mekânlara gömülür. Peynirin gömüldüğü yerler arada bir yeteri miktarda sulanarak nemli tutulur. Peynir bidonlarının tercih veya imkânlara göre bazen de bağ-bahçeye gömüldüğü de olur. Gömülüp olgunlaşmaya bırakılan peynirler en az üç ay, en fazla altı-yedi ay sonra çıkarılarak tüketilir veya pazarlanır (K-1, 7, 13, 18, 26).

Otlu peynirin sosyo-ekonomik değeri

Peynir yapımının kökenleri neredeyse tarımın başlangıcına kadar uzanır (Kindstedt, 2012, s. 17). Dünya coğrafyasının birçok kesiminde, insanların önemli bir besin kaynağı olarak tükettikleri peynir, Türkiye’de de yöresel çeşitleri ile üretilmekte ve

Resim 4. Tarihi Peynirciler Çarşısı

Resim 5. Çarşı esnafları

Resim 6. Peynir bidonu

Resim 7 ve 8. Bidonların kesilerek peynirin satışa sunulması

tüketilmektedir. Yapımı, olgunlaştırılışı, saklanması/ muhafazası ve aroması açısından çeşitlilik arz eden peynir türleri, üretildiği bölgeler ile de isimlendirilmekte ve tanınmaktadır. “Balıkesir’in Kirlihanım Peyniri, Sakarya ve Trakya bölgesinin İsli Çerkez Peyniri, Ayvalık’ın Sepet Loru, Bursa’nın Mihaliç Peyniri, Hatay’ın Sürk Peyniri, Burdur’un Keş Peyniri, İzmir’in Tulum Peyniri, Çanakkale’nin Ezine Peyniri, Trabzon’un Telli Peyniri, Konya’nın Küflü Peyniri, Nevşehir’in Çömlek Peyniri, Sivas’ın Küp Peyniri, Karaman’ın Divle Obruk Peyniri, Kars’ın Gravyer Peyniri, Van’ın Otlu Peyniri, Erzurum’un Civil Peyniri, Gaziantep’in Kelle Peyniri ve Urfa Peyniri” (İnnova, 2023), tanınmış isimleri ve farklı tatları ile Türkiye coğrafyasının bazı peynir çeşitleridir.

Elbette bu peynir çeşitlerinin her birinin yapılışı, hangi hayvanın sütünden imal edildiği, katkı maddeleri, kıvamı, görünüşü/şekli, muhafazası ve tatları birbirinden farklıdır. Genellikle koyun, inek ve keçi sütünden yapılan peynirler, ilgili coğrafi bölgede en fazla beslenen hayvan yoğunluğu ile de alkalıdır. Gelenek ve göreneklerin etkili olduğu kültürel miras, toplumların beslenme

alışkanlıklarını oluşturduğundan dolayı insanlar, alışkanlıkları gereği yöresel damak zevklerine göre gıda tüketiminde bulunurlar. Buna göre oluşan; yiyeceklerin hazırlanması, saklanması ve tüketilmesi yöntemleri de her topluma ve her kültüre göre farklılık ve ayrıcalıklar oluşturur.

Çiğ koyun sütünden yapılan Van Otlu Peyniri, yapılış aşamasında özellikle peynire katılan otlardan kaynaklı olarak diğer yörelerde üretilenlere göre ayrı ve özel farklılığa sahiptir. Dünyanın çeşitli coğrafyalarında da çiğ süttten yapılan peynir çeşitleri vardır. Ancak yapıldıktan sonra olgunlaşmaya bırakılan peynirler, belli bir süre sonra tüketilmeye hazırdır. Çiğ süttten yapılmış diğer peynirlerde olduğu gibi, otlu peynirin de olgunlaşması için belirli bir süreye ihtiyaç vardır. Özellikle yeni üretilen veya yeterince olgunlaşmayan taze/salamura otlu peynirin tüketildiği yörede, yaygın olarak brusella hastalığına rastlanılmaktadır. Bu yüzden çiğ süttten üretilen otlu peynirlerin en az üç ay olgunlaşması gerekir. Ancak bu sağlıklı beslenme kuralı, yörede pek uygulanmamaktadır.

Bahar aylarında genellikle koyun sütünden yapılan otlu peynirin bir kısmı, üreticiler tarafından piyasaya pazarlanır; büyük bir kısmı da salamura konumunda veya toprak altına gömülerek, eski peynir (veya küp peyniri adıyla) olarak sonra satılmak üzere depolanır. Hem il içinde hem de il dışında önemli bir pazar payı bulunan otlu peynir, bazen doğrudan üreticiler tarafından, bazen de sektörün aracı tüccarları tarafından piyasaya sunulur. Özellikle Ankara, İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlere pazarlanan otlu peynir, yöre ekonomisine de büyük katkı sağlar.

Çoğunlukla plastik bidonlarda şehir merkezine getirilen peynirler, özellikle peynirci esnafın yoğunlaştığı Tarihi Peynirciler Çarşısı'ndaki (Resim 4-8) esnaflara pazarlanır. Veya bazen çarşı esnafı da köyleri dolaşarak, peynirleri doğrudan üreticiden alabiliyor. Ayrıca alışveriş veya başka bir işi dolayısıyla şehre gelen bazı köylüler, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yanlarında getirdikleri az miktardaki peyniri esnafa sattığı da oluyor.

Genellikle kırsalda üretilen otlu peynirlerin üretim yerlerine (ilçeler, köyler) baktığımızda, farklı otların kullanılması, peynir üretimindeki farklı yöntemlerin uygulanışı gibi etkenler nedeniyle; yörede üretilen peynirlerin tadında, kıvamında ve aromasında da farklılıklar oluşur. Bölge genelinde en kaliteli ve tercih edilen peynirler, Özalp ve Gürpınar ilçeleri olarak ifade edilmektedir. Bazen tüketicilerin özel siparişlerine göre yine aynı usulde fakat az otlu, çok otlu, tek çeşit otlu veya otsuz olarak peynirler de üretilmektedir (K-44, 45).

Farklı coğrafyalarda otlu peynir benzeri üretimler

İsmi, üretildiği şehir ile anılan “*Van otlu peyniri*”nin benzerleri, komşu il ve ilçelerin haricinde, dünyanın çeşitli ülkelerinde de farklı isimlerle üretilmektedir. Yörede üretilen otlu peynirler, üretildiği yerleşim birimlerine göre; kullanılan otlar, aroma, kıvam ve görüntü gibi bakımlardan dolayı farklılık arz eder. Tıpkı yörede olduğu gibi, farklı ülkelerde üretilen otlu peynirlerin de birbirinden ayrı özellikleri olduğu bilinmektedir. İçerisine çeşitli ot, bitki ve baharatların katıldığı Boulettes d’Avenes (Fransa), Komijnikaas (Hollanda), Bayley Hazen Blue (ABD) peynirleri bunlardan bazılarıdır (Levendoğlu, 1994, s. 50-51).

Farklı ülkelerde otlu peynir benzeri üretimleri, Van'daki üretim ile karşılaştığımızda, iki farklı benzerlik grubu oluşturmak mümkündür: Birincisi; peynir yapımında ot, bitki ve baharat gibi katkı maddelerinin kullanımı, ikincisi ise; tıpkı Van otlu peyniri gibi üretimin çığ süttten yapılışı şeklinde sınıflandırılabilir. Yörede uygulanan üretim tekniğine göre, çoğunlukla çığ süt ile peynir yapımının gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Bu geleneksel uygulamanın nedenini sorguladığımızda, yöre insanının da verdiği bilgilere göre, öncelikli neden, kültürel öğreti ve süttün kaynatılarak fire vermesini önlemektir.

“Van otlu peyniri” ismiyle tescillenmiş peynirin en büyük özelliklerinden biri de, fabrikasyon/endüstriyel bir üretime dayalı olmayıp, el işçiliği veya insan emeğine dayalı bir beslenme ürünü olduğudur. Geleneksel uygulama olarak sürdürülen otlu peynir üretimi, el işçiliği ile devam ettirilmesi sebebiyle, bu konuda bir standardizasyon bulunmamaktadır. Bu yüzden; el yordamı, göz kararı ile yapılan otlu peynirlerin, birbirleri ile tat, koku, kıvam, yağ oranı, tuz oranı, ot oranı, ot çeşidi gibi bakımlardan farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda yöresel gurmeler, farklı otlu peynirlerin Van'ın hangi bölgesinde üretildiği yönünde çoğunlukla isabetli tahminler yürütürler. Hatta aynı köy veya bölgelerde farklı ellerden çıkmış peynirler arasında bile kalite ve aroma yönünden çeşitlilikler doğar. Genel olarak peynirlerin üretimindeki ortak nokta, çığ süttten yapılmış olmalarıdır.

Dünya genelinde de farklı coğrafyalarda, çığ süttten yapılan peynir çeşitleri bulunmaktadır. Çığ süttten yapılan peynirler üzerine, alan veya konuyla ilgilenen bilim insanlarının yaptıkları araştırmalar, daha çok hem peynirin üretim koşulları hem de pazar payları üzerinedir. Çığ süt ile yapılan çalışmalar sonucu bazı devlet politikaları da bu konuyu gözlem altına alarak, uygulanabilir ve kanuni bağlayıcılığı olan politikalar geliştirmişlerdir.

Fermente bir gıda olarak peynir, metabolik aktiviteleri, şekerleri, proteinleri ve süttü parçalayarak peynir olarak tanıdığımız aromaları, tatları ve dokuları oluşturan bakteri, maya ve küflerle canlıdır. Nadiren de olsa gıda kaynaklı hastalıklardan sorumlu patojenleri barındırabilir (Paxson, 2021, s. 2).

1992'den bu yana, Avrupa Komisyonu daha güçlü kültürel geçmişe sahip peynirleri desteklemek için yasal mekanizmalar oluşturmuştur, bu amaç ile Korumalı Menşe Tanımı (KMT) ve Korumalı Coğrafi İşaret (KCI) (Konsey Yönetmeliği N° 2081/92, 1992) kalite etiketlerini oluşturmuştur. 2022 yılına kadar Avrupa Birliği, küresel peynir pazarının önemli bir payını temsil eden yaklaşık 198 KMT ve 55 KCI kalite etiketi atamıştır. İtalya, en fazla tescilli KMT peyniri (53 farklı peynir) ile liderdir, onu Fransa (47), İspanya (26) ve Yunanistan (22) izlemektedir. Portekiz'in, tümü çığ süttten üretilmiş 12 tescilli KMT peyniri bulunmaktadır (Dias, 2022, s. 2).

Geleneksel peynirler için iddia edilen risk ve faydaların çok azı, dağınık veriler ve çok sayıda peynir çeşidi nedeniyle objektif ve net bir şekilde ortaya konulmamaktadır. Tüm odak, çığ süt peynirlerinin artıları ve eksileri üzerine tekrarlayan tartışmalar üzerinde olmaktadır. Özellikle ABD'de Antropolog ve sosyologlar, peyniri, tüketici korkuları açısından incelemektedirler (Montel vd., 2014, s. 137).

Peynir yapımı, tercih edilen mikrobiyal kültürlerin gelişebileceği ve istenen peynir türünü üretebileceği yetiştirme koşullarını gerektirir. Eski peynir yapım

yöntemleri, sütü aşılama için peynir evlerinin ve mağaraların duvarlarına gömülü bölgesel mikrobiyal kültürlerden yararlanıyordu. Pasteur'un 1863'te peynir yapımında sterilizasyon tekniklerini tanıtmışından sonra, süt, patojenik olsun ya da olmasın, sütte yerleşik tüm bakterileri öldürmek için genellikle ısıtılır. Amerika Birleşik Devletleri'nde, federal düzenlemeler, çiğ süt peynirlerinin farklı şekilde sınıflandırılmasını gerektirir ve bunun sonucunda genç çiğ süt peynirlerinin satışı yasa dışı olarak görülmektedir. Gurmeler, çiftçiler, muhafazakâr Hıristiyanlar ve özgürlükçülerden oluşan son koalisyonlar, çiğ süt peynirinin baskın pastörize süt kültürlerinden daha güvenli, daha sağlıklı ve daha lezzetli olduğunu savunarak bu düzenlemelere karşı direniş anlayışı etrafında birleşmişlerdir (Metcalf, 2011, s. 146).

ABD'de, çiğ süttten üretilen yumuşak peynirin üretimi ve satışı, yüksek gıda güvenliği riski taşıdığı düşünüldüğünden yasa dışıdır. Bu yasağa rağmen, bu çeşitler için hala küçük bir pazar bulunmaktadır; çiğ süttten üretilen yumuşak peynir genellikle evde üretilir, yerel pazarlardan ve restoranlardan satın alınır, kapıdan satıcılardan temin edilir veya ABD'ye yasa dışı olarak ithal edilir (Renn ve Walker, 2008, s. 180).

Son yıllarda bölgede bazı girişimcilerin hayata geçirmeye başladığı endüstriyel işletmelerde otlu peynir üretimine geçmiştir. Uzun yıllardan beri evlerde el emeği ile üretilen otlu peynir, artık fabrikasyon nitelikte de üretilmeye başlanmıştır. Bu yeni teknolojik destek ile gerçekleştirilen otlu peynirin üretimi, elbette ticari amaçların yanında yöresel peynire standart bir ölçü kazandırmaktır. Bunun yanında; girişimcilerin gayesi, otlu peynir üretimini daha sağlıklı/hijyen ortamlarda gerçekleştirerek, ambalajlı ve ticari markalı bir ürün olarak piyasaya sürmektir. Aslında hâlihazırda, Türkiye'de bazı fabrikasyon üretim yapan süt ürünleri işletmeleri de yakın geçmişte otlu peynir üretimini denediler. Ancak, endüstriyel şekilde devam eden bu tür üretimler sonucu elde edilen otlu peynirlerin aromaları, yöresel el emeği ile yapılanlar ile aynı veya benzer olmamaktadır.

Endüstriyel peynir üreticileri, üretim süreçlerini çevreleyen ortamdan izole ederken, zanaatkâr üreticiler çevreleriyle aktif bir şekilde ilgilenmeye çalışırlar. Üretim sürecinde peynirleri, ahşap aletler, hasır eskitme hasırları veya mağara duvarlarındaki mikroflora ile etkileşime girebilir ve çıplak ellerde bu süreçte üretime dâhil olur. Burada genellikle çiğ, homojenize edilmemiş sütle çalışırlar. Meraklılarına göre, pastörize edilmemiş sütteki daha geniş bakteri yelpazesi, el işçiliğine dayanan peynirde daha

karmaşık tatlara yol açmaktadır. El işçiliğine dayanan peynir üreticisinin hammaddelerinin ve çalıştığı ortamın bileşimi mevsimden mevsime, günden güne, hatta sabah sağımindan ikinci sağıma kadar değişirken, üretim süreci de öyle olmaktadır. Peynir üreticileri ve çalışmalarını beğenenler, genellikle daha geniş bir ekolojile olan dinamik ilişkileri (teruar/terroir-çevresel koşulların bir yiyeceğe kattığı lezzet) açısından değerlendirirler. Şaraplarda olduğu gibi, peynirlerin de yapıldıkları ortamı tanımlayıcı şekillerde ortaya çıktığı ve yansıttığı söylenir. Farklı doğal ortamlar, sütleri birbirinden önemli ölçüde farklı olabilen farklı hayvan ırklarını da destekler. Ayırt edici toprak bileşimi, hayvanların beslendiği, süte tat veren, otların ve yabani çiçeklerin etkisi sonucu belirgin bir damak tadına yol açar (meraklıları, bir hayvan otladığında açan çiçeklerin, onun süttünden yapılan peynirlerde tadılabileceğini ileri sürerler). Farklı ısı ve nem kalıpları meradan mandıraya, eskitme odasından atölyeye kadar farklı türde peynirlerin üretimine katkıda bulunur. Havada, çimenlerde ve mağara duvarlarında bulunan küf sporları da el işçiliğine dayanan peynirinde imza tat ve dokulara (bu, üzerine laboratuvarda üretilen kalıpların püskürtüldüğü endüstriyel kalıpta olgunlaştırılmış peynirlere kıyasla) yol açar. (Ellen vd., 2013, s. 372).

Sonuç

Geleneğe-göreneğe ve el işçiliğine dayalı üretilen yöresel otlu peyniri, kendine özgü lezzeti ve rayıhası ile yerli bir besin olarak niteleyebiliriz. Çünkü bu besinin, üretiminden içindeki muhteiyatına kadar, her bakımdan üretildiği topraklara *aidiyeti* tescillenmiştir. Van otlu peynirinin tarihsel ve kültürel hikâyesi anlatılan bu makale çerçevesinde, özellikle yörede yaşayanlarca otlu peynire atfedilen değerin ortaya konulması amaçlandı. Otlu peynirin tarihsel kökenleri hakkında da, bölgede yaşamış toplumların izlerini ne derecede taşıdığı, çalışma boyunca tartışılmıştır. Gelinek noktada; otlu peynirin bölgede yaşamış tüm toplum veya toplulukların ortak beslenme kültürü içerisinde yer aldığını söyleyebiliriz.

Ancak bununla birlikte, bulgular kısmında belirttiğimiz üzere; bazı basın–yayın organlarında otlu peyniri belli bir etnik grubun veya grupların üretimi olarak tanımlama gayretleri, kökensiz ve anlamsızdır.

Geliştirilecek projeler kapsamında otlu peynirin geleneksel uygulamalara bağlı kalınarak daha sağlıklı şartlarda ve olduğundan daha fazla besleyici olarak üretilebilmesi sağlanabilir. Bu sayede ekonomik açıdan da kırsaldaki üretici kesimin, bu yöresel besin maddesinden daha fazla fayda sağlaması gerçekleştirilebilir. Bu çerçevede yine kurumsal yapılar tarafından geliştirilecek ve desteklenecek şartlarla eski usulde toprak/seramik küplerde yıllarca önceki otlu peynir aromaları tutturulabilir. Bu usule rağbet edilmesi için, üretici ve tüketiciler teşvik edilebilir. Çünkü bu sayede; plastik bidonların insan sağlığına olası zararlarını da önleme imkânı oluşacaktır.

Kaynakça

- Aksoy Sugiyama, C. (2014). Üremeye dair yaygın söylemler: Ortadoğu bağlamında Türkiye'yi yeniden değerlendirmek. *Antropoloji*, (28), 1-26. https://doi.org/10.1501/antro_0000000300
- Brković, Ć. (2008). Governing the sense of belonging: An anthropological analysis of "culture" and "identity" in the constitution of the Republic of Serbia. *Etnoantropolođki problemi/Issues in Ethnology and Anthropology*, 3(2), 59-76. <https://doi.org/10.21301/eap.v3i2.4>
- Bulut, M. (2017). Geçiş Ritüellerinden Doğum: Sağaltım Yolları? *Electronic Turkish Studies*, 12(21), 121-132. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.12019>
- Cuj, M., Grabinsky, L., ve Yates-Doerr, E. (2021). Cultures of nutrition: Classification, food policy, and health. *Medical Anthropology*, 40(1), 79-97. <https://doi.org/10.1080/01459740.2020.1826475>
- Çiçekli, A. (2019). Van güzel, kahvaltı Van'da güzel. E. Çağlayan (Ed.) içinde, *Dünyada Van* (s. 423). İletişim Yayınları.
- Diamond, J. (2006). *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (Ü. İnce, Çev.). TÜBİTAK Yayınları.
- Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKA). (2023). Çanak çömlek. *Urartular*. <https://www.urartular.com.tr/alticerik/64/canak-comlek.html>
- Ellen, R., Lycett, S. J., ve Johns, S. E. (Ed.). (2013). *Understanding cultural transmission in anthropology: A critical synthesis* (Vol. 26). Berghahn Books.
- Erol, M. (2016). *Yerlilik düşüncesi*. Profil Yayıncılık.
- Ertuğrul, E. (2015, Ağustos 5). Van'daki Hoşağ Kalesi'nde 250 yıllık otlu peynir bulundu. *Arkeofili*. <https://arkeofili.com/vandaki-hosap-kalesinde-250-yillik-otlu-peynir-bulundu/>
- Goody, J. (2013). *Yemek, mutfak, sınıf*. (M. G. Güran, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Ichijo, A., ve Ranta, R. (2018). *Yemek ve ulusal kimlik* (E. Ataseven, Çev.). İstanbul.
- İnova. (2023). Türkiye'nin peynir haritası. *İnova*, (79). <https://www.innova.com.tr/birarada/assets/pdf/79-Turkiyenin-Peynir-Haritasi.pdf>
- Kahvaltı. (2014, Eylül 1). "Kahvaltının mutlulukla bir ilgisi olmalı". *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/kahvaltının-mutlulukla-bir-ilgisi-olmalı-113289>
- Kindstedt, P. (2012). *Cheese and culture: A history of cheese and its place in western civilization*. Chelsea Green Publishing.
- Levendoğlu, M. F. (1994). *Van ve yöresi geleneksel beslenme modelinin sosyal antropolojik yönden tetkiki* [Yayımlanmamış lisans tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Bölümü, Ankara.
- Levendoğlu, M. F. (2019). Toplumsal ve kültürel hayatın politize oluşu: 1990 sonrası Van örneği [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/88509>
- Llobera, J. R. (2007). *An invitation to Anthropology: The structure, evolution and cultural identity of human societies*. Berghahn Books.
- Matossian, M. K., ve Villa, S. H. (2006). 1914 öncesi Ermeni köy hayatı. (A. Yılmaz, Çev.). Aras Yayıncılık.
- Metcalfe, J. (2011). Fermenting ethics. *Kroeber Anthropological Society Papers*, 100(1), 146-148.
- Mirza, G. A. (2016). Yorumsamacı antropoloji ve Clifford Geertz. *International Journal of Human Sciences*, 13(2), 3482-3491. <https://doi.org/10.14687/ijhs.v13i2.3787>
- Montel, M. C., Buchin, S., Mallet, A., Delbes-Paus, C., Vuitton, D. A., Desmasures, N., ve Berthier, F. (2014). Traditional cheeses: Rich and diverse microbiota with associated benefits. *International Journal of Food Microbiology*, 177, 136-154. <https://doi.org/10.1016/j.ijfoodmicro.2014.02.019>
- Paxson, H. (2012). *The life of cheese: Crafting food and value in America*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520954021>
- Renn, O., ve Walker, K. (2008). Listeria in raw milk soft cheese: A case study of risk governance in the United States using the IRGC framework. A. J., Knight, M. R. Worosz, E. C. Todd, L. D. Bourquin, ve C. K. Harris (Ed.) içinde, *Global risk governance: Concept and practice using the IRGC framework* (s. 179-220). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6799-0_9
- Şeker, B. D. (2022). Kültürleşme ve turizm ilişkisi. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 139-154. <https://dergipark.org.tr/en/pub/visbid/issue/74420/1199124>
- Ulin, R. C. (1992). Beyond explanation and understanding: Anthropology and hermeneutics. *Dialectical Anthropology*, 17, 253-269. <https://doi.org/10.1007/BF00243365>
- Vendra, M. C. C. (2020). Paul Ricœur and Clifford Geertz: The harmonic dialogue between philosophical hermeneutics and cultural anthropology. *Études Ricoeuriennes/Ricoeur Studies*, 11(1), 49-64. <https://doi.org/10.5195/errs.2020.488>

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makaledir.

Kitap incelemesi: İnsan toplumlarının temelinde: Antropolojinin bize öğrettikleri[‡]

Book review: At the foundation of human societies.

What anthropology teaches us?[‡]

Maurice Godelier (2007). *Au fondement des sociétés humaines. Ce que nous apprend l'anthropologie*. Albin Michel, 292 s. ISBN: 9782226179036.

Emre Aktürk^{1*}

¹ Arş. Gör. | KTO Karatay Üniversitesi, İİSB Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Konya - Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Emre Aktürk

KTO Karatay Üniversitesi

İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi

Sosyoloji Bölümü

Akabe Mah. Alaaddin Kap Cad., 130

42020, Karatay, Konya/ Türkiye

E-posta/E-mail: emreakturk_70@hotmail.com

Alındı/Received: 7 Şubat / February 2023

Düzeltildi/Revised: 22 Haziran / June 2023

Kabul edildi/Accepted: 23 Haziran / June 2023

Yayımlandı/Published: 30 Haziran / June 2023

İncelemeye kısa bir giriş

Maurice Godelier, ilk baskısı 2007 yılında Paris'te Fransızca olarak yapılan bu kitabının ortaya çıkış fikrini, bir dizi konferans verdiği 2002 yıllarına dayandırmaktadır. Zaten kitabın bazı bölümlerinin de bu tür toplantı ve konferanslarda verilen sunum ve bildirimlere dayandığı da görülmektedir. Kitabın arka kapak yazısından da anladığımız kadarıyla yazarın bu çalışmasını, neredeyse 40 yıllık akademik hayatındaki çalışmalarının ve okumalarının bütünlüklü bir sentezi olarak da görmek mümkündür.

Kısaca Yazar'dan bahsetmemiz gerekirse, 1934 yılında Fransa'da doğan Godelier; Felsefe, Sosyoloji, Modern Edebiyat, Ekonomi, Psikoloji ve Antropolojiye değin çeşitli alanlarda eğitim ve sertifikalar alır. Kendi deyimiyle, bir entelektüel alandan diğerine sürekli bir göç etme halinde olur. Dönemin etkili sosyal bilimcilerinin yanında da kendisine yer bulan Godelier, Fernand Braudel'in yanında araştırma koordinatörlüğü de yapar, Claude Levi Strauss'un yanında asistan olarak da çalışır (2022b, s. 8-9). Godelier'in Sosyal Bilim dallarının pek çoğu hakkında ilgi ve merakının yanı sıra eğitimler de almış olması ve bunların yanında dönemin önemli entelektüel isimlerinin yanında deneyimler kazanması, Onun ilerleyen süreçteki fikirlerinin ve çalışma alanlarının gelişmesinde oldukça önemli olmuş gibi durmaktadır.

[‡] Bu inceleme yazısında kitabın 2022 yılında yayımlanmış olan Türkçe çevirisi (yayınevinin değişimiyle Türkçe söylenişi) kullanılmıştır: Godelier, M. (2022). *İnsan toplumlarının temelinde: Antropolojinin bize öğrettikleri* (L. Ünsaldı, Çev.). Heretik Yayınları.

[‡] In this review, the following Turkish translation of the book was used: Godelier, M. (2022). *İnsan toplumlarının temelinde: Antropolojinin bize öğrettikleri* (L. Ünsaldı, Trans.). Heretik Yayınları.

Kitap hakkında

İnsan Toplumlarının Temelinde, toplamda sekiz bölümden oluşmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: “Giriş: Antropoloji Ne İşe Yarar?” (s. 7-73), “Birinci Bölüm: Verilen Şeyler, Satılan Şeyler ve Ne Satılması Ne Verilmesi Ancak Aktarmak İçin Muhafaza Edilmesi Gereken Şeyler” (s. 75-98), “İkinci Bölüm: Hiçbir Toplum Hiçbir Zaman Aile veya Akrabalık Üzerine Tesis Edilmemiştir” (s. 99-125), “Üçüncü Bölüm: Bir Çocuk Yapmak İçin Her Zaman Bir Erkek ve Bir Kadından Fazlası Gerekir” (s. 127-156), “Dördüncü Bölüm: İnsan Cinselliği Esasen Toplum Dışıdır” (s. 157-189), “Beşinci Bölüm: Bir Birey Toplumsal Özne Olarak Nasıl Teşekkül Eder?” (s. 191-206), “Altıncı Bölüm: İnsan Grupları Toplum Olarak Nasıl Teşekkül Eder?” (s. 207-238), “Sonuç: Sosyal Bilimlere Övgü” (s. 239-270).

Kitabın “Giriş”, “Altıncı Bölüm” ve “Sonuç” bölümleri, iç kısımda yer alan diğer bölümlerden (Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Bölümler) biraz farklıdır. Godelier, bu üç bölüm haricindeki bölümleri (Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Bölümler), kimi zaman başka yerlerde yayımlanmış kimi zaman da bir bildiri şeklinde çeşitli yerlerde sunmuştur. Dolayısıyla Birinci Bölüm'den Altıncı Bölüm'e değin Godelier, gerek kendi spesifik çalışmalarından elde ettiği verilerle gerekse de diğer başka araştırmacıların bulgularından hareketle daha nokta atışı konuları işlemiştir. Giriş, Sonuç ve Altıncı Bölüm'de ise gerek Antropolojiye gerekse de toptan bir şekilde Sosyal Bilimlere dair kendi fikirlerini bir tür manifesto şeklinde okuyucusuna sunmuştur. Şimdi kitabın bölümlerini sırasıyla inceleyip her bölümü kendi içinde değerlendirmeye çalışacağız.

Atf için / Cite as:

Aktürk, E. (2023). Kitap incelemesi: İnsan toplumlarının temelinde: Antropolojinin bize öğrettikleri. *Antropoloji*, (45), 119–126. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1248711>

Giriş: Antropoloji ne işe yarar?

Yazar, “Giriş: Antropoloji Ne İşe Yarar?” isimli ilk bölümüyle (s. 7-73) kitabına başlar ve başlarken de yukarıda bahsedilen konferanslardan birindeki (Virginia Üniversitesi - 2002) bir tartışmayı gündemine alır. Bu tartışmaya göre Antropoloji; kimilerine göre “artık” bilimsel bir “saygınlık” ve “otoritesi” kalmamış bir alandır, kimilerine göre ise antropolojiyi, her ne kadar doğa bilimlerine kıyasla daha mütevazı bir bilimsellik olsa da “bilimsel” bir disiplin olarak saymamıza imkân veren unsurlar varlığını sürdürmektedir (Godelier, 2022a, s. 7). Aslına bakılırsa böylesi bir tartışma diğer sosyal bilim alanları için de hâlen varlığını korumaktadır. Örneğin, Sosyoloji disiplinin de içinde, neredeyse disiplinin ilk ortaya çıktığı günlerden bu yana böylesi tartışmalar sürekli devam edegelmiş ve birçok sosyal bilim tartışmasında olduğu gibi bu tartışmada da ortak bir sonuca-karara da varılamamıştır. Daha kitabın en başlarından Godelier’in bu tartışmaya bakışını net bir biçimde görmek mümkündür. Ona göre Antropoloji, ilk ortaya çıktığı dönemler olan ve sömürgeciliğin de bir tür meşrulaştırma aracı-aparatu olarak kullanıldığı on altıncı ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında yer aldığı konumdan, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla çıkmaya başlamış ve “bilimsel” bir hüviyet kazanma yolunda ciddi bir yola girmiştir.

Godelier, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Antropolojinin bilimsel bir hüviyete sahip olmaya başladığını ve bunda da Bryan Wilson ve Lewis Henry Morgan gibi isimlerin öncü olduğunu belirtmektedir. Yazar, Morgan’ı kendi kültürel alanından ve bağlılıklarından sıyrılıp, diğer topluluklara görece tarafsız bir gözle bakabilmesini övmekle birlikte, Morgan’ın ulaştığı sonuçları yanlış yorumlamasını ve insanlığın evrimine dair bir kurgu meta-anlatı inşa etmesini de eleştirmeden edemez (2022a, s. 12-14).

Godelier de böylesi girişimlerin önemli olduğunu ancak yeterli kalmadığını, daha başka şeyler yapmak gerektiğini de belirtecektir. “O halde mesele açık. Antropoloji ve Sosyal bilimleri en kuytu köşelerine, en son kabullerine dek yapı sökümüne uğratmak gerekir... uzun yıllardan beri böyle bir yapı söküm-yeniden inşa yolunu takip ediyorum ve elinizdeki kitap, bu yolla ulaşılmış sonuçlardan bazılarını sunmaktadır.” (2022a, s. 39). Gerçekten de Godelier, bugüne değin doğru bilinen ya da sağduyumuz vasıtasıyla doğru olduğunu kabul ettiğimiz, hiç sorgulama zahmetine girmediğimiz fikirlerin aslında görüldüğü gibi olmadığını bildirmektedir.

Bu noktada Godelier, Antropoloji dünyasında kabul görmüş ve yer etmiş bazı doğruların aslında yanlış oldukları iddiasıyla işe koyulmaktadır. Ki aslına bakılırsa tüm bir kitap da bu doğru bilinen yanlışların neden doğru olamayacaklarını doğrudan saha verileri üzerinden göstermek üzerine kurulmuştur. Şimdi önce

Godelier’in, Antropolojideki temel bazı doğru bilindiğini iddia ettiği tezler, sonra da yine kendisinin bu tezlerin karşısına koyduğu kendi tezlerine bir bakalım:

- 1-Toplumlar değiş-tokuşa dayalıdır: Kişilerin değiş-tokuşu ve malların değiş-tokuşu. Bu değiş-tokuşlar iki biçimiyle karşımıza çıkar: malların değiş-tokuşu veya armağanların ve karşı-armağanların değiş-tokuşu.
- 2-Akrabalık ilişkileri ve aile her yerde toplumların temelinde yer alır, özellikle sınıfsız, devletsiz ve bir zamanlar “ilkel” olarak adlandırılan toplumlarda.
- 3-Bir erkek ve bir kadın cinsel yolla birleşerek çocuk yapar.
- 4-Ekonomik ilişkiler toplumların maddi ve toplumsal temelini oluşturur.
- 5-Simgesel, her zaman imgesele ve gerçeğe üstün gelir. (Godelier, 2022a, s. 39)

Bu tezler karşısında Godelier’in kendi analizlerinden çıkardığı yeni tezler ise şunlardır:

- 1) Satılan veya verilen şeylerin yanı sıra, bir de satılmayan, verilmeyen ama aktarmak için muhafaza edilen şeyler vardır. Bunlar başka şeylerden daha fazla ayakta kalan kimlik dayanaklarıdır (Birinci Bölüm¹).
- 2) Akrabalığa dayalı toplumlar mevcut değildir ve hiçbir zaman da mevcut olmamıştır. Akrabalık ilişkileri, hele hele aile hiçbir surette, farklı insan grupların, onlardan bir toplum yaratacak şekilde birleştiren bağı kuramaz (İkinci Bölüm).
- 3) Hiçbir yerde ve hiçbir toplumda, bir erkek ve bir kadın, çocuk yapmak için yeterli iki unsur olarak görülmemiştir. Kadın ve erkeğin beraber ürettikleri şey bir fetüstür; insandan daha güçlü varlıkların (atalar, tanrılar, Tanrı) ona bir nefes, bir veya birkaç ruh vererek çocuğa dönüştürecekleri bir fetüs

¹ Yazar, parantez içinde ilgili konunun kitabın hangi bölümde işlendiğine dair bilgi vermektedir.

(Üçüncü Bölüm).

4) İnsan cinselliği esasen “toplum dışıdır”. Erkek ve kadınların cinsel kalıplarına sokulmuş bedenleri her toplumda, o toplumu karakterize eden güç ve çıkar ilişkilerini (sadece cinsiyetler arasındaki ilişkiler düzeyinde değil, bütünü oluşturan toplumsal gruplar arasındaki ilişkiler seviyesinde de -klan, kast, sınıf) ifade eden ve meşrulaştıran bir nevi vantrolog kuklası gibi işler (Dördüncü Bölüm).

5) Tüm toplumsal ilişkiler, en maddi olanları dâhil, bu ilişkilerin ideolojik yansımaları değil, kurucu iç bileşenleri olan “imgesel çekirdekler” içerir. Bu “imgesel çekirdekler”, “simgesel pratikler” tarafından uygulamaya konulur (ve sahnelenir) (Beşinci Bölüm).

6) Bir bireyler ve gruplar bütünü “toplum” olarak kuran toplumsal ilişkiler ne akrabalık ilişkileri ne de ekonomik ilişkilerdir, Batı’da “siyasi-dini” [*politico-religieux*] olarak nitelenen ilişkilerdir. (Godelier, 2022a, s. 40-41)

Daha önce de belirtildiği üzere Godelier’in bu kitaptaki temel meselesi, üstte sıralanan kendi tezlerini sahadan elde ettiği verilerle kanıtlamaktır. Kitapta ayrı ayrı bölümler halinde ele alınan bu tezleri ileride biraz daha detaylandıracağız. Şunu da hatırlatmak gerekir ki, Godelier, 1967’den 1988 yılına değin içlerinde bizzat yaşadığı, bugün Papua Yeni Gine sınırlarında yer alan Baruya toplumundan hareketle Antropolojinin kemikleşmiş doğrularına meydan okumakta ve bu doğruları üzerine yeniden düşünülmesi ve tartışılması gerektiğini bildirmektedir. Daha açık bir deyişle Godelier, tüm bu tezlerini, masa başında yaptığı okumalardan ya da varsayımsal yorumlardan hareketle değil, çoğunlukla doğrudan kendi saha gözlemlerinden üretmiştir.

Godelier yine bu Giriş kısmında; Antropolojinin kısa bir tarihinden, gelişiminden ve bu disiplin içinde geçmişten bugüne yaşanmış olan birtakım yenilik ve krizlerden ve genel olarak Antropolojide yaşanan dönüşümlerden bahsetmektedir. Ayrıca bir Antropolog nasıl olmalıdır, ne gibi yöntemsel uğrakları ve metodolojik durakları olmalıdır gibi sorulara da çoğunlukla kendi deneyimlerine yaslanarak birtakım cevaplar sunmaktadır. Burada Godelier’in belki de bu kitaptaki en ayırt edici tarafı, kendi bildiği doğruları okuyucusuna sunarken,

bu doğruların kesin ve mutlak doğrular olmadığını, her zaman yanlışlamaya ve eleştiriye açık olduğunu da hissettirmesidir.

Godelier, Antropologlara, metodolojik duruş ve sahaya gitmek gibi konular hakkında da bir şeyler söylemek ister. Kendi deyimiyle, başlangıcından beri Antropolojinin peşini bırakmayan o yakıcı soruya da bir cevap verme peşindedir bu bölümde: “Kendimizin yaratmadığı bir şey, hiçbir zaman kültürünüzün, düşünme ve yaşama biçiminizin parçası olmamış bir şey nasıl kavranabilir?” (2022a, s. 53). Godelier, bu soruya, Antropologların uzun zamandan beri bildikleri şu cevabı verir: Antropolog, yeni bir benlik inşa etmelidir. Antropolog, sosyal ben ve özel ben’ine ek olarak, bilişsel ben isimli yeni bir benlik inşa etmelidir (2022a, s. 54-55), bir tür nötr benlik de denebilir. Tam bu noktada Godelier, basit gibi görünen ancak oldukça önemli bir noktaya değinmektedir: hemen her toplumda, “ötekini düşünmenin” farklı türleri ve kendine özgün biçimleri vardır. Antropoloğun, çoğu zaman değer yüklü bakış açılarına mesafesini koruması gerekir. Örneğin, bugün Suriyeleri göçmenlerle ilgili bir çalışma yapmak isteyen Antropolog ya da Sosyoloğun, yerel halkın Suriyelilere bakışına (olumlu ya da olumsuz olabilir) mesafelenmesi ya da tüm bu yerel bakış açılarını onları dışlamadan-onlara sırtını dönmeden paranteze alması gerekir.

Bahsi geçen bu metodolojik duruşları bir çatı şeklinde kavraması bakımından son olarak Godelier’in şu cümlelerini de aktarmak oldukça faydalı olacaktır:

Oysa tüm bunları keşfetmek için etnoloğun, devamında “bilgi sağlayıcıları” olacak olan ufak sayıda kişi nezdinden kendini kabul ettirmesi, bu kişilerle bir ateş etrafında aylarca dağınık, kesik sohbetlerde bulunması yetmez. Gözlemlenen toplumun sosyal yaşamının çeşitli yönleri, maddi faaliyetleri, ritüelleri, iktidar formları, çatışma kaynakları üzerine aylar boyu sürecek sistematik araştırmalar da yürütmek gerekir. Böylece, bu araştırmalar sayesinde, bireylerin yaptıklarını söyleyip söylemediklerinin veya söylediklerini yapıp yapmadıklarının farkına varma olanağına kavuşmak mümkün olabilir. (2022a, s. 57)

Bu noktaya koşut bir biçimde Godelier’in gerek Antropoloğun gerekse de Antropolojinin rölatif bir duruşa sahip olmasının ne denli önemli olduğu fikriyle de karşılaşmaktayız. Ki Godelier, bizden olmayana, diğerlerine nesnel bir şekilde bakabilmenin oldukça

elzem olduğundan bahseder ve burada şu uyarıyı da yapmadan edemez; diğerlerini incelemek, onların yaşam biçimlerini, anlam dünyalarını, dünyayı ve diğer insanları algılama biçimlerini incelemek demek tüm bunları sahiplenmek ya da öyle düşünmek ya da bu pratiklere duygusal bir yakınlık duymak demek değildir, incelediğimiz “nesnemize” duygusal yakınlık duymadan, yalnızca anlamak ve açıklamak için de araştırmalar yapmamız gayet doğaldır. Örneğin Godelier, katılımlı gözlem konusunda, Antropoloğun, onlar gibi olmak için katılımlı gözlem yapmadığını, onları anlamak için yaptığını belirtir (2022a, s. 58-59).

Godelier’in rölativist duruşla ilişkisi şu pasajdan da kolayca anlaşılabilir:

Eğer sosyal bilimlerde “rölativist” olmak, farklı toplumlar tarafından farklı çağlarda sorulan soruların ve verilen yanıtların hepsinin özgül olduğunu ve ayrı kültürel evrenlerde bir mana kazandığını kabul etmekse, antropologların ve diğer sosyal bilimcilerin rölativizmden nasıl kaçınabileceklerini söylemek güçtür. Fakat rölativizm daha da öteye taşınır ve tüm bu toplumsal ve zihinsel verenlerin birbirine kökten biçimde yabancı olduğu ve hiçbir ortak paydaları olmadığı için de mukayese edilemez, nüfuz edilemez oldukları iddia edilirse, bu durumda sosyal bilimlerin mevcut olabilme ihtimali dahi yadsınmış veya ortadan kaldırılmış olur. (Godelier, 2022a, s. 63)

Burada alıntıdan da anlaşılacağı ve yukarıda da bahsedildiği üzere Godelier, rölatif bir duruşa sahip olmanın ne denli önemli ve gerekli olduğunu belirtmesine rağmen aşırıya kaçan bir rölativizmin sosyal bilimlerin varlığını da tartışmaya açacağını da farkındadır ve bundan da kaçınılması gerektiği iddiasındadır. Ancak Godelier bu noktada, rölatif duruşun nerede son bulacağı konusunu oldukça muğlak bir noktada bırakmıştır. Çünkü bir kez rölatif düşünölmeye başlandığı anda aşırıya kaçmamak ya da sonuna kadar gitmemek rölatif düşöncenin kendisine aykırı bir durumdur. Burada sağduyu kaynaklı bir orta yol bulma-tutmanın salık verildiği bir durumla karşı karşıyayız gibi durmaktadır. Ancak bu handikap yalnızca Godelier ile ilgili bir eksiklik de değildir. Rölatif bakmak, biraz da doğası gereği kendi sınırlarını kendi çizen bir tavır ve tutumdur. Evrensel sınırları ve mutlak doğruları yoktur.

Godelier, Giriş kısmının devam eden sayfalarında, Antropolojinin seksenli yıllarla birlikte yeni bir araştırma, saha ve yazma deneyimlerini tartışmaya başladığını, hatta bu durumun “*a New Ethnography*” kavramıyla karşılandığını ve Antropolojinin sade ve kuru bir dil ve anlatımla vakaları sunmaması-temsil etmemesi, bunun yerine mümkünse daha edebi ve hatta şiirsel bir biçimde bunların aktarılmasının öne çıkarılmaya başlandığını belirtmiştir. Yazar, böylesi yeni yollar arayışlarının-tartışmalarının-krizlerinin karşımıza temel bazı sorular çıkardığı iddiasındadır:

Bugün hepimiz için geçerli olan soru oldukça basit. Antropoloji alanının tümünü ve elbette diğer sosyal bilim alanlarını sarsan bu tartışmalar, yapışökümler, Marshall Sahlins’in dediği gibi, disiplinin “alacakaranlığının”, kaçınılmaz ölümünün öncü işaretleri midir? Yoksa tüm bunlar, antropolojinin ve diğer sosyal bilimlerin, çelişkili, çalkantılı fakat neticede tamamıyla normal bir geçiş sürecini tecrübe ettiklerinin dolaylı birer kanıtı mıdır? Diğer bir ifadeyle bu süreç, her bir sosyal bilim disiplininin, tüm bu tartışmalardan, kendi sınırlılıklarına, kullandığı kavram ve yöntemlere dair çok daha güçlü bir eleştirel bilinç, dolayısıyla da çok daha büyük bir analitik titizlikle donanmış halde çıkacağı (ve hâlihazırda çıkmaya da başladığı) bir geçiş süreci olamaz mı? (Godelier, 2022a, s. 10)

Yazar, bu sorular karşısındaki pozisyonunu, hiç de lafı dolaştırmadan gayet açık bir şekilde vermektedir. Ona göre, tüm kriz ve tartışmalar ne antropolojinin ne de bütün olarak Sosyal Bilimlerin çözölmüne ya da yok olmasına değil, sadece yeniden inşa edilmeleri için yaşamaları gereken bir geçiş evresi anlamına gelmektedir. Bu noktada Lewis Carroll’un *Aynanın İçinden – Alice Harikalar Ülkesinde* eserindeki Alice ile kraliçe arasındaki yarış hikayesi ile bu kısmı biraz daha detaylandırabiliriz. Alice ile Kraliçe bir koşu yarışına tutuşurlar ancak yarışın sonunda Alice oldukça şaşkın bir durumdadır, o kadar hızlı koşmasına rağmen halâ yarışa başladıkları aynı noktadadır, Alice bu duruma oldukça şaşırır, bu noktada kraliçenin cevabı ise, kendi ülkesinde ancak çok hızlı koşarsan olduğun yeri koruyabilirsin şeklindedir (Carroll, 2021). Aslına bakılırsa Godelier de buna benzer şekilde özelden Antropolojinin genelde ise tüm bir Sosyal Bilimlerin, bilimsel hüviyetlerini koruyabilmeleri için yerlerinde saymayıp sürekli bir yapı-şöküm, yeniden-

üretim ve yeniden-inşa süreci içinde olmaları, daha açık bir deyişle var olan konumlarını korumak için sürekli hareket halinde olmaları gerektiğinden bahsetmektedir.

Birinci bölüm: Verilen şeyler, satılan şeyler, ve ne satılması ne verilmesi ancak aktarmak için muhafaza edilmesi gereken şeyler

Godelier'in dediğine göre bu bölüm, 2002 yılında Toronto'da sunduğu bir bildiriden üretilmiştir (2022a, s. 75). Godelier, kısaca, bu bölümde, Marcell Mauss ve benzeri isimlerin, bir topluluğun içinde ve topluluklar arası karşılıklı değiş tokuş ilişkilerinin ve potlaç kültürünün kısa bir tasvirini verdikten sonra, çoğunlukla gözlerden kaçmış ince bir noktaya temas etmenin önemli olduğunu söyler, o da değiş tokuşa ve potlaça girmeyen ve muhafaza edilmesi gereken şeylerin varlığıdır. Daha açık bir deyişle Ona göre, toplumlar birçok maddi olguyu değiş-tokuş edebilirler, etmişlerdir de ancak tüm bunların değiş-tokuşa sokmadıkları ya da satmadıkları ama nesiller boyu muhafaza ettikleri birtakım nesne ya da semboller de vardır. Godelier, başka bir çalışmasında bu fikrini şu şekilde açıklamaktadır:

Gerçekten de bir yandan verilebilir şeyler; diğer yandan da satılabilir ve böylelikle tamamen devredilen şeyler vardır, zira satılan şeyler onları satın alana ait olmak için bizi terk eder. Ancak bir de ne verilmesi ne satılması ancak aktarmak için muhafaza edilmesi gereken şeyler vardır. İşte evrensel olarak ihmal edilmiş üçüncü nokta budur. (2022b, s. 44)

“Her şey satılıktır” fikrinden hareketle hem geçmişte hem de günümüzde böylesi bir ifadenin nasıl ve neden yanlış olduğuna da değinen Godelier, gerek geçmişte gerekse de günümüzde hediye olarak veremediğimiz, değiş tokuşa sokmadığımız ve sürekli muhafaza etmemiz gereken şeylerin varlığından bahseder.

Aslına bakılırsa bu bölümün temel iddiası olan bazı kutsal nesnelerin korunması fikri kulağa oldukça özgün bir fikirmiş gibi gelse de birazcık özenli bir düşünmeyle böylesi bir fikre ulaşmanın çok da zor olmayacağı açıktır. Elbette bir topluluk her şeyini satmaz ya da onu değiş-tokuşa sokmaz, kutsal ya da o toplum için kıymetli nesnelerinin yanı sıra örneğin, soyut nesnelerini yani fikirlerini ve geleneklerini de böylesi bir değişim-dolaşıma sokmaya çok da gönüllü olmadığına karşımıza çıkar.

İkinci bölüm: Hiçbir toplum hiçbir zaman aile veya akrabalık üzerine tesis edilmemiştir

Yazar, bu bölümü de Virginia Üniversitesi'nde sunduğu bir bildiriden ürettiğini söylemektedir. Godelier'in bu bölümdeki temel meselesi “toplumlar, aile ve akrabalık bağları sayesinde kurulur” tezine karşı durmaktır. Ayrıca ekonomik ilişkilerin de bir toplum yaratmada zannedildiği kadar etkili olamayacağı iddiasındadır. Ona göre bir insan topluluğunu toplum haline getiren şeyler siyasi-dini ilişkilerdir. Yazar böylesi ilişkilerden tam olarak neyi kastettiğini her ne kadar bu bölümde net bir biçimde anlatmamış olsa da kitabın ilerleyen bölümlerinde ve özellikle de sonuç kısmında dini-siyasi ilişkiler dediği şeyden ne anladığını net bir biçimde anlamış oluyoruz.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Godelier, aile, akrabalık bağları ve ekonomik ilişkilerin bir toplumun tesisi için tek başlarına yeterli olamayacağı iddiasındadır. Ona göre aslolan, insan topluluklarının üzerinde yaşayabilecekleri bir toprak parçasına ortak bir hükmetme yetkisinin varlığıdır. İşte tam da bu noktada dini-siyasi ilişkiler kendini göstermeye başlar.

Sonuç olarak, “toplumu” kuran, akrabalık değil, doğanın bir parçası ve üzerinde yaşayan varlıklar (ki sadece bitkiler ve hayvanlar da değil, insanlar ve onlarla birlikte ölümler, ruhlar ve doğada mukim, insanlara yaşam ya da ölüm getirdiği varsayılan tanrılar) üzerindeki bir tür egemenlik hakkının ortak icrasdır. (2022a, s. 108)

Ancak bu noktada İsrail örneğinin bu fikirle uyummadığını dile getirmek gereklidir. Yahudi toplumu tarih sahnesinin büyük bir çoğunluğunda topraksız ve devletsiz bir şekilde diasporalar şeklinde yaşamış olmalarına rağmen, onların toplum olup olmadıkları tartışmasına girilmemektedir. Yazar her ne kadar İsrail örneğinden bahsetse de Yahudilerin geçmişten bugüne topraksız zamanlarda bile nasıl toplum olarak kalabildiklerini ve bugüne değin bu toplum fikrinin bozulmadan nasıl kalabildiğini tatmin edici bir şekilde açıklayamaz.

Bu bölüm ile diğer bölümü birbirine bağlaması bakımından Godelier'e yönelik bir eleştiriyi daha sunmak önemli olacaktır. Godelier, tüm metin boyunca yapısalılık ile inşacılık yaklaşımları arasında deyim yerindeyse bir salınım içerisinde. Her ne kadar çoğunlukla sosyal ve kültürel inşacı bir yaklaşıma daha yakın bir noktada durduğuna şahit olsak da Üçüncü Bölüm'de işlediği konu itibarıyla yapısalılık yaklaşımı içerisinde kabul edilebilecek analizler geliştirmiştir.

Üçüncü bölüm: Bir çocuk yapmak için her zaman bir erkekle bir kadından daha fazlası gerekir

Bu bölümün de Virginia Üniversitesi gerçekleştirilmiş olan bir sunumdan üretildiği görülmektedir. Aslına bakılırsa bu bölüm, başlığı itibarıyla de oldukça kışkırtıcıdır ki bu durumu aslında birçok bölüm için de genelleayebiliriz. Yukarıda da bahsedildiği üzere Godelier, kimi zaman tekil bireylere ve onların ürünlerine oldukça önem vermiş ve bu bireylerin tüm toplumu etkileme güçlerinden bahsetmiştir. Ancak bu başlık altında bir erkek ve kadının bir araya gelip bir çocuk yaratamayacağını iddia etmiş olması, onun inşacı ve rölatif duruşunun sorgulanmasına imkân vermektedir. Godelier'e kulak verelim: "Akrabalık sistemleri ya da siyasi-dini yapılar ne türden olursa olsun her yerde, bir erkekle bir kadın sadece bir fetüs üretir; bu fetüsün tam bir insan çocuğuna dönüşmesi için, insandan daha güçlü varlıkların -atalar- ruhlar ya da tanrıların- müdahalesi gerekir." (2022a, s. 128).

Godelier, yer yer Durkheim'in toplum nosyonuna bile eleştirel çıksa da (2022a, s. 65), bu bölümde, bir fetüsü, toplumsal bir varlık haline getiren şeyleri açıklarken, birey üstü mekanizmaların (atalar, güneş, ruhlar, tanrılar, kültür, gelenek vs.) önemini kabul etmektedir.

Godelier, bu başlıktaki iddiasını kanıtlamak için, içlerinde doğrudan kendisinin de araştırmalar yaptığı Baruyalardan ve diğer araştırmacıların elde ettiği bulgularla Inuitler, Maengeler, Telefolminler, Tonga krallığı ve Nalara ve Malinowski'nin meşhur Trobriand çalışmalarına ve hatta günümüz Hristiyan öğretilerine değin çeşitli örnekler sunmaktadır.² Tüm bu örneklerle Godelier, bir çocuk yapmak için yalnızca bir erkek ve kadının cinsel yolla birleşmesinin yetmeyeceğini, bu birleşmenin yalnızca bir fetüs meydana getirebileceğini ancak o canlının toplumsal bir varlık olabilmesi için daha fazla şeyin gerekli olduğunu söylemektedir. Bu biyolojik varlık olan fetüsün toplumsal bir varlığa dönüşmesi için kimi zaman babanın, kimi zaman Güneş'in kimi zaman da diğer başka kült varlıkların-atalar ruhunun vs. çocuğa bir ruh üfleme, diğer bir deyişle ya da günümüz Hristiyanlık literatüründeki şekliyle söylenecek olursa bir tür vaftiz edilmesi gerekmektedir.

Dördüncü bölüm: İnsan cinselliği esasen toplum dışıdır

Godelier bu başlık altında, geçmiş bölümdeki cinsellik

konusunu biraz daha detaylandırmak ister. Bizzat katılımlı gözlem vasıtasıyla içlerinde araştırmalar yaptığı Baruyaların cinsel edimler hakkındaki fikirleri tartışılmaktadır bu bölümde. "Bireylerin yeniden üretmeye çabaladığı şey 'türleri' değildir. Örneğin Baruyaların yeniden üretmeye çalıştığı şey, ait oldukları toplumsal gruptur, her yenidoğanın içerisinde yerini bulacağı toplumsal ilişkileridir." (2022a, s. 186). İşte burada cinsellik, tıpkı yemek yemek ya da diğer başka fiziki ihtiyacı karşılamak noktasına hatta belki ondan daha alt bir mertebeye indirgenir. Belki de bu yüzdendir ki, Baruyalarda, cinsellik ciddi bir biçimde düzenlenmiş ve sistematige sokulmuştur.

Daha açık bir deyişle, tam anlamıyla cinsellik vasıtasıyla değil, bir anlamda Freud'un dediği şekilde cinsel arzularımızı bastırabildiğimiz şekilde toplumu kurabiliriz. Cinsellik, diğer toplumsal ilişkilerin (ekonomik, siyasal ve diğer türde ilişkiler) yeniden üretimi gerekliliğine tabi olur (2022a, s. 184). Cinselliğin bir parçasının toplumsal olarak kurban edilişi vasıtasıyla ancak toplum ve toplumsal özne mümkündür (Godelier, 2022a, s. 200).

Beşinci bölüm: Bir birey toplumsal özne olarak nasıl teşekkül eder

Godelier bu bölümde, bir kadın ve erkeğin bir araya gelerek ürettikleri ve henüz yalnızca biyolojik bir varlık olan fetüsün toplumsal bir özne haline nasıl dönüştürüldüğü sorusunun peşine düşmektedir (2022a, s. 191). Yazar, aslında burada, üçüncü bölümde kısaca üzerinde durduğu meseleye biraz daha geniş açıdan bakmakta ve yenidoğan bebeklerin toplumsal bir özne haline gelebilmesinde etkili olan faktörlerden bahsetmektedir. Bu noktada yine üçüncü bölümde bahsedilen, yenidoğan bebeğin; baba, atalar, Güneş ya da Tanrı tarafından kutsanması ya da ona bir ruh üflenmesi vesilesi-vasıtasıyla ancak toplumsal bir özne haline gelebilmektedir.

Ancak gerek üçüncü bölüm gerekse de bu bölümde, Godelier'in cinsellik üzerine aşırı bir vurgu yaptığını ve bu açıklama tarzının da cinsel indirgemeciliğe yol açtığını eklememiz gerekir. Godelier gibi, rölatif ve inşacı bir bakışa bu denli sıcak bir araştırmacının toplumsal meseleleri tek taraflı bir bakış açısıyla analizi sorunlu görünmektedir. Godelier, toplumsal düzen her zaman cinsel bir düzendir de (2022, s. 202), diyerek bu tek taraflı bakışı net bir biçimde göstermektedir.

Altıncı bölüm: İnsan grupları toplum olarak nasıl teşekkül eder

Godelier bu başlık altında, bir insan grubunu toplum olarak adlandırmamız için gerekenler nelerdir? Sorusuna cevap arar ve cevabın, kitabın ilk bölümlerinde de

² Ancak burada her toplumun aynı şekilde ve aynı ritüellerle bu fetüsleri toplumsal varlık haline getirdiği anlaşılmamalıdır. Her toplumun, fetüsü, toplumsal bir varlık haline getirişi farklı şekillerde tezahür eder, temel benzerlik başlangıç noktasında, fetüsün henüz toplumsal bir varlık olmadığıdır.

kısaca değindiği siyasi-dini ilişkiler olduğunu söyler (2022a, s. 211). Bu tezini kanıtlamak için yine bizzat gözlemediği Baruyalardan örnekler verir. Ona göre Baruyaları bir toplum haline getiren şey ne aralarındaki akrabalık ilişkileri ne de ekonomik üretim ve mübadele ilişkileri olmuştur. Onları toplum haline getiren ilişkiler, siyasi-dini ilişkilerdir. Bunlar da örneğin, inisiyasyon törenleri, doğan çocukların bir birey haline gelmesi için gerçekleştirilen ritüeller ve benzerleridir. Peki bu durum yalnızca Baruyalarda mı geçerlidir? Godelier başka toplumlara da bakarak aynı tezini sınamakta ve genel hatları itibarıyla benzer sonuçlarla karşılaşmaktadır (2022, s. 215).

Godelier, kendi tezini tersten bir şekilde doğrulamak için de Baruyaların ne zaman bir toplum olmayı bıraktığı sorusunu gündemine almaktadır. Papua Yeni Gine isimli kurulan yeni devlet, Baruyaların sahip olduğu birçok ayrıcalık-özerlik ve özgürlüğü ellerinden almıştır. Artık eskisi gibi diğer kabilelerle savaşamazlar örneğin. Gerçekten de Baruyaların akrabalık ilişkileri ve ekonomik ilişkileri devam etmesine rağmen bu durum (devlet kurulumu) onları bir toplum olmaktan çıkarmıştır. Yeni bir egemenlik ve otorite anlayışı kendisini dayatmış ve Baruyalar da bir toplum olmaktan giderek uzaklaşmıştır.

Ashına bakılırsa güç ve iktidar sahibi bireyler ya da gruplar, aynı zamanda din ve siyasetin iç içe geçtiği bir alanda mevcut olurlar, daha açık bir deyişle hem din adamı ve siyasetçi kimliğinin aynı anda bulunduğu benliklere sahiptirler.

Bir toplumu meydana getiren siyasi-dini ilişkilerdir iddiası, her ne kadar devletsiz ya da “modern” öncesikabile yapılarını açıklamada uygun olmasına rağmen, günümüz modern toplumlarını açıklamada ne denli uygundur? Burada siyasi-dini ilişkiler kavramının içeriğinin ne denli genişleyebildiği noktasında bu soruya cevap vermek kolaylaşır. Godelier, sonuç kısmında, görece yeni bir devlet olan Suudi Arabistan’ın kuruluşunu anlattığı kısımlarda, bir toplumun ve hatta devletin kurulumunda dini-siyasi ilişkilerin, aile-akrabalık ya da ekonomik ilişkilerden daha önde olduğunu göstermektedir. Etkili bir dini ve siyasi örgütlenmenin, bir toprak üzerinde bir arada yaşayan insanların bir toplum ve hatta bir devlet haline gelmesinde son derece kurucu bir role sahip olabileceği görülmektedir.

Son olarak burada Marksist bir tarihsel değişim teorisinden ziyade Weberyen-ideal bir tarihsel değişim teorisinin izlerini yakalamak mümkündür. Tarihi değiştiren ve dönüştüren maddi üretim ilişkilerinden ziyade dini-siyasi ilişkiler ve bu ilişkilerle ilgili olan dini ve siyasal görevler ve bu görevleri yerine getiren etkili kişilerdir: Firavun gibi.

Sonuç: Sosyal bilimlere övgü

Godelier, çalışmasının bu son bölümünü diğer bölümler gibi herhangi bir sunum ya da bildiriden hareketle üretmemiş, bu kitap için ilk kez yazmıştır. Kendisinin de belirttiği üzere bu kısım, Sosyal Bilimlerin günümüzde hala neden önemli olduğuna ve gereksiz bir konuma düşmediğine dair birtakım söylemler içermektedir. Godelier ayrıca bu bölümde, yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere, Suudi Arabistan’ın kuruluşunu, dini-siyasi ilişkiler teziyle açıklamaya çalışmaktadır.

Bu son bölümde Sosyal Bilimlerin kendi içindeki rekabetin yerini iş birliğine bırakmasına dair öneriler sunmaktan da çekinmez Godelier -ki ancak o zaman insanın ve insan toplumlarının bütüncül bir anlamına ulaşabileceğini söyler. “İnsanlığı anlamının yolu, tüm sosyal bilim dallarını seferber etmeyi gerektirir.” (Godelier, 2022b, s. 7).

Godelier bu son bölümün son sayfalarında, Sosyal Bilimler ile Demokrasinin aynı dönemde ortaya çıktığını söyler. Bu yaklaşıma göre; Sosyal Bilimci kendi toplumunun ilke ve değerleriyle araya mesafe koyabildiği ölçüde, incelediği toplumu daha iyi analiz edebilir. Benzer şekilde demokrasi de -kabaca- diğerlerinin şiddet içermeyen fikirlerine hoşgörülle yaklaşabilme kültürüdür. Godelier, son kerte, bireylerin, kendi tarihlerini kendilerinin yaptığının ve yapabileceğinin farkında olmaları gerektiğini salık verir.

Burası oldukça liberal bir taraftan yapılan ve karşı durulması da kolay olmayan bir bakış olmasına rağmen, Godelier’in metin boyunca yer yer yapısalcı bir alana kaydığını görmüş olmamız bazı paradoksların halâ var olduğunu da okuyucuya göstermektedir.

Kitap hakkında son noktada bazı şeyler söylemek gerekirse; kitap Godelier’in yaklaşık kırk yıllık Antropoloji mesaisinde gerek doğrudan kendi saha çalışmalarıyla gerekse de başka şekillerde edindiği bilgilerin son kerte de damıtılmış bir hali gibidir. Belki de bu yüzden biraz karmaşıktır, kimi bölümler yazarın çeşitli yerlerde verdiği sunum ve bildirilerden hareketle yazdığı metinlerden de oluştuğu için yer yer kopukluklar olabilsede bu durum metni okumayı engellemez, yine yer yer tekrarlara düşse de son kerte de Godelier, temel meselelerini ve yeni sözlerini açık ve anlaşılır bir şekilde okuyucusuna sunmaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, Godelier’in bu metni, doğrudan kendi saha deneyimlerinden-araştırmalarından damıttığı bilgileri bize sunması ve sosyal bilimcilere rölaf bakabilme noktasında tatminkâr ve teşvikvari örnekler sunması açısından oldukça önemlidir. Özetle bu kitabı, Godelier’in diğer eserlerini okumayanlar için, Onun ana temalarının ve metodolojik izleklerinin takip edilebileceği kapsayıcı bir metin olarak görmek mümkündür. Godelier’in

diğer çalışmalarının da Türkçe söylenmesi (Türkçeye çevrilmesi) dileği ve beklentisiyle...

Kaynakça

Carroll, L. (2021). *Aynanın içinden - Alice barikalar ülkesinde* (T. Uyar, Çev.). Can Yayınları.

Godelier, M. (2022a). *İnsan toplumlarının temelinde: Antropolojinin bize öğrettikleri* (L. Ünsaldı, Çev.). Heretik Yayınları.

Godelier, M. (2022b). *Toplumsal yaşamın temelleri* (A. Taban, Çev.). Heretik Yayınları.

2023. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası ([CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makaledir.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

ANTROPOLOJİ

